

САНГ ҲАМ ДИЛЕ ДОРАД

ПАЖҶҲИШГОҲИ ФАРҲАНГИ
ФОРСИ - ТОҶИКИ

Аҳрор Мухторов

Душанбе 1999

Санг
ҳам диле
дорад

Пажуҳишгоҳи
фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ

Аҳрор Мухторов

Душанбе - 1999

ФЕХРИСТ

1. Анъанаи ҳазорсола	5
2. Кухистон	10
а. Очерки чуғрофӣ ва таърихӣ	10
б. Марҳиллаҳои асосии таърихи Кухистон	12
3. Азоби роҳ	14
4. Оббурдон ва оббурдонихо	19
5. Сифати зан дар кайроқсангҳо	22
6. Зиёваддин	26
7. Муҳаммад	29
8. Ҳочӣ Маҳмуд ва ворисони ӯ	31
9. Аловаддин ва писараш Султон	39
10. Абдувалий ва ворисони ӯ	40
11. Устокорони яғнобӣ	44
12. Шеърҳои, ки аз асрҳои XV-XVI дар мадди назар буданд	47
13. Хатте, ки Бобур Мирзо бо дасти худ кандааст	53
14. Маҳсули канандагони асрҳои XVII-XIX	58
15. Хатҳои бесана	66
16. Катибаҳои дорой маълумоти таърихӣ	72
17. Инъикоси орзуҳои гузаштагони мардуми Бадахшон дар рӯи санг	76
18. Таърихи набардҳои хунин	79
19. Хатҳои девор	82
20. Хатҳои рӯи зарф ва дигар олот	92
21. Китъа	99
22. Дар сари турбати ниёгон	106
23. Катибаҳои Озарбойҷон	110
24. Катибаҳои шаҳри Ғазнин	115
25. Интиҳоб аз матнҳои мазороти Хирот	119
26. Матнҳо аз мазороти шаҳри Кобул	129
27. Дар сари турбати Хусрави Дехлавӣ ва хамдиёрони ӯ	143

Муқаддима

Ин китоб шомили тазоло аз навиштаҳои котибаҳо ва зарфҳои лавҳои коғазии минтаҳои муқталифи Осиёи Марказӣ аст ва аз Хиндустон то Қазқозро фаро мегирад ва зиндагии иҷтимоӣ ва умуми иқтисодиву фарҳангии мардумони ин навоҳиро аз қарнҳои миёна то қарни 19 мелодӣ мунҷас мекунад. Ин навиштаҳо ба лиҳози муқталиф дарҳури тавачҷӯҳ ва дорон аҳамияти таърихӣ, адабӣ ва фарҳангӣ мебошанд.

Бархе аз ин сангнавиштаҳо, лавҳо ва зарфнавиштаҳо, ки ҳам ба забони форсӣ ва ҳам ба забони арабӣ мебошанд, гушаҳои тоҷики фарҳанги Эронзаминро равшан қарда, иттилооти китобҳои муқталифи қадимро қомил сохта ва масоили номалуми таърих ва фарҳангу ҳунари мардуми Осиёи Марказиро то ҳудуде ошқор менамояд ва ҳамчунин матолиб ва маводи арзишмандеро ҷиҳати таҳқиқ ва баррасии масоили ҳунарий ва фольклорӣ, ҳаётотӣ ва адабӣ дар ихтиёри мутахассисон ва пажӯҳишгарон қарор медиҳад. Навҳои котибаҳо ва навиштаҳои гуногунро, ки дар ин китоб оварда шудааст, ба бахшҳои зерин тақсим гардидааст:

1. Санги қабрҳо.
2. Сангнавиштаҳои муқталифи адабӣ ва таърихӣ.
3. Деворнавиштаҳо ва дару панҷаранавиштаҳо.
4. Зарфнавиштаҳо ва ҳаҷҷоҳ, ки рӯи васоили муқталиф қанда ва навишта шудааст.
5. Лавҳои коғазӣ.

Ин катибаҳо ва осори марбут ба минтакаҳои кӯхистони Зарафшон, бархе аз ноҳияҳои Балахшон, Ўзбекистон, Қирғизстон, Озарбойҷон, баъзе минтакаҳои Афғонистон ва Ҳиндустон мебошанд.

Бештари ин катибаҳо аз минтакаи қисмати сарғахи рӯдхонаи Зарафшон, ки дар осори таҳқиқӣ бо номи Кӯхистон ё Фарҷистон зикр шудааст, ҷамъоварӣ шудааст.

Таърихи ин катибаҳо мухталиф аст ва дар байни онҳо сангнавиштаҳое аст, ки дар ноҳияи Айнӣ ва Мастҷоҳ пайдо шуда ва дорони аҳамият аст. Масалан, дар рустои Оббурдон, катибае пайдо шуда, ки бо дасти Заҳириддин Бобур, муаллифи "Бобурнома" ва муассиси давлати Гургонӣ, дар соли 917 ҳиҷрӣ канда шуда ва ҳамчунин қалми тарин катиба, ки аз ҳамин минтақа мебошад, санги қабр аст, мутааллиқ ба шахсе ба номи Носир писари Муҳаммад, ки пир ва шайхӣ оҳангарон будааст, дар соли 484 ҳиҷрӣ кандакорӣ шудааст.

Теълоде аз ин сангнавиштаҳо ҳаққ аз он аст, ки шеърӣ алаб ва фарҳанг танҳо дар шаҳрҳо ва минтакаҳои марказӣ роиҷ набуда, балки дар рустоҳои дур ва минтакаҳои кӯхистонӣ низ ривож доштааст ва шоирону ҳунармандоне дар ин минтакаҳо вучуд доштаанд, ки гумном монда ва осорашон ба рӯзгори мо нарасидааст. Ҳушбахтона, номи ҷандин шоири маҳаллӣ тавассути ин сангнавиштаҳо шинохта ва пайдо шудааст ва ҳамчунин номи ҳаққокони маъруфе, ки ин сангнавиштаҳоро ба ёдгир мондаанд, мушаххас ва маълум шудааст. Теълоди бештари сангнавиштаҳо тавассути ҳуди ҳаққокон ва ё бо хоҷиши дигарон ҳаққокӣ шуда ва теълоде низ бо фармони ҳокимон ва бузургони он рӯзгор кандакорӣ шудааст.

Бахше аз ин навиштаҳо ашъор ва суханони мардумӣ ва омиёна ва баҳши дигар ашъор ва акволи бузургони шеърӯ адаб ва навиштаҳои динӣ ва Куръонӣ аст.

Ба ҳар сурат навъҳои ин сангнавиштаҳо, лахваҳо, зарфнавиштаҳо ва ғайра намоёнгари тамаддун ва фарҳанги куҳан ва густурдае аст, ки то дили рустоҳо ва минтақаҳои кӯхистонӣ низ нуфуз доштааст.

Китоби "Санг ҳам диле дорад", ки тавассути пажӯхишгоҳи фарҳанги форсии тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон тақдими хонандагонӣ гирифта шудааст, натиҷаи кӯшиши ҷандин ва ҷандин солае аст, ки ҷиҳати шиносӣ навъҳои сангнавиштаҳо ва лахваҳо сурат гирифтааст.

Ин гуна осор, ки дар воқеъ ҷузъи осори ҷамъоварӣ нашудаи фарҳанги эронӣ мебошад, аз нигоҳи масоили адабӣ, таърихӣ ва ҳунарий сахм ва ҷойгоҳи вижаеро доро ҳастанд. Ин китоб бо муъаррафии теълоде аз осори қандакорӣ ва ҳаққонӣ шуда дар нуқтаҳои муҳталиф, ба вижа Тоҷикистон, ин имкони фароҳам сохтааст, то дӯстдорони фарҳанги эронӣ битавонад ба гушаҳои ношинохтаву торик ва дар парда мондаи фарҳангу тамаддуни дурахшонӣ эронӣ воқиф шаванд ва заминаҳои тоза ва навинеро ҷиҳати таҳқиқоти таърихӣ, адабӣ ва ҳунарий ба даст оваранд.

Сайид Расул Мусавӣ
Сафири факуллода ва томулихтиёри
Ҷумҳурии Ислонии Эрон
ноябри соли 1999

*Дар ба дар мегарду мерав ку ба ку
Чустузу кун, чустузу кун, чустузу.*

«Тухфат-ул-зоирин»

АНЪАНАИ ХАЗОРСОЛА

Хангоми ҳафриёт олимон аз зери кушкҳои хароб шуда, хазинаҳои бесохибмонда, пасандозҳои истифода нашуда, сафолпора, сангҳо, порчаи устухон, филизот ва дигар асбобҳои зиндагиро пайдо кардаанд, ки ба руи онҳо гузаштагони халқи мо хатеро навишта ё қандаанд. Мазмуни хатҳо гуногун аст.

Сарфи назар аз мазмун ҳар кадоми пораҳои нота-мом ё матиҳои пора-пора шудаи аҷдодони мо, аз таърихи худ-муносибати тичоратӣ, хочағӣ, оилавӣ ва дигар ҳаёти пурушуби худ шоҳиде боқӣ гузоштаанд.

Хонандагони имруза аз хатҳои ба забони суғдӣ навиштаи куҳи Муғ (ноҳияи Аяни) огоҳанд. Онҳо саҳифаи тозаи таърихи натавонҳои халқи тоҷик, балки дигар халқҳои ин қишлоқро доданд.

Бесабаб нест, ки Рудакии бузургвор гузаштаи ин анъанаи қадимаро як навъ ҷамъбасти намуда, гуфтааст:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,

Кас набуд аз роҳи дониш бекиёз,

Мардумони бихрад андар зар замон,

Роҳи донишро ба зар гуна забон,

Гирд карданду гиромӣ доштанд,

То ба санг-андар ҳаме бингоштанд:

-Дониш андар дил ҷароғи равшан аст

В-аз ҳаме бад бар тани ту ҷавшан аст».

Мардуми хирадманди тоҷик роҳи донишро ба сафол, устухон ва санг, баъди қабули алифбои арабӣ ҳамчун расмӣ хат бингоштаанд.

Катибаҳои таърихи хазорсола доранд.

Шумо таърихи Тоҷикистонро варақ зада дар аксар боби он аз гузаштаи аҳолии сарғахи Зарафшон-Фалғар, Ягноб ва Матчоҳ саҳифае хонда метавонед. Вакте ки музейҳои кишваршиносии шаҳри Душанбе, Панҷакент, Уротеппа, Москва, С.-Петербург, Хучанд ва Тошкандро тамошо мекунед аз маҳсули кори косибон, ҳунармандони ин водӣ антиқае ба назари шумо намоён мешавад. Китобҳои таъриҳӣ ва матоъҳои дар музейҳо маҳфуз буда шуморо даъват менамояд, ки ба тамошои ин водии ҷурадор сафар намоед.

Ҳангоми сафар ба назари шумо манораҳои лойин, ки тақрибан даҳ аср пеш комат рост карда, шохиди воқеаҳои гуногуни ҳаёти халқи ин водӣ шудаанд, намоён мегарданд.

Шумо калъаҳоеро мебинед ки ҳанӯз асрори худро ниҳон медоранд ва ҳанӯз навбати ҳафтияти онҳо нарасидааст.

Ҳулоса дар аксар кишлокҳои ин водии куҳан бокимондаҳои маданияти аҷлодони худро мебинед. Ҳунармандон, наққошон, сангтарошон ва қандакорони асрҳои мухталиф ранҷ бурда ҳунари ҷовид ба бозори ҳунармандон арза кардаанд.

Ҳар қадом аз ин ҳунарҳо шохиди беэҳсонии таъриҳ буда, танҳо дар дастӣ мутахассисони соҳаҳои гуногун «забон бароварда» аз гузашта хабар медиҳанд. Афсӯс ки аксари ҳунармандон ва косибон, ки дастони муъҷизакори онҳо маданияти бои халқи Қуҳистонро то замони мо оварда расонидааст, бе ному нишон мондаанд.

Вале мо номи онҳоро доништан мехоҳем.

Танҳо қатибаҳои сершумори қуҳдевор, сангҳои сари роҳ ва сари қабр номи ҳаққоти моҳирро нигоҳ дошта омадаанд.

Қатибаҳо шохиди «забондорӣ» асрҳои қуҳан мебошанд. Бозӣёфтҳои ҷуқиммати ин водӣ шаҳодат медиҳанд, ки мардуми Қуҳистон шомили маданияти ба худ ҳос буда, дар ташаккули тақомулоти минбаъдаи маданияти халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна саҳми арзандае гузоштаанд. Дар ин бора асарҳои олимони қуҳи Душанбе, Тошқанд, Москва ва С.Петербург нашр шудаанд, гувоҳӣ

медиханд.

Бобур Мирзо (1483-1530) ба Масчоҳ сафар карда, дар асараш «Бобурнома» навиштааст, ки «дар кӯхҳо дар рӯи санг навиштани шеър ва баъзе чизҳои дигар барои аҳолии одат будааст».

Кандакорҳои Кухистон матни рӯи сангро аз классикони адабиёти тоҷикӣ фарс ва аз шоирони то ҳол номаълуми Кухистон интихоб кардаанд. Омӯхтани ин матнҳо бори дигар собит мекунад, ки мардуми Кухистон аз эҷодиёти Низомӣ, Саъдӣ, Хайём, Ҳофиз, Чомӣ, Бедил ва дигар классикони адабиёт воқиф будаанд. Як қисми шеърҳо аз китобҳо дар байни аҳолии паҳн гардида шаклҳои гуногун, баъзан вайронӣ он, аз даҳони халқ ба рӯи сангҳо канда шудаанд.

Хулас, сарчашмаи шеърҳои истифода шудаи каниндаҳо фольклор ё адабиёти хаттӣ буд.

Дар ин бора хатканҳои маъруфи Кухистон Ҳочӣ Маҳмуди калонӣ (асри XV) ва Абдулвалия (асрҳои XV-XVI) ба рӯи сангҳои сари роҳ такрори ҳамдигар намуда як байти маъруфи замони худро канда, аҳамияти касби худро таъкид кардаанд.

*Биништаам аз он ки бишнавидам дар хабар,
Монад ба ёдгори к-ан-наҳши фи-л-ҳаҷар.*

Кухистониён одамони шеърдӯсту шеърфаҳм буданд, худашон шеър мегуфтанд.

Далели ин инкишофи ҳаматарафаи эҷодиёти даҳаникии мардуми сарғаҳи Зарафшон аст, ки намунаҳои он чун китоби алоҳида ва дар асарҳои фольклорӣ ба ҷоп расидаанд. Шоира Дилшоди Барно (1800-1905) дар асари худ «Таърихи муҳоҷирон» навиштааст, ки «халқи кӯхсори Масчоҳу Фалғар шоирони барҷаста ва сурудҳои аҷибдоранд». Ин ҷо ҳаминро бояд қайд кард, ки бо сабаби печ дар печии хат ё расидани осеба ба сангҳо хондани шеърҳо душвор буд. Дар навбати худ дар баъзе шеърҳои рӯи санг сакта ё худ норасоии вазну қофия хис карда мешавад.

Як сабаби ин навъ камбудӣҳо камсаводии муаллифон ва каниндаҳо буд. Ба ин монанд камбудӣҳо дар эҷодиёти шоирони халқӣ, ки хатто хатту савод ҳам доштанд, кам набуданд.

Масалан, шоири шодравони тоҷик Аминҷон Шукӯҳӣ дар тарҷуман ҳоли худ, дар ҳаққи амаки калониаш Мирмуҳаммад навишта буд: Он кас «хатту саводи нағз дошт. Таъби шоирӣ уро маҳбуби шиносхояш карда буд. Худ ҳам гоҳ-гоҳ шеър мегуфт. Шеърхояш асосан аз ҳаёти оилаю хешу табор ва шиносхояш иборат буд. Онҳо осон, бо усули халқӣ-фольклорӣ навишта мешуданд. Аз ҷиҳати вазну қофияи аруз ҳароб бошанд ҳам, шира ва мазмунҳои бикр доштанд». Шоиру шеърдӯстони Кухистон ҳам аз ҳамин қабил одамон буданд.

Матнҳои дар ин китоб гирд омада хатҳои рӯи санг мебошанд, ки мо онҳоро хангоми кофтукӯби ҳарсолаи худ дар давоми зиёда аз се сол, асосан аз сарғахи Зарафшон ва як миқдор аз қухистони Помир, районҳои гуногуни ҷумҳурии ҳамсоя — Ӯзбекистон ва Қирғизистон гирд овардем.

Барои неботи ҳамраъии мардуми Бадахшон, ҳатто Озарбойҷон, Афғонистон ва вилоятҳои дигар бо сокинони Қухистон, мо дар ин китоб шеърҳои аз он ҷойҳо пайдо кардари ҳамчун намуна илова намудем. Матнҳои дар ин китоб гирд омада танҳо як қисми қами хатҳои рӯи сангҳои Қухистон мебошанд.

Дар ин водӣ ҳатти зиёдеро мо пайдо намудаем.

Вале равшан аст, ки қисми ин навъ хатҳо дар тақи яρχу тарма монда ё вақти роҳсозӣ нобуд шудааст.

Омухтани қатибаҳои Қухистон ба мо имкон медиҳад таъриқ намоем, ки Қухистон дар гузашта ноҳияи хилвати пасмонда набудааст. Авҷи инкишофи маданияти он ба асрҳои XV-XVI рост меояд. Инро ҳатто муосирони ҳамон давр низ таъкид кардаанд. Масалан, ворисони қанандаи маъруфи Қухистон Абдувалия /1461-1541/ ин давраи таърихи Қухистонро «Аср-ул-улуҷ-в-ал-тақво» номидааст.

Қанандаҳои дар ин китоб номбаршуда ва онҳое, ки бо сабабе номбар нашудаанд, аз табақаи бомаърифати мардуми Қухистон буда, дар инкишофи ҳаёти маънавии на танҳо диёри худ, балки умуман Осиёи Миёна саҳми босазое гузоштаанд. Хатҳои нодири онҳо аз қадима будани маданияти халқҳои Осиёи Миёна гувоҳӣ медиҳад. Номбардагон мактаби хаттотии ба худ ҳос доштаанд ва

ба инкишофи маданияти Кухистон, ки яке аз маконҳои қадимии маданияти тоҷик аст, хизмат кардаанд.

Хатҳои руи санги Кухистон ба андозае дараҷаи саводнокии мардумро ҳам нишон дода метавонанд. Дахҳо хатҳои шахҳо, қайроқсангҳои руи қабр, руи ҷубу гач, деворҳо, зарфҳоро нафақат қанандаҳои касбӣ балки бисёр хаваскорон ҳам иҷро кардаанд. Хамаи инҳо дараҷаи саводнокии як қисми аҳолиро нишон медиҳанд.

Дар бораи нисбатан саводнок будани мардуми Кухистон гап зада, набояд фаромуш кард, ки ин саводнокӣ ба ислом ва ба ақоиди шариат асос меёфт ва бечуну ҷаро иҷро шудани шартҳои динро талаб мекард.

Қадибаҳо қудлат меқунад, ки таъсири дин, ҳукмронии он дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти қухистонӣ дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX ҳеле пурқувват будааст. Қанандаҳои Кухистон аз қабилҳои шахсонӣ маърифатноқе будаанд ва барои тозагии забони тоҷикӣ ҳисса гузошта, қушиш кардаанд, ки ҳатто дар қадибаҳои руи қабр иборати арабиҳо бо тоҷикии ба ақли Кухистон фаҳмо иваз намојанд.

Қадибаҳо дар омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ ҳамчун сарқашмаи ноқир ҳиссаи арзандае мегузоранд.

Хатҳои девор ва руи зарфҳо низ ҳамин нава мақсадро доранд. Ҷунки баъзе байтҳои аз сангҳо қучонида дар деворҳо низ дучор омадаанд. Байтҳои ҳаммазмун аз маконҳои гуногун барои омӯхтани ҳаёти мадания ва адабии гузаштагонанон аз манфиат ҳоли нест.

Мақсади ин қитобча шиносо қардани қонандағони тоҷик бо мероси қандақорони Қухистон, бо таъби шоқирӣ ва шеърдустии онҳо мебошад, қи дар замонҳои гуногун ҳаёт ба сар бурда, аз худ мероси қаронбақое гузоштаанд. Шиносой бо мероси арзанда-омӯхтани як соҳаи маданияти халқи тоҷик дар асрҳои гузашта мебошад.

Дар пайдо қардани хатҳои руи санги Сарғахи Зарафшон ва қойҳои дигар ба қайр аз аъзоёни отряди археографияи шуъбаи таърихи асрҳои миёнаи институти таърихи ба номи Ақмади Дониши Академияи Фанҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, соқинони деҳаҳои гуногуни Масҷоҳу Фалғар қумак расонида ҳиссаи худро гузоштаанд.

Масчохиҳо; мархум Хамдамов Бобохон (аз деҳаи Ярм), Қобилов ва Окиловҳо (аз Оббурдон) Сафоев Абдуллоҳон (аз деҳаи Роғ), Гадо Умарӣ ва Давлатов Муллоҳамид (аз деҳаи Пастигав); Аз ноҳияи Айнӣ шодравон Шарипов Абдучалил ва Зарипов Сиддик (аз деҳаи Шамтич), мархум Мамадшоев Шучоъ (аз деҳаи Томин), Аслиддинов Мулло-рахим (аз деҳаи Анзоб). Аз ноҳияи Панҷакент: Каравулов Неъматулло, Бобоев Хучабек (аз деҳаи Моғиён), Чумъаев Ашурбой (аз деҳаи Ёрӣ), собик мудири маорифи Панҷакент, шодравон Боймуродов Абдунабӣ. Муаллиф ба ҳамаи номбурдагон, инчунин ба муаллимон, мактаббачагонии деҳаи Шамтич, ноҳияи Айнӣ ва соқинони деҳаҳое, ки аз сангҳои хатдор бо мо дарак дода, хабари ҷойҳои онҳоро расонида буданд, миннатдорӣ изҳор намуда, арзи эҳтиром ба хотири мубораки онҳо дорад.

Мо умедворем, ки дар оянда ҳар як шахси ба таъриху маданияти зодгоҳи худ ҳавасманд аз пайдо шудани хатҳои рӯи санг ба мо маълумоте мефиристад ё имкон пайдо намуда акси онҳоро гирифта раван мекунад.

*Агар бинад хаташро чашми савсан,
Саводаш мешавад ноҳонда равшан.*
Мулло Тугро

КУХИСТОН

1. ОЧЕРКИ ҶУГРОФИ ВА ТАЪРИХИ

Кухистон ба маънои кӯхсор бошад ҳам, ҳамчун исми хос номи ноҳияи сарғаҳи дарёи Зарафшони Тоҷикистони имрӯза аст. Дар бораи таърихи «Кухистон» номида шудани сарғаҳи ин дарёе олимони фикрҳои гуногун рондаанд. Ба ақидаи баъзе олимони аҳли Мовароуннахр мардуми ноҳияҳое, ки дар шарқ, дар шимолу шарқ ва ҷануби Самарканд воқеъ буд, «ғарча кӯхистон» мегуфтанд. Ин истилоҳ, аз калимаи қадимии бохтарӣ «ғар-ғара» баромадааст. Баъзе олимони олами ислом ин маҳалро ба кӯхистони Мовароуннахр нисбат медиҳанд. Номи Ғарчистон

хам аз ин истилоҳ баромадааст. Дар ҳамин асос олимони истилоҳи «Ғарҷистони Самарқанд»-ро, ки дар асри XII Самъонӣ ном бурдааст, тахминан ба номи сарғахи Зарафшон вобаста мекунад. Ҳақ будани ин ақида бо мисолҳои зерин исбот мешавад. Масалан, ҳаттоти асри XIV Зиёвуддин дар санги сари роҳи Пули кӯхани деҳаи Оббурдони Масҷох шеъре сабт намуда, ин маконро «Кӯхистон» номидааст. То ба ҳол ин аввалин маълумоте мебошад, ки аз таърихи истифодашавии ин истилоҳ, дар байни аҳолии маҳаллии ин водӣ (дар асри XIV) гувоҳӣ медиҳад.

Истилоҳи «Кӯхистон» дар асари Масъуд бини Усмони Кӯхистонӣ «Таърихи Абдулхайронӣ» зикр ёфтааст. Ин асар доир ба таърихи халқи тоҷик маълумотҳои нодири таърихиро низ доро мебошад. «Таърихи Абдулхайронӣ» дар солҳои 1539-1540 навишта шуда доир ба муаллифи он дар варақи аввали ленинградӣ асар чунин қайд шудааст: «Ин китоби «Таърихи Абдулхайронӣ», асари Ҳофиз Масъудӣ бини Усмони Кӯхистонӣ, аз вилояти Масҷоҳи Уротеппа». Маълум мешавад, ки истилоҳи «Кӯхистон» барои муаллифи масҷоҳӣ ҳамчун нисба интиҳоб шуда, аз кӯхистони сарғахи Зарафшон будани ӯ шаҳодат медиҳад.

Истилоҳи «Кӯхистон» нисбат ба ин водӣ дар маъҳази нодири таърихӣ асри XVI, асари Ҳофизи Таниши Бухорӣ - «Абдуллонома» (ё худ «Шарафномаи шохӣ») ҳам дучор меояд.

Дар сарчашмаи таърихӣ асри XVII, асари Саид Роқим - «Таърихи қасира» гуфта шудааст, ки Абдуллоҳон (1583-1598) ба салотини Самарқанд голиб омад ва ҳамаро ба қатл расонид, наввоб Абдол Султон гурехта ба Кӯхистон афтод ва аз он ҷо ба вилояти Ҳисори Шодмон мутаваттин гашт. Аз ин порча маълум, ки суҳан аз Кӯхистони сарғахи Зарафшон меравад.

Олим ва шоири охири асри XVIII- нимаи аввали асри XIX Мулло Чумбақул, мутахаллис ба Ҳумуля ба ноҳияи Кӯхистон Фалғару Фону Масҷоҳро дохил қарааст.

Тадқиқотчиёни рус ҳам дар нимаи дуоми асри XIX ин номи қадимаи сарғахи Зарафшонро нигоҳ дошта, дар асарҳои истифода намуданд. Ҳамин, тариқ, вақте ки дар ин китоб суҳан аз Кӯхистон меравад сарғахи дарёи

Масчохиҳо; марҳум Ҳамдамов Бобоҳон (аз деҳаи Ярм), Қобилов ва Оқиловҳо (аз Оббурдон) Сафоев Абдуллоҳон (аз деҳаи Роғ), Гадо Умарӣ ва Давлатов Муллоҳамид (аз деҳаи Пастигав); Аз ноҳияи Айнӣ шодравон Шарипов Абдучалил ва Зарипов Сиддиқ (аз деҳаи Шамтич), марҳум Мамадшоев Шучоъ (аз деҳаи Томин), Аслиддинов Мулло-рахим (аз деҳаи Анзоб). Аз ноҳияи Панҷакент: Қаравулов Неъматулло, Бобоев Ҳучабек (аз деҳаи Моғиён), Чумъаев Ашурбой (аз деҳаи Ёрӣ), собиқ мудири маорифи Панҷакент, шодравон Боймуродов Абдунабӣ. Муаллиф ба ҳамаи номбурдагон, инчунин ба муаллимон, мактаббачагонии деҳаи Шамтич, ноҳияи Айнӣ ва соқинони деҳаҳое, ки аз сангҳои хатдор бо мо дарак дода, хабари ҷойҳои онҳоро расонида буданд, миннатдорӣ изҳор намуда, арзи эҳтиром ба хотири мубораки онҳо дорад.

Мо умедворем, ки дар оянда ҳар як шахси ба таъриху маданияти зодгоҳи худ ҳавасманд аз пайдо шудани хатҳои руи санг ба мо маълумоте мефиристад ё имкон пайдо намуда акси онҳоро гирифта раван мекунад.

*Агар бинад хаташро чашми савсан,
Саволаш мешавад ноҳонда равшан.*

Мулло Тўғро

КУХИСТОН

1. ОЧЕРКИ ҶУҒРОФИИ ВА ТАЪРИХИ

Кухистон ба маънои кӯхсор бошад ҳам, ҳамчун исми ҳос номи ноҳияи сарғаҳи дарёи Зарафшонӣ Тоҷикистони имрӯза аст. Дар бораи таърихи «Кухистон» номида шудани сарғаҳи ин дарёе олимони фикрҳои гуногун рондаанд. Ба ақидаи баъзе олимони аҳли Мовароуннаҳр мардуми ноҳияҳое, ки дар шарқ, дар шимолу шарқ ва ҷануби Самарқанд воқеъ буд, «ғарча кӯхистон» мегуфтанд. Ин истилоҳ, аз калимаи қадимии бохтарӣ «ғар-ғара» баромадааст. Баъзе олимони олами ислом ин маҳалро ба кӯхистони Мовароуннаҳр нисбат медиҳанд. Номи Ғарҷистон

хам аз ин истилоҳ баромадааст. Дар хамин асос олимони истилоҳи «Ғарҷистони Самарканд»-ро, ки дар асри XII Самъонӣ ном бурдааст, тахминан ба номи сарғаи Зарафшон вобаста мекунад. Ҳақ будани ин ақида бо мисолҳои зерин исбот мешавад. Масалан, ҳаттои асри XIV Зиёвуддин дар санги сари роҳи Пули кӯхани деҳаи Оббурдони Масчоҳ шеъре сабт намуда, ин маконро «Кӯхистон» номидааст. То ба ҳол ин аввалин маълумоте мебошад, ки аз таърихи истифодашавии ин истилоҳ, дар байни аҳолии маҳаллии ин водӣ (дар асри XIV) гувоҳӣ медиҳад.

Истилоҳи «Кӯхистон» дар асари Масъуд бини Усмони Кӯхистонӣ «Таърихи Абдулхайронӣ» зикр ёфтааст. Ин асар доир ба таърихи халқи тоҷик маълумотҳои нодири таърихиро низ доро мебошад. «Таърихи Абдулхайронӣ» дар солҳои 1539-1540 навишта шуда доир ба муаллифи он дар варақи аввали ленинградӣ асар чунин қайд шудааст: «Ин китоби «Таърихи Абдулхайронӣ», асари Ҳофиз Масъудӣ бини Усмони Кӯхистонӣ, аз вилояти Масчоҳи Уротеппа». Маълум мешавад, ки истилоҳи «Кӯхистон» барои муаллифи масчоҳӣ ҳамчун нисба интиҳоб шуда, аз кӯхистони сарғаи Зарафшон будани ӯ шаҳодат медиҳад.

Истилоҳи «Кӯхистон» нисбат ба ин водӣ дар маъҳази нодири таърихӣ асри XVI, асари Ҳофизӣ Таниши Бухорӣ - «Абдуллонома» (ё худ «Шарафномаи шоҳӣ») ҳам дучор меояд.

Дар сарчашмаи таърихӣ асри XVII, асари Саид Роқим - «Таърихи қасира» гуфта шудааст, ки Абдуллоҳон (1583-1598) ба салотини Самарканд ғолиб омад ва ҳамаро ба қатл расонид, наввоб Абдол Султон гурехта ба Кӯхистон афтод ва аз он ҷо ба вилояти Ҳисори Шодмон мутаваттин гашт. Аз ин порча маълум, ки сухан аз Кӯхистони сарғаи Зарафшон меравад.

Олим ва шоири охири асри XVIII- нимаи аввали асри XIX Мулло Ҷумъакул, мутахаллис ба Ҳумуля ба ноҳияи Кӯхистон Фалғару Фону Масчоҳро дохил карааст.

Тадқиқотчиёни рус ҳам дар нимаи дуҷуми асри XIX ин номи қадимаи сарғаи Зарафшонро нигоҳ дошта, дар асарҳои худ истифода намуданд. Ҳамин, тарик, вақте ки дар ин китоб сухан аз Кӯхистон меравад сарғаи дарёи

Зарафшон ба назар дошта мешавад.

Сарҳади ҷуғрофии Кухистон аз шимол каторкӯҳи Туркистон ва аз ҷануб каторкӯҳи Хисор, ба шарқ то кӯҳсори Кук-су ва ғарб то дарёи Вору (ё худ Киштут дарё) рафта мерасад. Худуди Кухистонро чанд каторкӯҳҳо ба ноҳияҳои алоҳида тақсим кардаанд. Сарҳади суфақӯҳи Уротеппа ва сарғаҳи Зарафшон каторкӯҳи Туркистон мебошад. Каторкӯҳи Зарафшон бошад, гӯё каторкӯҳи «дохилин» Масчоҳу Фалғар аст.

Каторкӯҳи Хисор бошад, онро аз водии Хисор ҷудо мекунад. Кӯҳҳои байни водии Фойдарё ва Вору кӯҳҳои Фон ном доранд. Кули маъруфи Искандар ва дехаи зебо-манзари Саратоғ дар ҳамин ҷо воқеъ аст. Аксари дехоти Масчоҳу Фалғар дар домани ҷанубии каторкӯҳи Туркистон ва қисман дар ёнаи шимолии каторкӯҳи Зарафшон ҷой гирифтаанд.

Мухити ҷуғрофии Кухистон ба мардуми он имкон меод, ки бештар машғули зироат, ҷорводорӣ ва шикор бошанд.

2. МАРҲИЛАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИҲИ КУХИСТОН

Тадқиқотчиён муайян кардаанд, ки кишоварзӣ дар Кухистон чандин аср қабл аз эраи мо вучуд доштааст.

Қадимтарин ёдгориҳои таърихии ин водӣ ба давраи қушониён дахл дошта аз гӯшаҳои гуногуни Кухистон пайдо шудаанд.

Ҷуғрофиядонони арабзабон сарғаҳи Зарафшонро «Ал-Буттам», вазири сомониён Ҷайхонӣ дар асари худ «Ашқол ул-олам» «Буттам» ва муаллифи гумноми асари ҷуғрофии «Худуд ул-олам», бошад, сарғаҳи Зарафшонро «Буттамон», номидаанд.

Тахмин шудааст, ки Буттам дар ҳайати Уструшана (Истравшан) буд. Ба ақидаи дигар дар давраи истилои арабҳо сарғаҳи Зарафшон як қисми ноҳияи суғдиён Панча (Панҷакент) ҳисоб мешуд.

Баъди асир афтодани ҳокими суғдҳо Дивоштак дар соли 722 Фалғару Масчоҳ, ба дасти арабҳо афтод. Дар асри IX, яъне дар давраи Тоҳириҳо Буттам вилояти мустақил буд.

Дар асри X азбаски Уструшан каламрави сомониҳо буд, аз ин рӯ Масчоҳу Фалгар ҳам андозу хироҷи худро ба сомониҳо меод. Паҳншавии дини исломро дар сарғаҳи Зарафшон олимон ба ҳамин асри X тахмин кардаанд.

Мулоҳизаи далелҳои таърихӣ дастрасшуда шаҳодат медиҳанд, ки Қухистон дар ҳаёти сиёсии давлатҳои Осӣи Миёна роли муайяне бозӣ кардааст. Дар ин ҷо тартиботи сиёсӣ, ки ин ё он сулола дар давоми асрҳо ҷорӣ кардааст, дертар аз ҳама боқӣ мемонду тартиботи нав нисбат ба дигар ноҳияҳо дертар ҷорӣ мешуд.

Масалан, баъди ҳокимони суғдро шикаст додани арабҳо дар Қухистон нисбат ба дигар ҷойҳои Осӣи Миёна тарзи идоракунии пештара, забон ва дини пешина дертар аз ҳама боқӣ монданд. Ҳуд, дар ибтидои асри XVI, вақте ки Шайбонихон ба Мовароуннаҳр ҳамла кард, Бобур маҳз дар Қухистон паноҳ ёфта, аз ин ҷо борҳо пойтахти Темурӣи-шаҳри Самарқандро гирифта вориси тахту тоҷ шудани буд.

Аз рӯи санадҳо ҳокимони Уротеппа, ки ҳоло дастрасӣ мо ғардидааст, тасдиқ мешавад, ки то охири асри XVIII Масчоҳ, Фалгар ва ҳатто Панҷакент тобон ҳокимони Уротеппа будаанд. Уротеппа бошад, он вақт на ба хонии Бухоро нигоҳ мекарду на ба хонии Ҳуканд.

Дар ибтидои асри XIX Қухистон аз тарафи амири Бухоро забт мешавад.

Аз рӯи ҳуҷҷатҳои расмӣ (санадҳо) маълум мешавад, ки Масчоҳу Фалгар доими дар ҳайати аморати Бухоро намонда, гоҳ-гоҳ зери тасарруфи ҳокимони Уротеппа низ мегузашт.

Дар давраи забти хонигарӣҳои Осӣи Миёна аз тарафи Русия, дар сарғаҳи Зарафшон боз авзон нопойдори сиёсӣ ба вуҷуд омад.

Ҷангу низои байни бекиҳо дар Қухистон авҷ гирифт. Вале юриши аскарони ҳукумати подшоҳии Русия, маҳсулан бо муваффақият пеш рафтани «Экспедисияи Исқандарқул», ки соли 1870 ба сарғаҳи Зарафшон дохил шуд, ба низои байни бекиҳои Қухистон хотима дода, авзон сиёсӣ ин ноҳияро мустақкам намуд. Дар «Рузнома»-и ҷаҳсури «Экспедисияи Исқандарқул» бо санаи 27 апрель

соли 1870 кайд шудааст, ки қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ аз маҳалли Дупула (дар қариби деҳаи Ёрии райони Панҷакент) то Самҷон ном деҳаи Масчоҳ рафтаанд. Дар харсанги қалони соҳили Искандаркул солдатҳои рус санам «26 июни соли 1870»-ро сабт кардаанд, ки далели ба тасарруфи ҳукумати подшоҳӣ даромадани ин водӣ буд.

Баъди забти Русия ҳамаи бекии Кухистон ба ҳайати округи Зарафшон дохил шуданд, ки маркази он ш. Самарканд буд. Соли 1871 ба сифати уезд тумани Кухистон ташкил шуд, ки ба ҳайати он ба зами ноҳияҳои Панҷакенту Ургут тамоми бекиҳои Кухистон дохил шуданд ва ҳамаи онҳо се волостро ташкил доданд - Урметан, Масчоҳ ва Искандаркул (дар водихои Фону Яғноб).

Соли 1886 округи Зарафшон ба вилояти Самарканд таъдил дода шуд. Тумани Кухистон ҳам барҳам хурда ва ба ҳайати уезди Самарканд дохил шуд.

Дигаргуниҳои маъмурии Кухистон дар давраи охири асри XIX-аввали асри XX низ ҷой доштанд.

Бояд қайд намуд, ки ҳайати сиёсӣ ва маъмурии Кухистон дар охири асрҳои Миёна, баъзе хусусиятҳои ба худ хос дошт.¹

*Чаҳор чиз аст, ки дар санг агар ҷамъ шавад,
Лаълу ёқут шавад санг бадин хорой.
Поктиннат, асли насаб, истеъдод,
Тарбият қардани меҳр аз фалаки миной,
Бо ман ин заре сифат ҷаст ҷу дар меъбад,
Тарбият аз ту, ки хуршеди ҷаҳонорой.*

Мавлоно Шамсиддин
(соҳиби рисолаи «Шамсия»)

АЗОБИ РОҲ

Соли 1953 соли дуввуми таҳсил дар аспирантура. Мавзӯи қори тадқиқоти ман, бо тавсия роҳбари илмӣ,

1. Довр ба таърихи нисбатан муфассли Кухистон нигаред: А.Мухторов. Кухистон (очерки таърихӣ). «Асрори замони қухан». Нашриёти «Ирфон». Душанбе, 1974, саф.93-142.

шаркшиноси маъруф, профессор А.А.Семенов «Очерки таърихи Уротеппа дар нимаи дуввуми асри XIX» муайян шуда буд.

Доир ба ин мавзӯ сарчашмаҳои таърихи аз назар гузаронида, материал гирд меовардам. Ба ин мақсад асари маъруфи Бобур «Бобурнома»-ро хонда ба як ходисаи зикрфта диққат додам. Сухан дар бораи хатҳои руи санг мерафт. (Дар ин бора ба қисмати «Хатҳое, ки Бобур Мирзо кандааст» нигаред.) Ба худ қарор додам, ки ин хатро мебояд пайдо намоям.

Бо ин мақсад бо сокинони Масҷох шахсони қордидаву манзилшинос - раисони колхоз Ҳамдамов ва Қобилов дучор омада маслиҳат пурсидам. Онҳо мавҷуд будани хатҳоро дар ҳудуди Масҷох тасдиқ намуда, маро ба диёрашон таклиф намуданд. Мебоист бо роҳбари илмии худ профессор А.А.Семенов маслиҳат қард.

У барои ба Масҷох сафар қардани ман розиги ва маслиҳатҳои муфид дод.

Вале роҳи мошингард ҳанӯз қушода нашуда буд. Ман ба Уротеппа омада бо ёри ва ҳамроҳи акаи худ, сардори идораи роҳҳои ноҳия - Мухторов Ҳайдар бо як мошинаи борқаш ба деҳаи Овҷи омадем. Дар ин ҷой акаам аз шиносҳои худ ду асп пурсида моро бо роҳи ағбаи Оббурдон гуселонид.

Ағбаҳои Қухистон аксаран мушкилгузар буда як муддати тӯлонӣ барфпуш ё яхпуш мешаванд. Аз онҳо дар як фасли сол танҳо 4-5 моҳ пиёда ё савора гузаштан мумкин буд. Вале яке аз ин ағбаҳо, ки номи қалонтарин деҳаи Масҷох-Оббурдонро дорад, имконият медиҳад, ки дар зимистон ҳам Қухистониёни эҳтиётчанд рафту омади ҳудро қатъ нақардонанд. Бинобар он ағбаи Оббурдон натавон байни мардум, балки дар асарҳои муаррихони асри миёна номбар шудааст. Одамони маъруфи замониҳои гузашта, шоиру адибон, тоҷирон ва қосибон, қорводорон ва деҳқонон аз ин ағба гашту гузор қардаанд.

Мирзо Бобур бошад аз ағбаи Оббурдон гузашта тасвири онро дода, сарҳади байни Масҷоҳу Фалғарро муайян намудааст.

Ин ағба Қухистониёнро ба бозори Уротеппа мерасонад.

Харчанд, ки агбаи Оббурдон нисбат ба 20 агбаи аргахи Зарафшон «хамворгузар» буд, вале танҳо нисбаан. Бозоракиҳо аз Уротеппа сахари солихон баромадаевактини рӯз ба деҳаи кухи Овҷӣ мерасиданд. Борашон ангин бошад, онҳо то Овҷӣ, ки тақрибан дар 40 км. масофа аз Уротеппа воқеъ буд, шабро дар роҳ мегузарониданд. Рӯзи дигар рахгузарон ин деҳаро тарк намуда бо улави гуд ба зери агба меомаданд. Дар ин ҷой, дар камари сангторе буд, ки зери он кулбаи лоинро бо номи ҷойхона «обод» карда буданд. Ҷойхона панохгоҳи раҳакиҳо буд. Дар ин ҷой раҳакиҳо бо улавашон дам мегирифтанд ва обу хавон мувофиқро барои аз агбаи Оббурдон гузаштан интизор мегаштанд.

Мушкилтарин қисмати агбагузарӣ-ин кухи санглоки барфпуш буд, ки баромаданаҷ, аз сабаби амудии он мушкил буд. Рахгузарон ин қисмати рохро «Дарвоза» номидаанд. Ба қадом маънӣ кӯҳ, ин номро гирифтааст маълум нест. Шояд сабаб он бошад, ки қасе ин «Дарвоза»-ро гузарад дохили ҳудуди Кухистон мегардид, яъне ин кухи мушкилгузар дарвозаи Сарғахи Зарафшон буд.

Дар қисмати ҷанубии агбаи Оббурдон, баъди сарнишеб шуда гузаштан аз дарвоза, роҳ нисбатан «хамвор» шуда ба сӯи деҳаи Оббурдон сарнишеб меравад. Вале аз ҷойхонаи номбар шуда барои то деҳаи Оббурдон расидан ба рохгузарон зарур буд, ки боз дар як ҷойхонаи дигар шабро рӯз кунанд, ба ҷорпоёни худ дам дода ҳудашон низ истироҳат намоянд. Роҳи байни кухи Дарвоза ва деҳаи Оббурдон бо як аҷоиботи худ диққатҷалбкунанда аст. Рахгузарон бо улави худ ҳарҷо-ҳарҷо аз «тангкуча» мегузаранд, ки ду тарафи он девори сангӣ дошта ба тангкучаҳои шаҳрҳои қадимаи Уротеппаву Хучанд монанд аст. Бори аввал пеши ман саволе омад, ки дар ин баландкухи бе одам деворҳои зебоманзари сангиро кӣ ва бо қадом эҳтиёҷ бино карда бошад? Ҷавоби ин савол бидуни пурсиш дар ҳамон «кучаҳо» пайдо шуд.

Пеш-пеши аспӣ ман ду-се нафар масҷоҳӣ бо харҳои пурбори худ мерафтанд. Раҳакиҳо харзамон ҳам шуда аз зери пой худ сангери бардошта ба ҷои ноҳамвори рӯи девор мегузоштанд. Ин кор ҷунон устокорона иҷро мешуд.

ДАНОЗ

ки пиёдагард суръати рохгаштани худро дигар намекард ва аз шарикони худ акиб намемонд. Ман ба чунин хулоса омадам, ки биноебии ин деворҳои сангӣ солҳо, асрҳо тӯл кашида барои Кухистониҳо анъанаи аҷлодӣ будааст. Бо ин кори начиби худ кухистониён зери пой худ ва молу марқабашонро аз пораи тахтасангҳои ҷумбонаки халалрасонанда тоза мекунад ва дар навбати худ деворҳо ва роххоро аз бодруви барфӣ муҳофизат мекард.

Хуллас, баъди бозор кардан дар Уротеппа кухистониён аз ин шахр то деҳаи Оббурдон дар шароити мусоиди тобистон дар давоми 3-4 рӯз мерасиданд. Пиёдагардон ва аспсаворҳо бошанд, камтар вақт сарф мекарданд. Дар шароити номусоиди зимистон тай намудани ин роҳ хатари зиёд дошт ва рӯзхову ҳафтаҳо тӯл кашида метавонист.

Ман ағбаи Оббурдонро бори аввал нимаи якуми моҳи май соли 1953 гузашта будам. Дар баромадгоҳи Дарвоза аспи ҳамсафари ман, ки Корисоӣ ном доштанд, аз ҳаракат монда ба рӯи пайраха хоб кард. Ин шахс ки кӯҳансол буданд ва аз ағба пиёда гузашта наметавонистанд, ба аспи ман савор шуданд. Чавони овчигӣ, ки мебоист аспхоро аз Оббурдон ба деҳаи Овҷӣ баргардонад, аспи амаки Корисоиро аз лаҷомаш кашида меомаду ман бошам, пеш-пешӣ онҳо пиёда ба сари ағба баромада каме дар рӯи барф таваккуф намуда пас сарнишеб фаромадам. Вале нисбат ба боло баромадан аз кӯҳ сарнишеб шудан, мушқилтар будааст. Мачбур шудам, ки дар қисми шимолии Дарвоза интизори шарикони худ шавам.

Баъди 30-40 дақиқа ман ба аспи худ савор шуда пеш аз дигарон бо тангкӯчаи сангиндевор роҳ, тай мекардам. Аввалин ҷаҳсе ки рӯ ба рӯи ман омад, ин кухистони миёнакади сиёҳпӯст ва серрише буд, ки болон чакмани сиёҳу кӯҳнаи худ як ҳувули пашмиро сари китф карда буд. Баъди салому алек ӯ аз лаҷоми аспи ман дошта савол кард, ки бо кадом сабаб ман ба ин роҳи пурмашаккат чуръат карда рафта истодаам? Ӯ илова намуд, ки аз Масҷох мешавад. Ҳафтаи гузашта ба Уротеппа рафта як ҳувол гандум харида ба зодгоҳаш бармегашт. Вале дар баромади Дарвоза хари ӯ аз кӯҳ ҷар шуда халок шуд. Ӯ мачбур шудааст, ки ба деҳаи Оббурдон омада як ҳувули дигар

хамроҳ бародар ва ҷувони гандуми зери санг пинҳон кардаашро ду таксим намуда, пушт карда ба хонааш расонад. Аз баромадгоҳи Дарвоза, яъне аз қисмати шимолии ағба то деҳаи наздиктарин - Оббурдон, тақрибан 20 км масофаро дар ду рӯз се маротиба пиёда бо ҷувони гандум тай кардан, кори сахл набуд. Вале қухистонӣ маҷбур буд. Сабаб он ки роҳи мошингард ба воситаи ағбаи Шахристон ханӯз қушода нашуда буд. Захираи зимистонии ғалла т а м о м ш у д а, аҳли онла эҳтиёҷ ба нон доштанд ва онро танҳо аз бозори Уротеппа пайдо кардан мумкин буд. Ин буд мисоли сахтии зиндагонӣ дар Қухистонӣ тоҷик, баъди ғалабаи мо дар Ҷанги Бузуриг ватанӣ ва оқибатҳои ин ҷанг.

Қухистонӣён аз овони кудакӣ бо ин роҳ рафту омад доштанд, ҳар як санги сари роҳ, ҳар куталу фарози он, девори сангини бино кардаи аҷлоддонашон барояшон шинос буд. Вале ман надоништа будам, ки онҳо савораро аз дур дида, ваъзияти одаму чорпоро мефаҳманд.

Баъди дучоршавӣ бо мастҷоҳии эҳтиёҷмандӣ ғалла, каме масофаро тай карда будам, ки як дастаи дигари раҳакиҳо дучор омаданду ханӯз бо ҳам наздик нашуда ба ҷои салом, амр карданд, ки ман аз асп фароям. Агар дар ягон ҷои дигар ин амрро мегирифтаам, гумон мекардам, ки ба дасти роҳзанҳо афтода бошам. Вале дар ҳамин ҳолат ҳам аввалан нафаҳмида будам, ки сабаби ин амр чист. Ман аз асп фаромадам. Баъди пурсупоси муқаррарӣ дучорномадагон хурҷини маро аз рӯи зини асп гирифта зинро қанда, ба ман гуфтанд: «Зин аз ҷояш бечо шуда аспро захмнок кардааст».

Масҷоҳи зини аспро аз нав ҷойбачой баста, хурҷини маро ба рӯи асп партофтанд ва баъди ба асп нашастанам, савол карданд, ки «худро бароҳат ҳис мекунам ё на?» Дар ҳақиқат бароҳат будам, чунки вақти аз сари кӯҳ сарнишеб фаромадан зини асп аз ҷояш бечо шуда хурҷин ҳам пеш омада пойҳои маро аз узангуи асп дур андохта буданд.

То расидан ба деҳаи Оббурдон ман дар фикри таҷрибанокӣ қухистонӣён будам. Онҳо ёрии аз дасти худам намеомадаро расониданд. Аз ин воқеа зиёда аз 40

сол гузашта бошад ҳам, дар лавҳи хотири ман ҳамчун
рамзи меҳрубони кухистониён накш бастааст.

*Онҳо, ки сари китобаташ во карданд,
Фасли бозорро тамошо карданд.*

Мулло Тугро

ОББУРДОН ВА ОББУРДОНИХО

Деҳаи зебоманзари Оббурдон, ки ба ағба номи худро «додааст» яке аз марказҳои Масчоҳ буд. Ба ин «илтифот» мавқеи ҷуғрофии он мусоидат кардааст. Ағбаи Оббурдон, ки онро бо Уротеппа ва дигар шаҳрҳои Осӣи Миёна мепайваст, дар сари чорроҳаи байни Фалғару Масчоҳ ва Уротеппаву Кухистони сарғаҳи Зарафшон ҷойгир шуда яке аз сабабҳои ободӣ ва серодамии деҳа гардидааст. Тадқику таҳрири катибаҳои аз Оббурдон пайдо кардаи мо ва шумораи онҳо гувоҳи меҳнаҳаҷ, ки ин кишлоқ маркази маъмури ва маданияи Масчоҳ будааст. Хатто дар замонаҳое, ки деҳаҳои Палдорак ва Мадрушкат маркази Масчоҳ муқаррар мешуданд, Оббурдон ҳамчун калонтарин маҳалли аҳолинишин дар таърихи ин сарзамин мақоми худро аз даст наметод. Дар давоми солҳои дароз ин деҳа яке аз марказҳои чор даҳаи Масчоҳ ба шумор мерафт.

Нишонаҳои таърихи қадимаи Оббурдон танҳо дар мазору қабристонҳои он боқӣ мондаанд. Худуди Кухистон мисли «анборхонае» буд, ки боқимондаҳои мероси аҷдодони халқи тоҷикро то замони мо расонида дастраси тадқиқотчиёни имрӯза гардонидаст.

Хамаи мо сутуну саросутунҳои қандақорӣ зебоманзари деҳаи Оббурдонро медонем, акси онҳоро дар китобҳои доир ба таърихи Тоҷикистон ва мураккабҳои соҳаи санъат дидаем. Онҳо маҳсули дастӣ устоҳои моҳири асрҳои IX-X буда, ҳоло музейи шарҳи Панҷакент, Душанбе, Тошкандро зебу оро меҳанд.

Кухнатарин катиба, ки санаи 484 ҳиҷрия (1091 мелодӣ)-ро дорад аз қабристони атрофи мазори маъруфи Оббур-

дон пайдо шудааст. Дар он гуфта мешавад, ки шайх охангарон Носир писари Мухаммад дар аввали мохи раҷаб ҳамин сол (яъне 19 августи соли 1091) вафот кардааст. Мазмуни кутуҳи ин катиба шаҳодат медиҳад, ки дар Кухистон, дар асри XI охангарони зиёде будаанд ва онҳ сардори худро доштаанд, ки яке аз ин сардорҳо (шайх охангарон) Носир ном доштааст.

Аз 11 адад катибаи асрҳои XI аввали XII ҳафт адад он аз мазору қабристонҳои Оббурдон пайдо шудаанд. 1 худ аз 12 адад қайроқсанги ба рӯи қабри олимони соҳаи фикри асрҳои XIII-XIV гузошта шуда, ду ададашон аз худуди ҳамин деҳа ба даст омадааст. Як чанд адади ин катибаҳо ба рӯи қабри мансабдорон гузошта буданд. Мансабдори маъмури ва судӣ дар Кухистон дар давоми якчанд аср қозихо буданд. Қуҳнатарин санг дар рӯи қабри қозӣ дар соли 604 ҳиҷрӣ (1208 милодӣ) монда шудааст. Маълум, ки қозихо ғайр аз вазифаи қозигӣ қорҳои маъмуриро низ иҷро мекарданд. Катибаҳои аз Кухистон пайдо кардаи мо, бисёр ҷиҳатҳои ин масъаларо равшан мекунанд.

Исмоил ном қандакор соли 1442 дар қайроқсанги рӯи қабри яке аз писарони Қозӣ Ҷунайд, ки Насрулло ном доштааст ва дар қабристони Ҳочаҳои Оббурдон мадфун аст, дар қатори дигар маълумотҳои таърихи, чунин рубоиро сабт кардааст.

*Ҷоно, дили маҳрамон зи баҳрат реш аст,
З-ин манзили хунҳора, ки моро пеш аст.
Шамшодқаде бурида ин шамъи аҷал,
Ин ғам ба дил аз рӯзи қиёмат беш аст.*

Сабаби бо ин рубоӣ зеб ёфтани санги рӯи қабр дар он буд, ки Насрулло дар синни 20 солагиаш ғавтида, қандакор ин матро ба ин ҷавонмарг муносиб доништааст.

Аввалин шеърҳои рӯи санг ба асри XIV тааллуқ дорад. Матни ин шеърҳо оханги афсӯсу надоматро низ дорад. Масалан, соли 1378 Зайниддин ном котиб шахси ғавтидари чунин сифат кардааст.

*Ин соҳиби қабр номдоре будаст,
Дар вақти худаш бузургворе будаст.*

*Ба умр машав гурра, чунин хоҳад буд,
У ҳам ба баҳо умедворе будаст.*

Котиби дигар, ки Заёваддин ном дошта, тақрибан дар як вақт бо Зайниддин дар Оббурдон ҳаёт ба сар бурдааст, зимистони соли 1385 дар як пахлуи кайроқсанг, ки ба рӯи қабри Аҳмад ном мансабдори деҳа гузошта шуда буд, чунин байтро муносиб дидааст:

*Риши сиеҳат ба хок чун шуд Аҳмад?
Қадди алифат магар чу «нун» шуд Аҳмад?
Дар ҳоли ҳаёт наҳлавоне мебуд,
Дар дасти аҷал, бубин забун шуд Аҳмад*

Барои қанандаҳои Қухистон дар рӯи санг ба ғайр аз рӯзу моҳу соли Ҷавтида, синну соли онҳоро дар шеър зикр кардан анъана буд. Яке аз онҳо қанандаи асри XV Исмоил писари шайх Исҳоқ чунин матро ба рӯи санг аз худ боқӣ гузоштааст:

*Умраш санаи салосина сабъин буд,¹
Бар рафтани умр зи ҳуди ӯ оин буд.
Чун вақт басар шудаш, дуо суд накард,
Чандон, ки ду дасти халқ бар омин буд.*

Зикр ёфтани соли вафот ва синну соли Ҷавтида ба мо имконият додааст, ки тарҷимаи ҳоли як зумра устодони соҳибхати Қухистонро муайян намоем, ки номи онҳо дар ин китоб зикр ёфтааст.

Қатибаҳо бештар ба рӯи қабри мансабдорони Қухистон гузошта мешуданд. Яке аз ин навъ соҳибмансабон деҳқон-феодалҳо буданд, ки раиси худро доштанд. Онҳо соҳибони замину деҳ, чорпои зиёд буда дар хоҷагиашон деҳқонони беамин ё камзаминро қор фармуда истисмор мекарданд. Қатибаи рӯи қабри деҳқон - феодалҳо бо байту рубоиҳо оро дода мешуданд. Умуман, ҳаминро бояд қайд намуд, ки барои қандақорони сарғаҳи Зарафшон он ҳолат анъана шуда буд. Масалан, ба рӯи қабри «Раис-ал-деҳқон»-Абу Юсуф писари Саъдулло, ки соли 1537 дар деҳаи Оббурдон вафот карда буд, қанандаи номаълум чунин байтҳоро зери матни қатиба қандааст:

1. Яъне умраш ба 73 расида буд.

дон пайдо шудааст. Дар он гуфта мешавад, ки шайхи охангарон Носир писари Мухаммад дар аввали моҳи раҷаби хамин сол (яъне 19 августи соли 1091) вафот кардааст. Мазмуни кӯтоҳи ин катиба шаҳодат медиҳад, ки дар Кухистон, дар асри XI охангарони зиёде будаанд ва онҳо сардори худро доштаанд, ки яке аз ин сардорҳо (шайхи охангарон) Носир ном доштааст.

Аз 11 адад катибаи асрҳои XI аввали XII ҳафт адади он аз мазору қабристонҳои Оббурдон пайдо шудаанд. Ҳуд аз 12 адад қайроқсанги ба рӯи қабри олимони соҳан фикси асрҳои XIII-XIV гузошта шуда, ду ададашон аз худуди хамин деҳа ба даст омадааст. Як чанд адади ин катибахоро ба рӯи қабри мансабдорон гузошта буданд. Мансабдори маъмурӣ ва судӣ дар Кухистон дар давоми якҷанд аср қозихо буданд. Қухнатарин санг дар рӯи қабри қозӣ дар соли 604 ҳиҷрӣ (1208 милодӣ) монда шудааст. Маълум, ки қозихо ғайр аз вазифаи қозигӣ қорхон маъмуриро низ иҷро мекарданд. Катибахони аз Кухистон пайдо кардан мо, бисёр ҷиҳатҳои ин маъсалоҳо равшан мекунад.

Исмоил ном қандакор соли 1442 дар қайроқсанги рӯи қабри яке аз писарони Қозӣ Ҷунайд, ки Насрулло ном доштааст ва дар қабристони Хочаҳои Оббурдон мадфун аст, дар қатори дигар маълумотҳои таърихӣ, чунин рубоиро сабт кардааст:

*Ҷоно, дили маҳрамон зи баҳрат рех аст,
З-ин манзили хунҳора, ки моро пеш аст.
Шамшодҳаде бурида ин шамъи аҷал,
Ин ғам ба дил аз рӯзи қиёмат беш аст.*

Сабаби бо ин рубоӣ зеб ёфтани санги рӯи қабр дар он буд, ки Насрулло дар синни 20 солагиаш ғавтида, қандакор ин матро ба ин ҷавонмарг муносиб доништааст.

Аввалин шеърҳои рӯи санг ба асри XIV тааллуқ дорад. Матни ин шеърҳо оҳанги афеусу надоматро низ дорад. Масалан, соли 1378 Зайниддин ном қотиб шахси ғавтидари чунин сифат кардааст:

*Ин соҳиби қабр қомдоре будаст,
Дар ваҳти худаш бузургворе будаст.*

*Ба умр машав ғурра, чунин хоҳад буд,
У ҳам ба баҳо умедворе будаст.*

Котиби дигар, ки Заёваддин ном дошта, тақрибан дар як вақт бо Заъиддин дар Оббурдон ҳаёт ба сар бурдааст, зимистони соли 1385 дар як пахлуи кайроксанг, ки ба рӯи қабри Аҳмад ном мансабдори деҳа гузошта шуда буд, чунин байтро муносиб дидааст:

*Руши сифат ба хок чун шуд Аҳмад?
Қадди алифат магар чу «нун» шуд Аҳмад?
Дар ҳоли ҳаёт паҳлавоне мебуд,
Дар дасти аҷал, бубин забун шуд Аҳмад*

Барои қанандаҳои Қухистон дар рӯи санг ба ғайр аз рӯзу моҳу соли Ҷавтида, синну соли онҳоро дар шеър зикр кардан анъана буд. Яке аз онҳо қанандаи асри XV Исмоил писари шайх Исҳоқ чунин матро ба рӯи санг аз худ боқӣ гузоштааст:

*Умраш санаи салосина сабъин буд,¹
Бар рафтани умр зи худӣ ӯ оин буд.
Чун вақт басар шудаш, дуо суд накард,
Чандон, ки ду дасти халқ бар омин буд.*

Зикр ёфтани соли вафот ва синну соли Ҷавтида ба мо имконият додааст, ки тарҷимаи ҳоли як зумра устодони соҳибхати Қухистонро муайян намоем, ки номи онҳо дар ин китоб зикр ёфтааст.

Қатибаҳо бештар ба рӯи қабри мансабдорони Қухистон гузошта мешуданд. Яке аз ин навъ соҳибмансабон деҳқон-феодалҳо буданд, ки раиси худро доштаанд. Онҳо соҳибони заминҳои деҳ, ҷорҳои зиёд буда дар хоҷагиҳои деҳқонони беамин ё камзаминоро қор фармуда истисмор мекарданд. Қатибаи рӯи қабри деҳқон-феодалҳо бо байту рубоиҳо оро дода мешуданд. Умуман, ҳаминро бояд қайд намуд, ки барои қандақорони сарғаҳи Зарафшон он ҳолат анъана шуда буд. Масалан, ба рӯи қабри «Раис-ал-деҳқон»-Абу Юсуф писари Саъдулло, ки соли 1537 дар деҳаи Оббурдон вафот карда буд, қанандаи номаълум чунин байтҳоро зери матни қатиба қандааст:

1. Яъне умраш ба 73 расида буд.

Харчанд, ки агбаи Оббурдон нисбат ба 20 агбаи саргахи Зарафшон «хамворгузар» буд, вале танҳо нисбатан. Бозоракиҳо аз Уротеппа сахари солихон баромада бевактии рӯз ба дехан кӯҳи Овҷӣ мерасиданд. Борашон сангин бошад, онҳо то Овҷӣ, ки тақрибан дар 40 км. масофа аз Уротеппа воқеъ буд, шабро дар роҳ мегузарониданд. Рӯзи дигар рахгузарон ин дехаро тарк намуда бо улави худ ба зери агба меомаданд. Дар ин ҷой, дар камари санг ғоре буд, ки зери он кулбаи лоинро бо номи ҷойхона «обод» карда буданд. Ҷойхона паноҳгоҳи раҳакиҳо буд. Дар ин ҷой раҳакиҳо бо улавашон дам мегирифтанд ва обу хавон мувофиқро барои аз агбаи Оббурдон гузаштан интизор мегаштанд.

Мушкилтарин қисмати агбагузарӣ-ин кӯҳи санглоҳи барфпӯш буд, ки баромаданаш, аз сабаби амудии он мушкил буд. Рахгузарон ин қисмати роҳро «Дарвоза» номидаанд. Ба қадом маънӣ кӯҳ, ин номро гирифтааст маълум нест. Шояд сабаб он бошад, ки қасе ин «Дарвоза»-ро гузарад дохили худуди Қухистон мегардид, яъне ин кӯҳи мушкилгузар дарвозаи Саргахи Зарафшон буд.

Дар қисмати ҷанубии агбаи Оббурдон, баъди сарнишеб шуда гузаштан аз дарвоза, роҳ нисбатан «хамвор» шуда ба сӯи дехан Оббурдон сарнишеб меравад. Вале аз ҷойхонаи номбар шуда барои то дехан Оббурдон расидан ба рахгузарон зарур буд, ки боз дар як ҷойхонаи дигар шабро рӯз кунанд, ба ҷорпоёни худ дам дода худашон низ истироҳат намоянд. Роҳи байни кӯҳи Дарвоза ва дехан Оббурдон бо як аҷоиботи худ диққатҷалбкунанда аст. Рахгузарон бо улави худ харчо-харчо аз «тангкӯча» мегузаранд, ки ду тарафи он девори сангӣ дошта ба тангкӯчаҳои шахрҳои қадимаи Уротеппаву Хучанд монанд аст. Бори аввал пеши ман саволе омад, ки дар ин баландкӯҳи бе одам деворҳои зебоманзари сангиро қӣ ва бо қадом эҳтиёҷ бино карда бошад? Ҷавоби ин савол бидуни пурсиш дар ҳамон «кӯчаҳо» пайдо шуд.

Пеш-пеши аспӣ ман ду-се нафар масҷоҳӣ бо харҳои пурборӣ худ мерафтанд. Раҳакиҳо харзамон ҳам шуда аз зери пой худ сангери бардошта ба ҷои ноҳамвори рӯи девор мегузоштанд. Ин кор ҷунон устакорона иҷро мешуд.

ки пиёдагард суръати рохгаштани худро дигар намекард ва аз шарикони худ акиб намонд. Ман ба чунин хулоса омадам, ки бинобии ин деворҳои сангӣ солҳо, асрҳо тӯл кашида барои Кухистониҳо анъанаи аҷлобӣ будааст. Бо ин кори наҷиби худ кухистониён зери пой худ ва моли марқабашонро аз пораи тахтасангҳои ҷумбонаки халалрасонанда тоза мекунад ва дар навбати худ деворҳо ва роҳхоро аз бодруви барфӣ муҳофизат мекард.

Хуллас, баъди бозор кардан дар Уротеппа кухистониён аз ин шахр то деҳаи Оббурдон дар шароити мусоиди тобистон дар давоми 3-4 рӯз мерасиданд. Пиёдагардон ва аспсаворҳо бошанд, камтар вақт сарф мекарданд. Дар шароити номусоиди зимистон тай намудани ин роҳ хатари зиёд дошт ва рӯзҳои ҳафтаҳо тӯл кашида метавонист.

Ман ағбаи Оббурдонро бори аввал нимаи якуми моҳи май соли 1953 гузашта будам. Дар баромадгоҳи Дарвоза аспи ҳамсафари ман, ки Корисоли ном доштанд, аз ҳаракат монда ба рӯи пайраҳа хоб кард. Ин шахс ки кухансол буданд ва аз ағбаи пиёда гузашта наметавонистанд, ба аспи ман савор шуданд. Чавони овчигӣ, ки мебоист аспҳоро аз Оббурдон ба деҳаи Овҷӣ баргардонанд, аспи амаки Корисолиро аз лаҷомаш кашида меомад ман бошам, пеш-пешӣ онҳо пиёда ба сари ағба баромада каме дар рӯи барф таваккуф намуда пас сарнишеб фаромадам. Вале нисбат ба боло баромадан аз кӯҳ сарнишеб шудан, мушкилтар будааст. Маҷбур шудам, ки дар қисми шимолии Дарвоза интизори шарикони худ шавам.

Баъди 30-40 дақиқа ман ба аспи худ савор шуда пеш аз дигарон бо тангҷуҷаи сангиндевор роҳ, тай мекардам. Аввалин шахсе ки рӯ ба рӯи ман омад, ин кухистонии миёнакади сиёҳпӯст ва саррише буд, ки болои чакмани сиёҳу кӯҳнаи худ як ҷуволӣ пашмиро сари китф карда буд. Баъди салому алейкум аз лаҷоми аспи ман дошта савол кард, ки бо кадом сабаб ман ба ин роҳи пурмашаккат чуръат карда рафта истодаам? Уилова намуд, ки аз Масҷох мешавад. Ҳафтаи гузашта ба Уротеппа рафта як ҷувол гандум харида ба зодгоҳаш бармегашт. Вале дар баромади Дарвоза хари у аз кӯҳ ҷар шуда халок шуд. У маҷбур шудааст, ки ба деҳаи Оббурдон омада як ҷуволӣ дигар

хамроҳ барод ва ҷуволи гандуми зери санг пинҳон кардаашро ду тақсим намуда, пушт карда ба хонааш расонад. Аз баромадгоҳи Дарвоза, яъне аз қисмати шимолии ағба то дехан наздиктарин - Оббурдон, тақрибан 20 км. масофаро дар ду рӯз се маротиба пиёда бо ҷуволи гандум тай кардан, кори сахл набуд. Вале кӯхистонӣ маҷбур буд. Сабаб он ки роҳи мошингард ба воситаи ағбаи Шахристон ханӯз кушода нашуда буд. Захираи зимистонии галла т а м о м ш у д а, аҳли оила эҳтиёҷ ба нон доштанд ва оиро танҳо аз бозори Уротеппа пайдо кардан мумкин буд. Ин буд мисоли сахтии зиндагони дар Кӯхистони тоҷик, баъди ғалабаи мо дар Ҷанги Бузуриг ватанӣ ва окиба-тҳои ин ҷанг.

Кӯхистониён аз овони кудакӣ бо ин роҳ рафту омад доштанд, ҳар як санги сари роҳ, ҳар кӯталу фарози он, девори сангини бино кардаи аҷдоддонашон барояшон шинос буд. Вале ман надоништа будам, ки онҳо савораро аз дур дида, вазъияти одаму чорпоро мефаҳманд.

Баъди дучоршавӣ бо мастҷоҳии эҳтиёҷманди галла, каме масофаро тай карда будам, ки як дастаи дигари раҳакиҳо дучор омаданду ханӯз бо ҳам наздик нашуда ба ҷои салом, амр карданд, ки ман аз асп фароям. Агар дар ягон ҷои дигар ин амрро мегирифтам, гумон мекардам, ки ба дасти роҳзанҳо афтода бошам. Вале дар ҳамин ҳолат ҳам аввалан нафаҳмида будам, ки сабаби ин амр чист. Ман аз асп фаромадам. Баъди пурсупоси муқаррарӣ дучорномадагон хурҷини маро аз рӯи зини асп гирифта зинро канда, ба ман гуфтанд: «Зин аз ҷояш бечо шуда аспро захмнок кардааст».

Масҷоҳи зини аспро аз нав ҷойбачой бааста, хурҷини маро ба рӯи асп партофтанд ва баъди ба асп нашастанам, савол карданд, ки «худро бароҳат хис мекунам ё на?». Дар ҳақиқат бароҳат будам, чунки вақти аз сари кӯх сарнишеб фаромадан зини асп аз ҷояш бечо шуда хурҷин ҳам пеш омада пойҳои маро аз узангуи асп дур андохта буданд.

То расидан ба дехан Оббурдон ман дар фикри таҷрибанокии кӯхистониён будам. Онҳо ёрии аз дасти худам намеомадаро расониданд. Аз ин воқеа зиёда аз 40

сол гузашта бошад ҳам, дар лавҳи хотири ман ҳамчун
рамзи меҳрубони кухистониён накш бастааст.

*Онҳо, ки сари китобаташ во карданд,
Фасли баҳорро тамошо карданд.*

Мулло Тугро

ОББУРДОН ВА ОББУРДОНИХО

Деҳаи зебоманзари Оббурдон, ки ба ағба номи худро «додааст» яке аз марказҳои Масчоҳ буд. Ба ин «илтифот» мавқеи ҷуғрофии он мусоидат кардааст. Ағбаи Оббурдон, ки онро бо Уротеппа ва дигар шаҳрҳои Осӣи Миёна мепайваст, дар сари чорроҳаи байни Фалғару Масчоҳ ва Уротеппаву Кухистони сарғаҳи Зарафшон ҷойгир шуда яке аз сабабҳои ободӣ ва серодамии деҳа гардидааст. Тадқиқу таҳрири катибаҳои аз Оббурдон пайдо кардаи мо ва шумораи онҳо гувоҳи медихад, ки ин кишлок маркази маъмурӣ ва маданияи Масчоҳ будааст. Хатто дар замонҳои, ки деҳаҳои Палдорак ва Мадрушкат маркази Масчоҳ муқаррар мешуданд, Оббурдон ҳамчун калонтарин маҳалли аҳолинишин дар таърихи ин сарзамин мақоми худро аз даст намедод. Дар давоми солҳои дароз ин деҳа яке аз марказҳои чор даҳаи Масчоҳ ба шумор мерафт.

Нишонаҳои таърихи қадимаи Оббурдон танҳо дар мазору қабристонҳои он боқӣ мондаанд. Худуди Кухистон мисли «анборхонае» буд, ки боқимондаҳои мероси аҷдодони халқи тоҷикро то замони мо расонида дастраси тадқиқотчиёни имрӯза гардонидаст.

Хамаи мо сутуну саросутунҳои қандақорӣ зебоманзари деҳаи Оббурдонро медонем, акси онҳоро дар китобҳои доир ба таърихи Тоҷикистон ва мураккабҳои соҳаи санъат дидаем. Онҳо маҳсули дастӣ устоҳои моҳири асрҳои IX-X буда, ҳоло музейи шарҳи Панҷакент, Душанбе, Тошкандро зебу оро медиханд.

Кухнатарин катиба, ки санаи 484 хичрӣ (1091 мелодӣ)-ро дорад аз қабристони атрофи мазори маъруфи Оббур-

дон пайдо шудааст. Дар он гуфта мешавад, ки шайхи охангарон Носир писари Муҳаммад дар аввали мохи раҷаби ҳамин сол (яъне 19 августи соли 1091) вафот кардааст. Мазмуни кӯтоҳи ин катиба шаҳодат медиҳад, ки дар Кӯхистон, дар асри XI охангарони зиёде будаанд ва онҳо сардори худро доштаанд, ки яке аз ин сардорҳо (шайхи охангарон) Носир ном доштааст.

Аз 11 адад катибаи асрҳои XI аввали XII ҳафт адади он аз мазору қабристонҳои Оббурдон пайдо шудаанд. Ҳуд аз 12 адад қайроқсанги ба рӯи қабри олимони соҳаи фикри асрҳои XIII-XIV гузошта шуда, ду ададашон аз ҳудуди ҳамин деҳа ба даст омадааст. Як чанд адади ин катибаҳо ба рӯи қабри мансабдорон гузошта буданд. Мансабдори маъмури ва судӣ дар Кӯхистон дар давоми якчанд аср қозихо буданд. Қуҳнатарин санг дар рӯи қабри қозӣ дар соли 604 ҳиҷрӣ (1208 милодӣ) монда шудааст. Маълум, ки қозихо ғайр аз вазифаи қозигӣ қорҳои маъмуриро низ иҷро мекарданд. Катибаҳои аз Кӯхистон пайдо кардан мо, бисёр ҷиҳатҳои ин масъаларо равшан мекунанд.

Исмоил ном қандақор соли 1442 дар қайроқсанги рӯи қабри яке аз писарони Қозӣ Қунайф, ки Насрулло ном доштааст ва дар қабристони Хочаҳои Оббурдон мадфун аст, дар қатори дигар маълумотҳои таърихи, чунин рӯбино собат кардааст.

*Қоно, дили маҳрамон зи баҳрат рӯш аст,
З-ин манзили хунҳора, ки моро пеш аст.
Шамшодқаде бурида ин шамъи аҷал,
Ин ғам ба дил аз рӯзи қиёмат беш аст.*

Сабаби бо ин рӯбино зеб ёфтани санги рӯи қабр дар он буд, ки Насрулло дар синни 20 солагиаш ғавтида, қандақор ин матро ба ин ҷавонмарг муносиб доништааст.

Аввалин шеърҳои рӯи санг ба асри XIV тааллуқ дорад. Матни ин шеърҳо оханги афсӯсу надоматро низ дорад. Масалан, соли 1378 Зайниддин ном қотиб шахси ғавтидаро чунин сифат кардааст.

*Ин соҳиби қабр номдоре будаст,
Дар вақти худаш бузургворе будаст.*

*Ба умр машав гурра, чунин хоҳад буд,
У ҳам ба баҳо умедворе будааст.*

Котиби дигар, ки Заёваддин ном дошта, тақрибан дар як вақт бо Зайниддин дар Оббурдон ҳаёт ба сар бурдааст, зимистони соли 1385 дар як пахлуи кайроксанг, ки ба рӯи қабри Аҳмад ном мансабдори деҳа гузошта шуда буд, чунин байтро муносиб дидааст:

*Риши сиёҳат ба хок чун шуд Аҳмад?
Қадди алифат магар чу «нун» шуд Аҳмад?
Дар ҳоли ҳаёт паҳлавоне мебуд,
Дар дастӣ аҷал, бубин забун шуд Аҳмад*

Барои қанадаҳои Қухистон дар рӯи санг ба ғайр аз рӯзу моҳу соли фавтида, синну соли онҳоро дар шеър зикр кардан анъана буд. Яке аз онҳо қанадаи асри XV Исмоил писари шайх Исоҳқ чунин матро ба рӯи санг аз худ боқӣ гузоштааст:

*Умраш санаи салосина сабъин буд,¹
Бар рафтани умр зи худӣ ӯ оин буд.
Чун вақт басар шудаш, дуо сӯд накард,
Чандон, ки ду дастӣ халқ бар омин буд.*

Зикр ёфтани соли вафот ва синну соли фавтида ба мо имконият додааст, ки тарҷимаи ҳоли як зумра устодони соҳибхати Қухистонро муайян намоем, ки номи онҳо дар ин китоб зикр ёфтааст.

Қатибаҳо бештар ба рӯи қабри мансабдорони Қухистон гузошта мешуданд. Яке аз ин навъ соҳибмансабон дехкон-феодалҳо буданд, ки раиси худро доштанд. Онҳо соҳибони заминҳои дех, ҷорҳои зиёд буда дар хоҷагиашон дехқонони беамин ё камзаминро кор фармуда истисмор мекарданд. Қатибаи рӯи қабри дехкон - феодалҳо бо байту рубоиҳо оро дода мешуданд. Умуман, ҳаминро бояд қайд намуд, ки барои қандақорони сарғаҳи Зарафшон он ҳолат анъана шуда буд. Масалан, ба рӯи қабри «Раис-ал-деҳкон»-Абу Юсуф писари Саъдулло, ки соли 1537 дар деҳаи Оббурдон вафот карда буд, қанадаи номаълум чунин байтҳоро зери матни қатиба қандааст:

1. Яъне умраш ба 73 расида буд.

*Салимгози сухан, молики он Абу Юсуф,
Ба иштиголи замон буд ақли у ба камол.
Дар он замон, ки сафар кард бурд имонро
Ки бувад дасту дили у бари зи кору бор.
Зи насли фахру чалол, он раисул ал-уламо
Ҳисоби фатҳ аз он омадаш «зи фатҳи Чалол»*

Дар руи қабри дигар раис-ул-дехкон, ки Мавлоно Мухаммад Амин ном дошта, «машхур ал-араб ва ал-ачам ва маъруфи диёри худ» буд, дар соли 1544 дар Оббурдон низ мадфун шудааст, катиба гузошта, канандаи маъруф Боқя матни онро бо чунин мисраҳо хатм кардааст:

*Дар ҳар чамане лолаву варде¹ хезад,
Дар ҳар фасл зи шох барде² хезад,
Лекин ду ҳазор сол бояд бишумор,
То дар сафи мардон чу ту марде хезад.*

*Яке аз хок мекобад гиреҳи ҳисмати санги,
Дигар дар санг ҳусни рӯзгори рафта мекобад.*

Гулрухсор

СИФАТИ ЗАН ДАР ҚАЙРОҚСАНГҲО

Дар асрҳои миёна занҳо, махсусан занони ашроф дар ҷамъияти мавқеи худро доро буданд. Мутаассифона, ин соҳаи ҳаёти ҷамъияти ва давлатии занон дар гузашта ба таври зарури омӯхта нашудааст. То ба наздикӣ байни олимони ақидае ҳукмфармо буда, ки гуё ба рӯи қабри занони аҳолии муқимии Мовароуннахр санги катибанок намегузоштанд. Баъди пайдо намудани қайроқсангҳо аз сарғаҳи Зарафшон ин ақидаи ғалат аз илм хориҷ шуд. Дар катибаҳои ба рӯи қабри занон гузошта шуда меҳру муҳаббати ҳешовандони онҳо бо як суҳанбозии ба худ ҳос, бо услуби

1. Вард-гули сурх.

2. Бард-сармо.

сачъ изхор шудааст. Масалан оғози як матро гирем: «Вафот ёфт солиҳа, карима, шарифа, зайн-ул-мастурот...».

Дигар матни ба хамин монанд ба қалами қанада Боқӣ тааллуқ дошта, аз худуди қабристонии Ҳочаҳои деҳаи Оббурдон пайдо шудааст. Ин санг бо насри мусаччаъ ва хатти зебо (дар соли 1580) оро ёфтааст. «Вазидани (бодӣ) аҷал дар фасли ҳазон ба нозуқниҳоле, ки сарв аз қоматаш мутахайир монда, оразаш гулро зи рӯи нозуқӣ бар хор монда, аз ҳуққани лаъли ӯ писта худро дар пушт печида ва

کلی فی ذالک الموت
وینزل بل من کل کلمة من کلام
من عقیقت و عارک
ضریح
زر روی نازک برآرمانه و از غلغل او سپر خود را بر روی
عربی است
و اگر کسی
صحیح با اوقالی باشد
شده

کتیبه روی قبر زن که با قلم باقی کنده شده است.

Катибаи рӯи қабри зан, ки бо қалами Боқӣ қанда шудааст.

аз наргиси махмураш... дар печу тоб уфтода, монанди қумрӣ модараш намади сиёҳ, дар бар қарда...»

Дар ин матн, ки ду сатри охири он уфтодааст, тасвири мархума, ғаму андуҳи модар ва одати перохани сиёҳлушии мотамзадагон ҳувайдо гардидааст (номи фавтида номаълум мондааст). Дар деҳаи Ярми Мастҷоҳ соли 1408 занеро бо номи Муниса-хотун дафн қарда буданд ва дар зерӣ матне, ки аз ибораҳои арабӣ иборат аст чунин байтҳо муносиб дида шудааст:

Эй, з-иштиёқи рӯят ҳалқе хароб монда,
В-аз оташи фироқат дилҳо кабоб монда,
Мурдиву модареро зору назор қардӣ,
Тири зи даст рафта, моҳ дар саҳоб монда.

Дар қайроқсанги рӯи қабри Бика Султон ном зан, ки дар Тағи Мазор ном қабристонии деҳаи зеботабиа

Ревомутк, мадфун будааст, чунин матн хонда шуд
*Кош он рӯз ки дар пои ту шуд хори аҷал,
Дастӣ гетӣ бизади теги халокам бар сар.
То дар ин мулки ҷаҳон бе ту навидӣ чашмам,
Ин манам бар сари хоки ту, ки хокам бар сар.*

Ин матн ба калами фулодии канандаи асри XVI
Боқӣ тааллуқ дорад. Дар рӯи қабри Ҷаҳон Султон ном
духтари Мир Шайх, ки дар деҳаи Оббурдон ғавтидааст,
чунин матн кандаанд:

*Эй сурмаи чашми ёр хоки роҳат,
Дар ҷаннату фирдавс бувад хиргоҳат.
Ҳар барги гулу лола, ки аз хоки ту раст,
Наҳишест зи рӯхсорои ҳамчун моҳат.*

*Дар фасли баҳор шукуфа садранг шудааст,
Шамшодқаде дар лаҳади танг шудааст.
Маҷнунсифатам зи меҳри даврони шабоб,
Лайливаши ман, бишнава, ин санг шудааст.*

Дар мазори деҳаи Шавкати-Поёни ноҳияи Айний ба
рӯи қабри як зан, ки Хучҷоча ном дошта духтари Мир
шайхи Шамтиҷӣ будааст (шояд хоҳари Ҷаҳон Султон
бошад), ду қайроксанг гузоштаанд. У ҳамаасри Бобур Мирзо
буда, соли 916 ҳиҷрӣ (1510-1511 милодӣ) вафот кардааст.
Дар зери матни яке аз қайроксангҳо чунин байтҳо сабт
шудааст:

*Эй хуфтаи ади манзили маъволят
Равзоти чунон турбати руҳафзолят.
Дар ҳурби ҷувори ҳақ расидӣ, хуш бод,
Дар паҳлуи хотуни қиёмат ҷолят.*

Марсияи ба Хучҷоча хотун бахшида, калонтарин
матни ба рӯи санг канда шуда дар музофоти Масҷоҳу
Фалғар мебошад, ки иборат аз 23 байт аст:

*Эй ҷарҳи нагун, ки сарнагунӣ,
В-ай қотили мардумону хунӣ,*

То кай зи ту меҳнату харобӣ,
Бошад, ки ҷазои хеш ёбӣ,
Эй ҳиласифат ҳазор фаръад
Гар бар варасат нагашта обод.
Боз ин зи чӣ, эй сипеҳр, кардӣ,
Хун дар дили хастагон фикандӣ,
Аз боғи умеди навбахори
Нашкуфт гули умедвори.
Бархост зи ҷайби домани гул,
Чун бодӣ хазон бетааммул.
Бишкаст ниҳоли мева з-он бғ,
Монди ба дили шикастаҳо доғ.
Дар мотами ин хуҷистасомон
Чун гунҷаи гул ба хеш пинҳон.
Зад чок қабои хеш гунҷа,
Берун шуда аз ғамаш зи парда.
Лола бидарид ҳайма бар сар,
Хун дар қизгару сиеҳӣ дар бар.
Нилисариву бунафша парчам,
Печида кабуду қомати хам.
Наргисруху гуназарду дили зор
Будӣ ҳама шаб зи ғусса бедор.
Мекард ҳазор нола булбул,
Мегуфт зи бебахори гул.
Қумри ҳамашаб ҳамин нидо дод,
К-ин олами бевафост барбод.
Аз нолаи зог шуд ба гӯшам,
К-аз мотами худ сиеҳпушам.
Онон ки зи мотамаш фигуред,
Хун дар қизгар аз фироқ доред.
Ҷуз сабр нагашт чораи ғам,
Гар умр кунӣ ба дидаи нам.
Ин аст тариқи олами дун,
Ин бо ту накардааст акнун.
Бифрӯш, маҷӯ ғами ҷаҳонӣ,
Шодӣ бихар, ончӣ метавонӣ.
Оне ки бирафт, бурд ҷонаш,
Бо фотиҳа ёд кун, равонаш.

*К-аз ин ҳамаро ҳаҳон напардохт,
Аз баҳраи теи дураш андохт.
Дар боғи ҷинон шавад ҳазояш,
Сад партави нур аз худояш,
Дар нӯҳсаду шонздаҳ ин ҳикоят,
Қардем зи ҳасри дун шикоят.*

Матнҳои кайроқсанги руи қабри занони Қухистон на танҳо аҳамияти илмӣ-адабӣ доранд, балки баъзе урфу одати маросимии қухистониёнро то замони мо расонида, аз маъкаи иҷтимоии занони сарғахи Зарафшон дар асрҳои XIV-XVI дарк медиҳанд.

*Намоён аст ҳоли рафтанигон аз хоки ин вода
Зи наҳши по тавон қардан суроғи соғари қамъро.*
Бедил

ЗИЁВАДДИН

Зиёваддин писари Мавлоно Баҳоваддин, яке аз қандакорони соҳибхатти Қухистон дар ҷаҳоряки охири асри XIV ва нимаи авали асри XV буд. Ҳамроҳи шудани истилоҳи «Мавлоно» ба номи падари ӯ аз он шаҳодат медиҳад, ки Зиёваддин дар ондаи соҳибмаълумоти асри XIV ба дунё омадааст. Мероси аз ин хаткан боки монда дар ҳудуди деҳаҳои Оббурдон (7 адад) Масҷох ва Шамтичу (2 адад) Вешабӣ (1 адад) Фалғар дастраси мо гардидаанд.

Яке аз аввалин хатҳои ба қалами ӯи Зиёваддин таалуқ дошта рӯбоне мебошад, ки соли 1380 дар рӯи санги сари пули қӯҳнаи Оббурдон, ки раҳгузарон аз ин деҳа ба Дашти Ҳартарош ном манзил мегузаштанд, қанда шуда буд.

*Ин пул ҷу мармари ҷумла Қухистон аст,
Ҳарду сари вай, нигар, ба Қухистон аст.
Эй қорикалон, зиграти ҳаёба расӣ,
Дарҳақ, зи ҳудо, ки банд бар исьён аст.*

ایاعی

اندراجوه و کوه شیب
هر دو سپری تار بکوه شیب

لنقیاری کلام بنیاری که بری

«خوه زخا که سد بر عصیت

قایله و کاتبه ضیا و الیریز مولانا

۱

تاریخ پل آب بردان که به قلم ضیاء الدین تعلق دارد.

Таърихи пули Оббурдон, ки ба қалами Зиёваддин таалук дорад.

Дар матни ин рубой истилоҳи «корикалон» истифода шудааст. Мазмуни ин истилоҳ равшан нест. Шояд дар асри XIV дар Кухистон ба ғайр аз корихои қурондону қуронхон кори калон ном шахсоне будаандки дониши онҳо аз корихои дигар бо ягон ҷихати хоси худ фарқ мекард.

Ба ғайр аз ин, эҳтимол дар матни мазкур иштибоҳи котиб ҳам ҷой дошта бошад. Яъне ба ҷои «қози калон» «корикалон» кандааст. Вале агар ин тавр мебуд, кананда дар истилоҳи «қозӣ» ҳарфи «зод»-ро истифода мекард. Ҳол он ки дар матн баъди ҳарфи «қоф» ва «алиф» ҳарфҳои «ре» ва «ё» равшану хоно канда шудаанд.

Дар зери ин рубоии ба қалами Зиёваддин тааллуқ дошта, матни дигар кандаанд. Муҳаммад писари Шарафаддин шайх-ул-ислом, хабар мерасонад, ки дар ҳамин соли 1380 пулро бо ташаббус ва сарвати Муҳаммад писари Аҳмад, писари Алии вакил, ки бо номи Муҳаммад

Чалолоаддин маъруф буд, бини кардаанд. Ин шахс шояд, яке аз сарватмандони Кухистони асри XIV бошад.

Ин мати дар санги соҳили рости дарёи Масчоҳ боки мондааст. Дар соҳили чапи он, дар ру ба руи ин санг, дар санге, ки шакли курраи заминро гирифтааст, канандаҳои асрҳои мухталиф хатҳо кандаанд. Ду адади ин хатҳо ба таърихи пули кӯхнаи деҳаи Оббурдон тааллуқ доранд. Яке навбати дуйуми таърихи тармими пулро дар соли 1667 ва дигараш таърихи тармими чаҳоруми ҳамин пулро дар соли 1782 зикр кардааст. Муқоисаи ин ду соли тармим (дуйум ва чаҳорум) нишон медиҳанд, ки пули кӯхнаи Оббурдон, ки дар чаҳоряки охири асри XIV бино ёфта буд, баъди ҳар 55-60 сол тармим талаб мекардааст.

كل تقرب زانف الموتي
من اهل التعلات التي
ومما سددت في
توفي في يوم الجمعة
فرد

لخاكر الرطلاف كنى بسم رطابرد
از بوم كخنده اند در رسد شكدر

كلبر آهون خپار يا كز بوم
بيلادى و ناله صا افسوس
اشه فزان خذناك تنجون
ليلى جبار و قحط خاكر بوم

متن روی قبر، فرد و رباعی ضیاء الدین که سال ۱۳۸۹ کنده است.

ماتنی روی کابری، فرد و رباعی زین‌عابدین، که سال ۱۳۸۹ کنده است.

Зиёваддин аввалин канандаи матн ба забони тоҷикӣ, ородихандаи катибаҳои сари қабр бо шеърӣ рубоӣҳо мебошад. Як рубоӣи уро дар сари қабри Аҳмад ном қозизода, дар боло оварда будем. Фард ва рубоӣи дигарӣ ӯ аз рӯи қабри як ҷавон, ки Саид (писари Шайх Муборак) ном дошта, соли 1389 дар деҳаи Шамтичи Фалғар дафн шудааст, рӯйнавис шуд:

*Эй хок, агар хилоф кунӣ манам раво бувад,
Аз баски хуфтаанд дар ӯ шоду шакарлаб.*

*Гулбарг чу рухсорай поки ту набуд,
Оташ чу фироқи сӯзнокӣ ту набуд.
Барбод шудӣ ту ногаҳон, бувад афсӯс,
Эй оби ҳаёт, вақти хоки ту набуд.*

Ин фарду рубоӣҳои ба рӯи сангҳо сабт кардаи устоди ҳусни ҳатти девонӣ - Зиёваддин намунаи ашъори шоирони Қухистон ё намунаи эҷодиёти даҳанакии аҳолии Қухистон дар асрҳои XIV-XV мебошад.

*Аз пуштаи сабзи хуфтагон бар гушам,
Ногуфта сурӯди рафтагон меояд.*

МУҲАММАД

Канандаҳои соҳибқасб, «муқалам» ва сершумор ақсар дар деҳаи Оббурдон ҳаёт ба сар бурдаанд. Дар ин бора миқдори катибаҳои дар ин деҳа боқимонда шаходат медиҳад. Канандаҳои оббурдонӣ на танҳо талаботи ҳамдиёронашро қонеъ мегардониданд, балки ба деҳаҳои ҳамсоя рафта, дар сангҳои сари роҳу шахҳо ҳунарозмоӣ менамуданд. Яке аз ин гуна ҳунармандон Муҳаммад ном шахсе буд. Падари ӯ Шарофаддин ном дошта дар асри XIV вазифаи олии рухонигӣ - шайх-ул-исломи-ро адо кардааст. Муҳаммад дар охири асри XIV ва нимаи аввали асри XV дар замоне, ки ханӯз ҳонадони сулолаи мугулҳо дар Осиёи Миёна ҳукмронӣ мекарданд, ҳаёт ба сар бурдааст. Яке аз аввалин ҳатти бо дасти Муҳаммад қанда

шуда дар сари пули кӯхнаи Оббурдон буд, ки он моро бо таърихи сохтмони пули кӯхна ва ташаббускори ин сохтмон - Муҳаммад писари Аҳмад набераи Алии Вакил, дар соли 1380 хабар расонидааст.

Муҳаммад ба кандани катибаи қайроқсанги рӯи қабрҳо низ машғул шудааст. Яке аз ин сангҳо дар ҳудуди қабристони кӯхнаи деҳаи Падрохи Масҷох дастраси мо гардид. Ин қайроқсангро ба сари қабри Алимӯхаммад писари Аля набераи Кабир дар соли 1436 гузошта буданд, ки дар матни он ғавтида «машхури айём, макбули хосу авом, соҳибзеҳн, воизи мулуку салатин, ходим ул-фуқаро» сифат шудааст.

Матни қайроқсанг бо як байти суфиёна ба охир мерасад. Боз як чанд катибаҳои ба калами Муҳаммад тааллуқ дошта, аз ҳудуди деҳаи Оббурдон - зодгоҳи кананда, ки нисбаи «Оббурдонӣ» дошт, пайдо шуданд. Яке аз онҳо соли 1448, дигараш соли 1453 канда шудааст. Маълум мешавад, ки Муҳаммад дар давоми зинда аз 70 сол ба ин касб машғул буд. Дар навбати худ, ин таърих гувоҳи мидиҳад, ки Муҳаммад умри дароз дидааст ва то охири ҳаёташ калами фулодиро аз даст намонда ба касби интиҳоб кардааш шугл дошт.

Аз чор катибаи ин канандаи хушхат, ки дастраси мо гардид, ҳоло як «зарра» таърихи Қухистон дар охири асри XIV -ва нимаи авали асри XV аён гардида мо бо номи як силсила арбобони илму маърифат, ташаббусқору сохтмони пул шинос шудем. Ин навъ кандақори соҳибистеъдод албатта хатҳои дигар ҳам аз худ боқӣ гузоштааст. Вале бо муррури замон ва сабабҳои гуногун ин хатҳо то замони мо омада нарасидаанд ё худ ханӯз дастраси тадқиқотчиён нашудаанд.

Эй хок, агар синаи ту бишқобанд,
Бас гавҳари ҳимате, ки дар синаи туст.

Хайём

ХОҶӢ МАХМУД ВА ВОРИСОНИ Ӯ

Яке аз канандағони соҳибистеъдоду хушхат Хоҷа Махмуд буд. Мероси ӯ дар худуди деҳаҳои Масчоҳу Фалғар дастраси мо гардид. Аввалин хати бо дасти ӯ канда шуда соли 1388 ва охиринаш соли 1408 иҷро шудааст. Яъне катибаҳои аз ӯ боқимонда 20 соли хунари сангканин хаттотро дар бар кардаанд.

Аз рӯи баъзе далелҳо тахмин меравад, ки Хоҷа Махмуд дар овони ҷавонӣ фавтидааст. Инро на танҳо аз санаи зери катибаҳо боқигузоштаи ӯ, балки аз он низ пай бурдан мумкин, ки номи уро ба писараш дода буданд. Ин одат дар байни бисёр халқҳо маълум аст. Агар падар то таваллуди фарзанд фавтида бошад, номи уро ба писараш медиҳанд. Писари Хоҷа Махмуд, яъне Хоҷа Махмуди хурдӣ, касби падарро ихтиёр намуда, яке аз канандағони маъруфу муътабари асри XV-и Кухистон мегардад. Инро дар мисоли катибаҳои бо дасти ӯ канда шуда дида метавонем.

Набераи Хоҷа Махмуд Чалолоддин ном дошта ӯ ҳам катибаканиро касб кардааст. Дигар набераҳои ӯ - Шарофаддин соли 1526 ва Зайниддин соли 1529 фавтидаанд. Хамаи онҳо аз худ дар рӯи сангҳо меросе гузоштаанд, ки шохиди авлодан кандани хатҳои рӯи санг будани онҳост.

Хар кадом аз номбурдагон услуби хатти худро, ки мувофиқи талаботи замонашон буд, хело хуб аз худ намуда, онро дар ниҳоятӣ зебогӣ дар рӯи сангҳо сабт кардаанд. Масалан, Хоҷа Махмуди калонӣ устои хатти мушкилхон, вале зебои девонӣ буд. Илова бар ин, ӯ таъби шоирӣ дошт ва дар байтҳои ба рӯи санг кандааш Хоҷа Махмуд кушиш кардааст, ки мухити ҷуғрофии он ҷойро тасвир намояд.

Яке аз роҳҳои мушкилгузари Кухистон, ки ҳоло ҳам дар хангоми бориши борон ва вазидани боди саҳт, ба рӯи роҳи мошингард сангҳо ҷар шуда меистанд, тангии байни деҳаҳои Шаватки-Боло ва Вешаб мебошад. Дар зери

пайроҳаи ғурҳавфи даръи Масҷох ба харсангҳо бархур;
туғён мезанад. Бесабаб нест, ин муҳити роҳи кӯхиро
инобат гирифта кӯхистониён душманони ба хоки он;
хамла кардари кӯшиш мекарданд, ки дар ҳамин танги
кӯхи лағж пешбанд карда, зарба расонанд.

Хочӣ Маҳмуди калонӣ ҳам дар ҳамин тангини кӯх б
руи санги чигарии бо қувваи обу бод суфта шуда, чуни
байтро канда, бо ҳамин таъкид намудааст, ки роҳ хавф
нок аст, мебояд аз худо мадад талабид.

Хуш гузарӣ бар сари ин даръи чу баҳр

Сад бор зиёд «оят-ул-курси» бубар.

(Оят-ул-курси-яке аз сураҳои Қуръон)

Хочӣ Маҳмуд соли 1403 дар яке аз сангҳои сари роҳи
наздиқии ҷашмаи Шохроҳи деҳаи Оббурдон, чунин мат
ро кандааст:

Бар сари Шохроҳ, бар сари самғ,

Бинавиштам хатте ҳақ дар камар.

Сари худро ба ҳалби худ мегир

Пас бубинӣ ту ба пой роҳгузар

Ғар чунинаш бурун намеори,

Дон, ки таърихи ӯ бувад «дар хвар(хур)».

Бурси Ҷаҳоннозаде
Сурӯди ақлҷӯи
Корзинои Ҷаҳоннозаде

Корзинои Ҷаҳоннозаде
Сурӯди ақлҷӯи
Корзинои Ҷаҳоннозаде
1403
1403

خطهای سلطان محمود و بابر.

Хатҳои Султон маҳмуд ва Бобур

Ба ҳисоби абҷад аз ибораи «дар хур» санаи 806 хичри (1403-1404 мелодия) ҳосил мешавад.

Аҳамияти ин матни носуфтаи Ҳочӣ Маҳмуд дар он аст, ки ӯ ин роҳро «Шохроҳ» номидааст. Маълум мешавад, ки дар ибтидои асри XV Шохроҳ, роҳи асосӣ ва бе хавфе (аз нуқтаи назари эмиҷ аз роҳзанҳо) будааст, ки сарғаҳи Зарафшонро бо марказҳои маданӣ ва тиҷоратии онвақтаи Осиёи Миёна мепайваст. Дар асрҳои баъдина ҳам ин роҳ аҳамияти иқтисодӣ ва сиёсии худро гум накардааст. Бе сабаб нест, ки Бобур соли 1512 дар айни сафари Мастҷоҳ, катибаи худро маҳз дар ҳамин ҷо, дар санги лаби чашмаи Шохроҳ қандааст.

Вакте аз як деҳ ба деҳи дигар рафта бо пайраҳаҳои қадима гузаштани мешавад, бе ихтиёр чашматон ба хатҳои мерос гузоштаи соқинони Қухистон ва роҳгузарони дигар меафтад. Ҳочӣ Маҳмуди қалонӣ натавонанд роҳгузари тамошобин буд, балки ӯ яке аз аввалин шахсоне мебошад, ки пайраҳаҳои пурхатарро бо хатти зебои худ шайқовар, назаррабо ва хатто гуфтан мумкин, ки «обод» ҳам қардааст. Чи навъе ки зикр ёфт ду матни болоиро вай дар сари роҳ ва матни саввумро соли 1388, дар шахҳои мушкилгузари роҳи байни деҳаҳои Ревомутк ва Хуфғиғи-Офтобруй қандааст.

Бар санги сиеҳи худ навиштаст Қубод,

Панде зи ҳақими оқилу некниҳод.

Кунҷеву қаноате агар даст диҳад,

Кай боҳабарӣ зи олами кину фасод.

Дигар матни сари роҳ соли 1399 дар сари пули байни деҳаҳои Оббурдон ва Камодон бо дасти Ҳочӣ Маҳмуди қалонӣ қанда шуда буд:

Аз пул гузар кунӣ ту бар сари роҳ,

Хатте бинӣ сафед, бар санги сиеҳ.

Бар умр машаф ғарра, ки рӯзе ногоҳ,

Не умр ба кас монаду не молу на ҷоҳ.

Ин ақидани насихатомези Ҳочӣ Маҳмуд қанандаи номаълуми муосири уро водор намудааст, ки дар зери он ин байтро ба руи санг сабт намояд:

*Дони чӣ ҳикмат аст, ки фарзанд аз падар,
Мимат надорад ар-чи диҳад рӯзу шаб ато!*

Дигар ду матни бо дасти Ҳочи Маҳмуд ба рӯи санг
канда шуда мақсади аз худ ёдгор гузоштанро дорад. Яке
аз ин хатҳо ки соли 1399 дар сари роҳи байни деҳаи Дашти
Оббурдон ва Дашти Хартарош (дар соҳили чапи дарёи
Масчоҳ) канда шудааст, дастрас гардида, ки ин аст.

Биништаам аз он ки, шундаам дар хабар,

Монад ба ёдгор, ки «ан-нақши фил-хачар»

Дарин матн Ҳочи Маҳмуд ба ҳамзамонии худ ва
насли оянда таъкид карда аст, ки «Ҳар як матне ки дар
рӯи санг канда мешавад, ба ёдгор хоҳад монд».

Матни дигари ёдгори ба калами Ҳочи Маҳмуд
тааллуқ дошта аз қанори роҳи байни деҳаҳои Оббурдон
ва Шамтич пайдо шуда буд. Ин санги тақрибан як пудан
бо хатти зебои девони оро ёфтаре мо ба Душанбе оварда
ба музей таърихӣ кишваршиносии ба номи Бехзод
супоридем. Ҳочӣ Маҳмуд мутаассифона санаи ин матиро
нагузоштааст:

Он ки дар бандагии маъбуд аст,

В-он ки ёри Ҳочӣ Маҳмуд аст.

Арз аз ин навиштанам ҳосил,

Ёдгоре бидон, ки мақсуд аст.

Қанадан хушхат ба мисли Ҳочӣ Маҳмуд албатта
наметавонист, ки ба қайросангҳои сари қабр «даст наза-
над». Яке аз сангҳои бо дасти ӯ зеб ёфта дар маҷори деҳаи
Роғи Масчоҳ ҳоло ҳам мавҷуд аст, ки онро соли 1405 кандааст.
Аз мутоилаи мероси то замони мо омада расидаи Ҳочӣ
Маҳмуд бо боварии қомил гуфтан мумкин, ки ин шахси
аҳли саводи асрҳои XIV-XV, таъби шоирӣ ва ҳусни хатти
хуб дошта, ба қайроқсангҳои рӯи қабр хат қанданро касби
асосии худ накардааст. Ин ҳунарро ӯ ба писараш Ҳочӣ
Маҳмуди хурдӣ мерос гузоштааст. Қатибаҳои бо дасти ин
усто канда шуда ба асри XV-XVI тааллуқ дошта, аз
қатибаҳои қанадаҳои дигар бо он фарқ мекунад, ки баъд
аз ибораҳои арабӣ матни рӯи қабр бо шеърҳои тоҷикӣ ба
поён мерасад.

Масалан, дар руи санги қабри Хусом писари Ифти-
хор, ки соли 1489 дар деҳаи Оббурдон ҷаъидааст, кан-
дани чунин байтҳо муносиб шуморида шудааст:

Бемор ҷавоне, ки рафти аз дори фано
Қарди ватани малак ба худ тоби баҳо.
Хун шуд дили дӯстон зи ҷаъидани ту,
Бо ин умед, ки боши ту ба алтофи худо.

Баъди чор соли дигар, яъне соли 1493, дар ҳамон
деҳа Хоча Амин писари Мавлоно Амин вафот мекунад. Ба
қайроқсанги руи қабри у Хоча Махмудӣ хурдӣ чунин матро
муносиб доништааст:

Он ки ҳарораш нағирифтиму тоб,
То гули настри налғшонд нахуст.
Гардиши гетӣ гули рӯиш бирехт
Хори бутон бар сари хокаш бираст.

كل نفس ذابعتها

هذه القبر فرزند عزیز و جلیل الاماير طرب شاه
الدى
وجعل الجنة مشواه في بيته همد نفوسه عن اللطيف

انك قدامى معرفتي وخواهنگار من نیشاندی مختار
که شاد کل رویش بخت خرابان بپر خورشید

عاقبت
کجا کشته
بیمبار

خط سلطان محمود خردی.
Хати Султон Махмуди хурдӣ

Ин кайроксанг барои омӯхтани таърихи маданияти халқи тоҷик дар Кухистони дурдаст дорон аҳамияти махсус аст. Чунки Ҳочӣ Маҳмуди хурдӣ яке аз он намоёндагони аҳли илму адаби ин водӣ мебошад, ки ҷуръат намуда катибаи сари қабро аз баъзе ибораҳои араби тоза намуда ба зерӣ онҳо истилоҳҳои тоҷикиро дохил намудааст. Он қоре, ки Ҳочӣ Маҳмуди хурдӣ ибтидо гузошт, писарони ӯ минбаъд идома додаанд. Як писари ӯ ки Чалолоддин ном доштааст, хатканини рӯи сангро низ касб карда буд. Ӯ ба рӯи қабри фарзандаш Султон Маҳмуд, ки соли 1486 дар қабристонии Ҳочаҳои Оббурдон дафн шудааст, чунин матиро муносиб дидааст. Дар рӯи санг танҳо чор калимаи аввал иборати қуръонӣ буда боқимондаи матн ба забони тоҷикӣ қанда шудааст.

*Эй тоза гунҷаи гул аз ин бӯстон шудӣ,
Тарқи ҳаҳом гирифта ба боғи ҷунон шудӣ!
В-эй булбуле, ки аз паи баргу навои хуш,
Бар бӯи гул ба ҷониби он гулистон шудӣ.
Ё тӯтиё, ки аз шакарестони хушмаҳол
Бо тоирони ҳудсу малак ҳамзабон шудӣ.
Маскан ҳусуру ходима ҳуру бихишт ҷой
Инҳа сабаб шуданд, к-аз ин ошъён шудӣ.
Шарҳи гами фироқ, ҷӣ гуям зи мотамат,
Бар мо ҷӣ рафт, то ту аз ин тонадон шудӣ.
Сина шикофу ҷон ба гамо дил дар изтироб,
Рух зарду тан заъиф, ки дур аз миён шудӣ.
Хушбод бар ту раҳмати илтофи лойазол,
Чун дар ҳарими ҳазрати ҳақ дар амон шудӣ.*

Дар паҳлуи ин матн падари чигареҳтаи фавтида Чалолоддин (писари Ҳочӣ Маҳмуди хурдӣ) ду байти зеринро ҳамчун илова сабт кардааст.

*Эй синаи маҳрамон зи фавти ту қабоб,
В-эй дидаи равшан аз фироқи ту пуроб
Аз ҷони хароби дил ҳисобе набувад,
Таърих аз он шуд: «дилу ҷони хароб».*

Дар сатри охир иборати «дилу ҷони хароб» моддаи таърих буда аз он санаи 895 ҳиҷрӣ (1489-1490) ҳосил мешавад.

Аз ин ду санади ба рӯи санги қабри Султон Махмуд писари Чалолоддин сабт шуда, маълум мегардад, ки ӯ дар соли 1486 ғавтида марсияи турбаташро баъди чор сол гузоштаанд.

Чалолоддин аз он падарони нокоме буд, ки ба рӯи қабри ду фарзанди азизу арҷмандаш матн интихоб намуда, онхоро ба сангкандааст. Фарзанди ӯ - Саид Косим ҷавонмарг шуда соли 917 ҳиҷрӣ (1511-1512), ҳамон сола, ки Бобур ба Мастчоҳ омада буд, ғавтидааст.

Марсияи қабри ӯ ҳамин аст:

*Эй пайки аҷал, эй ахтари қачрафтор,
Дого ба дилам ниҳоди дар фасли баҳор.
Дар кӯҳсаду ҳафтдаҳ кард наҳл аз олам,
З-он рӯй бар оинаи дил монд ғубор.*

Доғи фарзандон ба саломатии Чалолоддин таъсир расонида буданд. Дастонаш меларзид, хусни хаташ тағйир ёфт. Оқибат марг побандаш гашта дар соли 946 ҳиҷрӣ (1539-1540) вафот кард. Катибаи рӯи қабраш бо чунин байт хатм шудааст.

*Гар аз хайли фаромӯшон шавем, хок ёд орад,
Магар, к-огоҳ дар хотир кунӣ аз рафтаи ёро.¹*

Аҳамияти ин матн боз дар он аст, ки номи шахси ба рӯи сангканида - Боқя, сабт гардидааст. Боқя писари Муҳаммад, набераи Юсуф яке аз устодони ҳатти зебои шикастаи асри XVI буд. Бо дасти ин шахс дар ҳудуди деҳаҳои Оббурдон, Ревомутк, Худгифи-Офтобруй, Дашти-Оббурдон якчанд катибаҳои дигар қанда шудааст, ки ҳамаи онҳо бо як ё ду байт итмом ёфтаанд.

Бо насли мусаччаъ ва байтҳо зеб додани матни кайроксангҳои рӯи қабри зану мард аз тарафи Боқя шохиди он аст, ки ӯ яке аз шахсони соҳибхат, босавод ва шоир-

1. Ин байт дар асри XVI маъруф буд. Масалан дар манокити шайх Хусайни Хоразмӣ — «Ҷадат-ул-ошиқин», ки низ дар асри XVI тасниф шудааст, байти мазкур ба таври зайл омадааст.

* Чу аз хайли фаромӯшон шавем, аз мо ки ёд орад.

Магар гоҳе ба тақрибе ба ёд оем ёро.

табъи Кухистони асри XVI буд.

Ба мисли Боқӣ канандағони зиёде дар ин водӣ дар асрҳои мухталиф ҳаёт ба сар бурда, намунаи хатти онҳо то ба замони мо расидааст ва ин ягона шохиди ҳунари пураарзиши онҳост. Ин хатҳо садон дили пураармони Ҷавтидаву канандагон мебошад.

Матнҳои болоки ба Ҳочӣ Маҳмуд ва ворисони ӯ тааллуқ доранд, намунаи кори як авлод, як оилаи масҷодӣ мебошад, ки дар асрҳои XIV-XVI ҳаёт ба сар бурда, эҷод кардаанд. Онҳо аз қабиле шахсони маърифатноке будаанд ва барои тозагии забони тоҷикӣ ҳисса гузошта, кушиш кардаанд, ки хатто дар қатбаҳои рӯи қабрҳои арабиҳо ба тоҷикӣ ба аҳли Кухистон фаҳмо иваз намолянд.

Мо боварии комил дорем, ки дар омӯхтани таърихи забони тоҷик қатбаҳо, аз ҷумла қатбаҳои бо дасти Ҳочӣ Маҳмуд ва ворисони ӯ қанда шуда, ҳамчун сарчашмаи ноҳат ҳиссаи арзандае мегузоранд.

Кِتَابُ تَفْسِيرِ اَنْفِثَاتِ الْمَوْتِ
فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمِ
هَذَا قَوْلُ الْعَلَمِ الْعَرَبِيِّ الْعَظِيمِ الْعَلَمِ الْعَرَبِيِّ الْعَظِيمِ
مَتَى الصَّحْفَا عَلَى الْعَلَمِ الْعَرَبِيِّ الْعَظِيمِ
عَلَى الْعَلَمِ الْعَرَبِيِّ الْعَظِيمِ

مشتمل بر ۹۱۶ بیت
و ۱۰۰ بیت
تفسیر و تخریج و تفسیر
از استاد کرامت

محصول دست علاء الدین (سال ۱۴۳۵).
Махсули дасти Аловаддин (соли 1435).

АЛОВАДДИН ВА ПИСАРАШ СУЛТОН

Хатҳои бо дасти Аловаддин канда шуда хеле зебо буда, аксар аз ҳудуди деҳаи Оббурдон пайдо шудаанд. Дар зери матни руи санг Аловаддин писари Аҳмад ва набераи Абдулло буданаширо сабт кардааст. Якчанд хатҳои бо дасти ин кананда сабт гашта дастраси мо гардиданд.

Санаи аввалин дар зери катибаи бо дасти ин шахс канда шуда 1405 ва санаи охир - ба соли 1446 тааллуқ дорад. Яъне Аловаддин канандаи асри XV-и Қуҳистон будааст.

Дар руи санги сари роҳи, начандон калони руиш сайқал ёфта Аловаддин бо ҳусни хатти печ дар печи зебо, вале начандон хоно чунин матиро кандааст:

Гар касеро ғитад бар ин ҳаҷар назарӣ,

Охирнамо шавад ҳадрӣ доно зи беҳабарӣ.

В-ар бигир таърих, аз ин ҷумла(?) талаб ҳисоб,

То шавад матлаб ҳосил аз руҳӣ.

Аловаддин ба катибаи руи қабр байти зеринро кандааст. Ин сангро ба руи қабри Абунаер Аловаддин ном шахсе (соле 1435) гузоштаанд.

Сар аз ин вартаи хунхора бадар наҷвон кард,

Оҳ аз ин роҳи хатарнок, ки дар пеши ман аст.

Ин байтро канандаи асри XVI Боқӣ такроран дар руи қабри Азим (писари Усмон) ном шахсе, ки олиму воиз буда, соли 1506 дар деҳаи Ревотмутк мадфун шудааст, истифода кардааст. Писари Аловаддин Султон ном дошта, касби падарашро аз худ накардааст. Ба ҳар ҳол, катибаҳои муқаммалӣ бо дасти ӯ канда пайдо нашудаанд. Султон аз худ танҳо порчаҳои хурд-хурди хатро боқӣ гузоштааст, ки дар бораи ҳаваскорона ба руи санг хатҳои ёдгори мондани ӯ шаходат медиҳанд.

Дар зери хатҳои хотиравии Султон, ки танҳо аз номи худӣ ӯ ва номи падараш иборатанд, санаҳои 1457 ва 1458 сабт гардидаанд.

*Ба хокам омади аз баски бар гирди ту гардидам,
Ба раҳс омад чу санги осие лағзи мазори ман.*

Бедил

АБДУЛВАЛӢ (1461-1542) ВА ВОРИСОНИ Ӯ.

Абдулвалӣ писари Козӣ Юсуф ягона канандаи кухистонӣ мебошад, ки санги сари кабрашро пайдо кардаем. Аз матни он маълум шуд, ки Абдулвалӣ дар синни 80-солагӣ, дар соли 948 ҳиҷрӣ (1542 мелодӣ) вафот карда, дар кабристони зодгоҳаш - деҳаи Оббурдон мадфун шудааст. Соли вафоти кананда ва синни ӯ, ки 80 сола будааст, имконият дод, ки таърихи таваллудаш соли 1461 маълум гардад.

Абдулвалӣ канандаи нимаи дуввуми асри XV- ва нимаи аввали асри XVI, ҳамзамони канандаҳои маъруфи Кухистон - Зиёваддин, Аловаддин ва дигарон буда, хатто бо Ҳоҷӣ Махмуд ошногӣ наздик доштааст. Инро аз хатҳои ба рӯи қабри писарони Ҳоҷӣ Махмуди хурдӣ қандаи Абдулвалӣ - Зайниддин ва Чалолоддин пай бурдан мумкин.

Аввалин хатҳои ба рӯ сангҳо қандаи Абдулвалӣ ба солҳои 1496 ва 1499 тааллуқ дошта аз ҳудуди кишлоки Похут ва Шаватки Поёни Фалғар пайдо шуданд. Дар солҳои 1531-1532 ӯ ба мансаби қозигӣ соҳиб шуда ҳамчун шахси маъруфи Кухистон, одами аҳли савод ва дар навбати худ, канандаи маъруф Шӯхрат пайдо мекунад. Бесабаб нест, ки дар матни санги болои қабр Абдулвалӣ «хокими шаръӣ, макбули мулк ва салотин, имом ул-хумом, сайид ул-хуком, афзал ул-айём, мураббӣ ул-фуқаро, муқавӣ ул-зуафо...» ва хоказо сифат шудааст.

Матни қатиба бо чунин байт хатм мешавад.

*Ғариқи раҳмати ҳақ он ҷавону он пире,
Ки ёд оварад аз қотибаш ба тақбире.*

Ин байт дар рӯи санги сари роҳи байни кишлоқҳои Шамтич ва Оббурдон 8 сол пеш аз вафоти Абдулвалӣ қанда шуда буд. Ойро қандаи ба рӯи қабри Абдулвалӣ тақрор кардааст.

Дар наздикии ҳамин санг (баъдтар ойро хангоми

حَوْ حَوَان
عَیْرِی مَهْتِ اَنَانِی

۴۴۰

کتابخانه کاتبین کهنی

خط روی شیخ که به قلم یوسف تعلق دارد.

Хати рӯи шах, ки ба қалами Юсуф тааллуқ дорад.

васеъ намудани роҳ, мутаасифона, таркондаанд) дар рӯи санги калони сари роҳ, Абдувалия соли 1528 чунин байтхоро кандааст.

Эй солики ин роҳ, назар бо мо кун,
Аз фикри замона хотири худ во кун.
Ҳоҷӣ ки ба айш бигзаронӣ ҳама умр,
Зулмат мақуну хеш ба дилҳо ҷо кун.

Ин байтҳо ахамияти тарбиявӣ дошта мардуми Кухистон ва ҳокимони онро ба ахлоқу одоби инсонӣ даъват менамуданд.

Байти дигари ба калами Абдувалия тааллуқ дошта, аз худуди деҳан Шамтич пайдо шудааст, ки он такрори байти Ҳоҷӣ Маҳмуди калонӣ мебошад:

Бинешистаам аз он, ки бишнавидаам дар хабар,
Монад ба ёдгори к-ан-наҳши фил-ҳачар.

Абдувалия ба гайр аз хатҳои ёдгории мазмунӣ тарбиявӣ дошта ба рӯи қабри шахсони гуногун низ матн кандааст. Дар боло доир ба сангҳои рӯи қабри писарони Ҳоҷӣ

Махмуди хурдй ишора карда будем. Ба ғайри онҳо ӯ дар худуди деҳаи Рончи Масчоҳ, дар рӯи қабри шайх Мирзон Зоҳид матн қанда оғро бо чунин байтҳо хатм кардааст:

*Ба дунё дил набандад ҳар ки мард аст,
Ки дунё сар ба сар амдузу дард аст.
Ба гуристон назар кун то бубинӣ,
Ҳарифон ё шариконат чӣ кардааст?*

(Ин матн дар дигар сангҳои Қухистон вариантҳои худро дорад.)

Мақтаббачағони мактаби Шамтич соли 1981 дар чароғоҳ санги хатнокро пайдо намуда ба деҳа меоранд. Бо ташаббуси муаллими деҳа Шарипов Абдучалил ин санг, ки дорои ду матн аст, ба институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши АИ Тоҷикистон расонида шуд. Матни аввали рӯи санг, ки соли 1531 Абдували қандааст, ин аст:

*Бо одамиён хуш аст дунё ҳама дам,
Ғайбат бувад аз хузури эшон ҳама ғам.*

ای ساکنین راه نظار جاکن
از فکر و نظر و خاطر خود و کن
حوای که پیش بگذرانند
طالع کوی شهر بدنها جاکن
۹۳۵
عبدالولی

خط روی شیخ که به قلم عبدالولی تعلق دارد.

Хати рӯи шах, ки ба қалами Абдували тааллуқ дорад

*Гар ёри мувофиқе ба дастат афтод,
Аз ҷаври замон намоли не бешу на кам.
Сана 938 ҳиҷрия (1513-1532).*

Матни дуввум дар рӯи сангҳои дигар дучор шуда бошад ҳам, номи канандаи он бори аввал дар ҳамин санг хонда шуд. Маълум мешавад, ки матни зеринро у баъди гузаштани якчанд сол барои ёдоварӣ дар зерин имзои Абдулвалӣ, ба у пайрави намуда қандааст.

Зинҳор дар ин ҷаҳони фони,

Ғамнок мабош то тавони.

Кучакалӣ бини Мухаммад Абдулло ёд бод.

Аз хатҳои бо дасти Абдулвалӣ қандашуда равшан нест, ки у худшоир буд ё на. Вале Абдулвалӣ шахси шеърдӯст, бомаърифат ва хаткани устокор буд. Аз мазмуни хатҳои у пай бурдан мумкин, ки Абдулвалӣ ба рӯи сангҳо барои қандани хат бештар матҳои пандомезро аз забони халқ ва аз китобҳо интихоб қардааст. Яъне сарчашмаи шеърҳои истифода қардан у фолклор ё адабиёти хаттӣ буданд.

Дар ҳудуди қабристони Ҳочаҳои деҳаи Оббурдон санги рӯи қабри яке аз писарони Абдулвалӣ пайдо шуд. Аз сабаби шикастани санг як сатри хат бо номи фавтида боқӣ мондааст. Аз боқимондаи қатиба маълум мешавад, ки у шахси аҳли савод, обрӯменд ва маъруфи замони худ будааст. Ин сифатҳои фавтида дар ду байти зерини мати хонда мешавад:

Ин соҳиби қабр номдоре будааст,

Дар вақти ҳудаш бузургворе будааст.

Бар умр машае ғурра, чунин хозад буд,

У ҳам ба баҳо умедворе будааст.

Инчӯ ҳаминро бояд қайд қард, ки байтҳои рӯи сангро ҳанӯз қандандаҳои асри XIV ба рӯи сангҳои Қухистон сабт қарда буданд. Қандани асри XVI бошад онҳоро ба рӯи қабри писари Абдулвалӣ муносиб дидааст.

Дар шаҳи байни деҳаҳои Ревомутк ва Худғифи Офтобруи ҷивераи Абдулвалӣ - Шох Абдулло дар санаи 1187 ҳиҷрия (1773/74) чунин матиро қандааст.

*Чамъ месозад ба доман ҳафт ҳар ҷо санги кӯҳ
То занад бар шишаи чамъияти мо санги кӯҳ.*

Дар рӯи шахҳо ва сангҳои рӯи қабр дахҳо матихоеро пайдо кардаем, ки бо дасти Абдулвалӣ ва ворисони ӯ қанда шудаанд. Аз рӯи санаи хатҳо ва имзои қандаҳо хулосае ҳосил шуд, ки авлоди Абдулвалӣ дар Қухистон дар давоми зиёда аз дусад сол ба рӯи сангҳо қандани матихоро касби худ қарда буданд.

*Сухан гавҳар шуда гулнда гаввос,
Ба сахти дар каф орад гавҳари хос.
Низомӣ*

УСТОКОРОНИ ЯҒНОБӢ

Водии Яғноб аз қисмати шимол бо қаторқуҳи Зарафшон, аз тарафи ҷануб бо қаторқуҳи Хисор ихота шуда, баъзе кишлокҳои он дар баландии зиёда аз 3000 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд.

Аз сабаби баландқуҳу душворгузар буданаш ва дурии худ дар ин водӣ яке аз лаҳҷаҳои забони қадимаи суғдӣ то замонӣ мо боқӣ мондааст. Бинобар он дар давоми тақрибан як асри охир водии Яғноб ва забони аҳолии он дар диққати таърихшиносон ва забоншиносон мебошад.

Ба мақсади омӯхтани қатибаҳои водии Яғноб мо дар солҳои 1962 ва 1973 ба ин ҷой сафар қарда будем. Вале то ин солҳо қатибаҳои ба қандаҳои яғнобӣ тааллуқ дошта, дар сарғаҳи Зарафшон низ дастрасӣ мо гардида буданд. Аз рӯи санаи зерӣ хат аввалин қандаи ин водӣ Малӣ Қалони Яғнобӣ ном дошт. Соли 1428 дар шаҳи байни кишлокҳои Ревомутк ва Худфиғи-Офтобруи Масҷох, ӯ чунин матиро қандааст:

*Бо ҳукми худо тайи ризо дар нағирифт,
Бо ҳалқ ба ҷуз рӯи рӯе дар нағирифт.
Ҳар ҳилла, ки бо тасарруфи ақл омад,
Қардем, валеқ бо ҳазо дар нағирифт.*

Ин матн бо хатти мушкилнавис ва мушкилхони девонӣ хело зебо канда шудааст. Маълум мешавад, ки Малик Калони Ягнобӣ устои асри XV буд.

Яке аз канандаи хушнависи хатти наस्ताълик, дар нимаи дуввуми асри XV ва нимаи аввали асри XVI Султон Хасан буд. Намунаи хатҳои ӯ дар худуди деҳаҳои Мастҷох ва Ягноб ба даст омадаанд. Дар зер хатҳои берун аз худуди Ягноб боқӣ монда Султон Хасан номҳои аҷлодашро сабт намуда худро «ягнобӣ»

номидааст. Дар хатҳои аз худуди Ягноб пайдо кардан мумкин аст, ки кананда гузошта нашудааст. Сабтаб он, ки Султон Хасанро дар зодгоҳаш ҳам мекӯшиданд, ки ӯ «ягнобӣ» аст ва хочати нисбагузорӣ набуд. Султон Хасан канандаи матни қайроқсанги сари қабро қасб карда дар руи сангҳои сари роҳ ҳам шеърҳо кандааст.

Аввалин катибаи канандаи ӯ соли 1442 дар руи қабри Шарофаддин писари Абдулатобек ном шахс гузошта шуда буд, ки ӯ дар деҳаи Питипи Ягноб мадфун шудааст. Дар руи қайроқсанг Шарофаддин яке аз донишмандон ва «нодир-ул-замон»-и худ номида шуда, катибаи ӯро кананда бо чунин байтҳо ба охир расонидааст:

*Шоҳест, ки ҳарду қавм як донаи ӯст,
Шамъест, ки Қабраил парвози ӯст.
Эй аҳли хирад, чашми худро бичушо,
Шибливу Қунайду Лайс девонаи ӯст.*

الكاتب
 با حکم خدا علی رضا نکرنت
 با خلق فروری باره نکرنت
 هر حیلہ با تصرف عقل آمد
 کردیم و یکی با قضا نکرنت

ملک کلان
 یغنا بی

خط ملک کلان یغنا بی
 خاتی مалик Калони Ягнобӣ

*Чамъ месозад ба доман ҳаст ҳар ҷо санги кӯҳ
То занад бар шишаи ҷамъияти мо санги кӯҳ.*

Дар рӯи шахҳо ва сангҳои рӯи қабр дахҳо матнҳоеро пайдо кардаем, ки бо дасти Абдулвалӣ ва ворисони ӯ қанда шудаанд. Аз рӯи санаи хатҳо ва имзои қандаҳо хуллосае ҳосил шуд, ки авлоди Абдулвалӣ дар Қухистон дар давоми зиёда аз дусад сол ба рӯи сангҳо қандани матнҳоеро касби худ карда буданд.

*Сухан гавҳар шуда гулнда гаввос,
Ба саҳти дар каф орад гавҳари хос.
Низомӣ*

УСТОКОРОНИ ЯҒНОБӢ

Водии Яғноб аз қисмати шимол бо қаторқуҳи Зарафшон, аз тарафи ҷануб бо қаторқуҳи Хисор ихота шуда, баъзе кишлоқҳои он дар баландии зиёда аз 3000 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд.

Аз сабаби баландқуҳу душворгузар буданаш ва дурии худ дар ин водӣ яке аз лаҳҷаҳои забони қадимаи сугдӣ то замони мо боқӣ мондааст. Бинобар он дар давоми тақрибан як асри охир водии Яғноб ва забони аҳолии он дар диққати таърихшиносон ва забоншиносон мебошад.

Ба мақсади омӯختани қатибаҳои водии Яғноб мо дар солҳои 1962 ва 1973 ба ин ҷой сафар карда будем. Вале то ин солҳо қатибаҳои ба қандаҳои яғнобӣ тааллуқ дошта, дар сарғаҳи Зарафшон низ дастраси мо гардида буданд. Аз рӯи санаи зерӣ хат аввалин қандаи ин водӣ Малик Қалони Яғнобӣ ном дошт. Соли 1428 дар шаҳи байни кишлоқҳои Ревомутк ва Худфиги-Офтобруи Масҷох, ӯ чунин матро қандаст:

*Бо ҳукми ҳудо тайи ризо дар нағирифт,
Бо халқ ба ҷуз рӯи рӯе дар нағирифт.
Ҳар ғилла, ки бо тасарруфи ақл омад,
Қардем, валеқ бо ҳазо дар нағирифт.*

Ин матн бо хатти мушкилнавис ва мушкилхони девонӣ хело зебо канда шудааст. Маълум мешавад, ки Малик Калони Яғнобӣ устои асри XV буд.

Яке аз канандаи хушнависи хатти настаълик, дар нимаи дувуми асри XV ва нимаи аввали асри XVI Султон Ҳасан буд. Намунаи хатҳои ӯ дар худуди деҳаҳои Мастҷоҳ ва Яғноб ба даст омадаанд. Дар зер хатҳои берун аз худуди Яғноб боқӣ монда Султон Ҳасан номҳои аҷлодашро сабт намуда худро «яғнобӣ»

номидааст. Дар хатҳои аз худуди Яғноб пайдо кардаи мо, нисбаи кананда гузошта нашудааст. Сабаб он, ки Султон Ҳасанро дар зодгоҳаш ҳамма медонистанд, ки ӯ «яғнобӣ» аст ва хочати нисбагузорӣ набуд. Султон Ҳасан кандани матни қайроқсанги сари қаброи қасб карда дар рӯи сангҳои сари роҳ ҳам шеърҳо кандааст.

Аввалин қатибаи қандаи ӯ соли 1442 дар рӯи қабри Шарофаддин писари Абдулатобек ном шахс гузошта шуда буд, ки ӯ дар деҳаи Питипи Яғноб мадфун шудааст. Дар рӯи қайроқсанг Шарофаддин яке аз донишмандон ва «нодир-ул-замон»-и худ номида шуда, қатибаи ӯро кананда бо чунин байтҳо ба охир расонидааст:

Шоҳест, ки ҳарду қавм як донаи ӯст,

Шамъест, ки Қабраил парвози ӯст.

Эй аҳли хирад, чашми худро бикӯшо,

Шиблӣву Қунайду Лайс девонаи ӯст.

الكاتب
 باسم خدا علی رضا نكرفت
 با خلق فریدی باره نكرفت
 هر چه با تصرف عقل آمد
 کردیم و یک با قضا نكرفت
 ملاکلان
 یغنا

خط ملک کلان یغنا

Хати Малик Калони Яғнобӣ

۷۲

Хатти дигари Султон Хасан дар як пора санги мармари
деҳан Питип соли 1544 канда шудааст.

*Шоҳо, баҳои умри ту бодо ҳазор сол,
Рузе ҳазор соату соат ҳазор сол.*

Ин байт маъруф буда, баъзеҳо ба шоир Мушфиқия
нисбат додаанд.

Дар тарафи дигари ин санг шахси номаълум матни
зеринро кандааст.

*Эй, чашми сибзи ту маро кушт сад бор,
Дида рухи раънои ту, девона шудам, ёр.
Чу могаҳ (кам) шуд аз ҳусну ҷамолаш,
Ба ишқи дилсӯхтаи бенаво макун хор.*

Канандан номаълуми ин хатти настаълик Яғнобӣ
буда, шояд шогирд ё фарзанди Султон Хасан бошад.

Султон Хасан ба деҳаҳои ҳамсоя ва ба шахри Уротепна
сафарҳо кардааст. Дар санги сари роҳи ағбаи Оббурдон-
Уротепна дар рӯи санги калони лаби сой, у соли 1545 чунин
матро кандааст.

*Рузе ки бувад из ас-самоъ ул-фатарат,
В-он дам, ки бувад из ан-нучум ул-кадарат,
Ман домани ту бигирам андар арасот
Гуям санамо би аййи занбин ҳаталат.*

خط سلطان حسن یغناوی

Хати Султон Хасани Яғнобӣ

Ин мати ба рубоии Умари Хайём (чопи Истамбул, 1901, саф.18) монанд аст. Дар зери ин мати якчанд авлоди кананда номбар шудаанд: «Султон Ҳасан бинни Баҳри бинни Шарафаддин бинни Ҳасан ул-Боб аз Яғноб».

Хатҳои дигари Султон Ҳасан, ки дар ҳудуди деҳаи Оббурдон ва Кули Болои Яғноб пайдо шудаанд, матихон бе шеър мебошанд. Вале дар ҳамаи хатҳои дастраси мо гардида услуби хатти настаълиқи ин кананда ва зебогии хатти ӯ, як намуд нигоҳ дошта шудааст.

Дар замони Султон Ҳасан, яъне дар асрҳои XV-XVI дар Яғноб хаттотони дигар, ба мисли Муҳаммад Шариф писари Авазбоқӣ ва Саид Ҳасан писари Хоҷадарвеш ҳаёт ба сар бурда, ба забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ хатҳои зебо аз худ боқӣ монда рафтаанд. Вале дар мероси аз онҳо боқимонда матнҳои ба ин китобча муносиб нестанд.

Бо вучуди ин хатҳои канандаҳои Яғноб шохиди он аст, ки дар асрҳои XV-XVI бидуни ҳукмронии лаҳҷаи яғнобӣ, аҳолии ин водӣ забони тоҷикиро ҳамчун забони модарии худ доништа бо ин забон шеърҳои классикони адабиёти тоҷикро мехонданд, эҷод мекарданд ва баробари аҳолии дигар водихон саргати Зарафшон, дар арсаи маданияти халқи тоҷик ҳиссаи арзандаи ҳудро гузоштаанд.

*Гараз наҳшест, ки аз мо ёд монад.
Саъдия*

ШЕЪРҲОЕ, КИ АЗ АСРҲОИ XV-XVI ДАР МАДДИ НАЗАР БУДАНД.

Дар давоми зиёда аз 580 сол раҳгузароне, ки аз деҳаи Падрохи Масҷох гузашта ба сарғаҳи Зарафшон мерафтанд, ба санги сари роҳ назар карда суханони зеринро такрор ба такрор хонда мегузаштанд:

*Ман навиштам ба рӯи санги сиеҳ,
Хонад он кас, ки меравад з-ин роҳ.
Котиб Алӣ, сана 806 (1403-1404).*

Муаллифи ин матн ва канандаи он, аз рӯи имзо ба ҳеч навъ унвону мансаб соҳиб набуда котиби одда, вале аз шахсони аҳли савод будааст.

Соли 1473 дар сангҳои соҳили даръи Масчоҳ, байни дехаҳои Мадрушкат ва Табушна чунин матиро шахси номаълум кандааст:

*Шоҳо! Ту чу хушнуд накарди нафас,
Савганд хурам, ки ман нагуям ба шахс
Дар хонаи хилват худо рӯзи диҳад,
Ҳастам ба лаби қанди ту ҳамчун мағас.*

Ин байтро Ибодулло писари Абдурахим соли 1486 кандааст (дар байни дехаҳои Похут ва Шаватки Поён).

*Рафтем аз ин диёр, дуоғ ба дил кунед,
Ёрону дустон ҳама моро бигил кунед.*

Дар худуди Самарканд ва атрофи он кайроқсанги асрҳои XI-XIV боқӣ мондааст, ки қисми зиёди онҳо дар музейи ҳамин шаҳр гирд омадааст. Дар давоми солҳои 1963, 1968 ва 1981 мо ба ҷамъ овардан ва омӯхтани катибаҳои Самарканд машғул будем.

Дар рубоии зерин намунаи катибаҳои асри XIV Самарканд пешкаш мешавад.

*То зода шудем, ҷусту ҷолук шудем,
В-аз пурақли бар сари афлок шудем,
Ногоҳ зи зарбати аҷал ҷок шудем,
В-андар паи якдигар ҳама хок шудем.*

*Аз ҷаҳон рафтему дил бардоштем,
Бар ҷаҳондорон ҷаҳон бигзоштем,
Мо чунин пидоштем к-аз дастӣ марғ,
Эминӣ бошад, галат пидоштем.*

Шаш байти зерин аз рӯи санги мармари сандукшакл дар назди масҷиди деҳаи Ҷуши вилояти Самарканди Ўзбекистон ба даст омад. Ҳаҷҷори санг усто Муҳаммади Хираӣ ва канандаи матиҳо усто Маҳмуди Нурия (Нура-той) буданд. Санай ҳат - 1509.

Ба дунё дил набандад ҳар ки мард аст,
Ки дунё сар ба сар андӯху дард аст.
Ба гӯристон гузар кун то бубинӣ
Ки даврон бо ҳарифонаш чӣ кардаст.

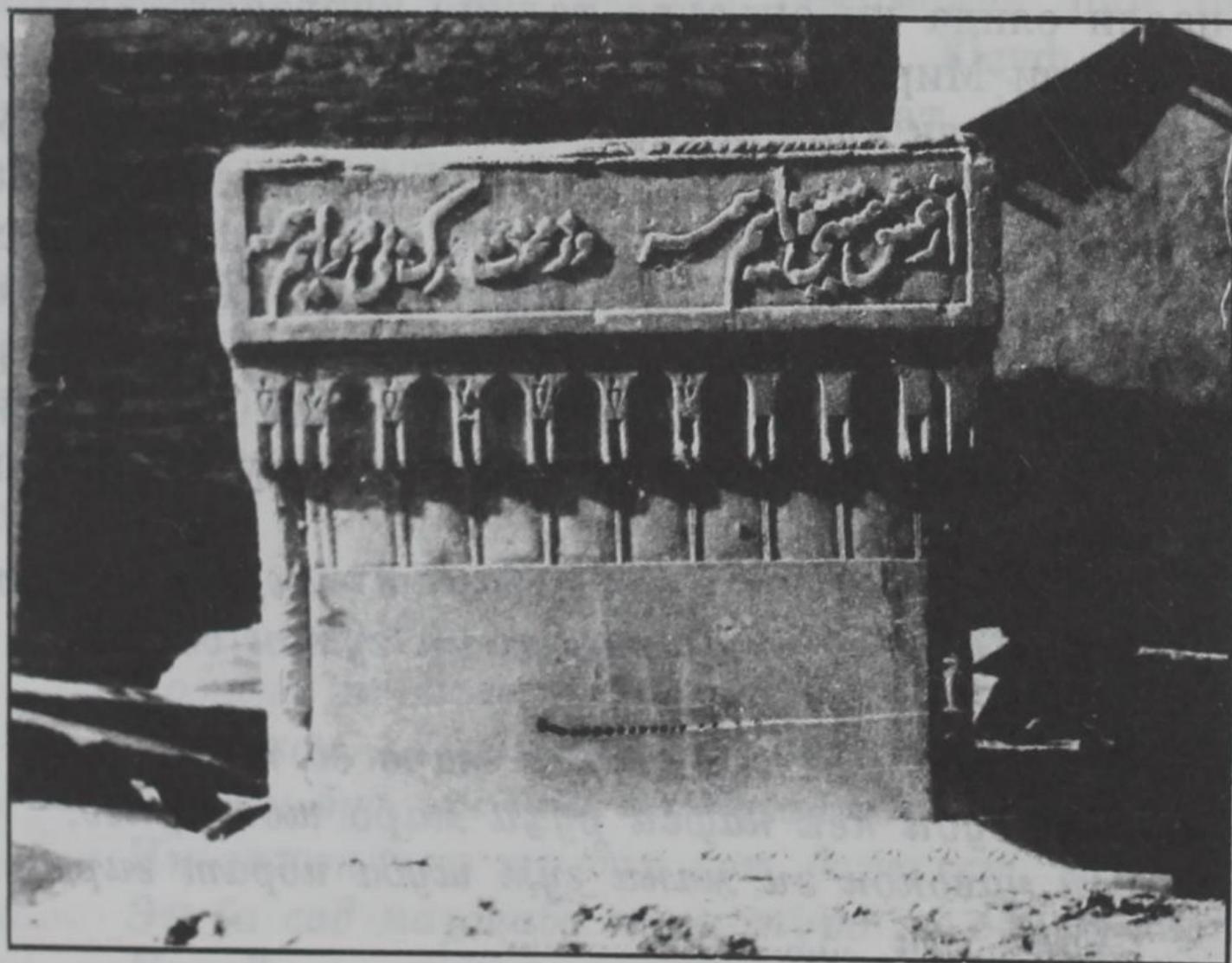
Олам, ки дар ӯ субот кам мебинам,
Дар ҳар фараҳаш ҳазор ғам мебинам.

Ин кӯҳна работест, к-аз ҳар тарафаш,
Роҳе ба биёбони адам мебинам.

Аз ишқи ҳақиқӣ мо фаноем ҳама,
В-аз меҳнату марг бедавоем ҳама.
Чун манзили мо ба зери хок аст яқин,
Дилбаста дар ин ҷаҳон чароем ҳама?

Ба маҳсули канандаҳои асри XVI назар андохта,
аввало мехоҳем мероси Миракро ба хонандагон пешкаш
намоем.

Аз имзои панҷ адад хатти рӯи шахҳо пайдо кардаи

سنگ مزار دیهه جوش

Санги мазори деҳаи Чӯш.

мо маълум шуд, ки канандаи ҳаваскори Кухистон - Мирак дар асри XVI ҳаёт ба сар бурда, дар ҳудуди деҳаҳои Оббурдону Падроҳи Масҷох ва Шамтичи Фалғар хатҳо кандааст.

Аввалин хатти Мирак санаи 1507 ва охиринаш соли 1570-ро дорад. Ҷ ҳамзамони натахҳо бисёр канандаҳои номии Кухистон, инчунин шоҳиди истилои Мовароуннаҳр аз тарафи Шайбониҳо ва ҳукмронии ин хонадон буд. Мирак дар ҳудуди деҳаи Шамтич дар соли 1570 чунин байтхоро ба руи санг кандааст:

*Дареғи умр, ки ба ёди хештан гузарад,
Фигони даёр, ки гиребони хештан бидарад.*

* * *

*Эй он ки, дар ин макон гузар андозӣ,
Болд, ки ба ин ҳаҷар назар андозӣ,
Дони, ки чӣ кардаанд пируни кӯҳан,
Он гоҳ ту низ ончунон пардозӣ.*

Аз ин сатрҳо маълум мешавад, ки Мирак ба канандаҳои пешинаи Кухистон пайравӣ намуда ин хатхоро канда ба насли оянда ин аъёнро талкин кардааст.

Мисли Мирак дар Кухистон канандагоне гузаштаанд, ки танҳо як адад катибаи ба дасти онҳо канда шуда то замони мо омада расидаанд ё худ хатҳои дар руи санг канандаи онҳо ҳолӣ аз шеър аст. Яке аз ин шахсон Юсуф писари Саъдулло буда, дар охири асри XV ва нимаи аввали асри XVI ҳаёт ба сар бурдааст. Дар катибаи руи қабри Мавлоно Саъдулло ном шахс, ки соли 1497 ғавтида аст, Юсуф чунин матро илова намуда бо ду байти дигар онро хатм кардааст.

*Кадам дони фуру рафт дар замин, ки наруст?
Чаро ба дони одамиат ин гумон бошад?*

*Эй азизон ба вафо номи маро ёд кунед,
Ба дуои нек нафси рузи маро шод кунед.
Эй ҳавонон зи маки гум шуда ибрат гиред,
Хоки ин*

(Санги руи қабр шикаста сабаби нобуд шудани сатри ҷаҳорум гаштааст).

Канандаи асри XVI Сайид Мухаммад дар шахи дехаҳои Ревомутку Падроҳи Масчоҳ чунин ду фардро кандааст. Яке аз матнҳои дорони санаи 1563 мебошад:

*Дардо, ки дар диёри шумо дарди ёр нест,
Оқчо ки дарди ёр набошад, диёр нест.*

Фарди дигари Сайид Мухаммад сана надорад:

*Аз он ҳамгашта мегарданд пирони ҷаҳондида,
Магар дар хок меҷӯянд айёми ҷавониро.*

Ин фард яке аз вариантҳои мақоли халқи тоҷик мебошад ва дар эҷодиёти баъзе шоирони классик низ дучор меояд:

Ҷавоне гуфт бо пири дилоғоҳ,

«Ҷи гум карди; ки ҳам гашти дар ин роҳ?»

Ҷавобаш дод пири хуштакаллум,

«Ки, айёми ҷавони кардаам гум».

Канандаҳои хаваскори асри XVI-и дар ин ҷой номбар шуда, шахсони ҷандон саводнок набуданд. Инро мо аз ҳатоғҳои имлоии дар матнҳои боқимонда пай бурда метавонем. Вале ҳамаи онҳо - Мирак, Юсуф ва Сайид Мухаммад ифодакунандаи ақлу заковат, фикру ақидаи сокинони Қухистони асрҳои XV-XVI буданд.

Дар асри XVI ба рӯи санги мрамори гулқорӣ шуда кандани марсия анъана шудааст. Дар ин бора ба ғайр аз марсияи рӯи санги деҳаи Ҷуш, марсияи рӯи санги сандуқшакли мрамор аз мазори Мухаммад Башоро гувоҳӣ медиҳад. Матни зерин дар ҳаққи ҷавонмарг гуфта шудааст:

Сару болои ту дар хок, дарегест, дарег,

Шуда чун домани гул ҷок, дарегест дарег.

Домани пероҳани ту, эй ҷони азиз,

Зери хок, эй гуҳари пок, дарегест, дарег.

Ҷои он буд, ки ҷои ту бувад дар дида,

Ин замон ҷои ту дар хок, дарегест, дарег.

Эй ба сад мартаба поки туро зи оби ҳайвон,

Бар дили нозуки ту шок, дарегест, дарег.

9 зулҳиҷча, санаи 994 ҳиҷрӣ (22 ноябри соли 1586).

Хотам бинни Ахмад ном кананда соли 1500 ба рӯи кайроксанги қабри Сайид Обид писари Хоҷа Мансур, ки даршашсолагӣ дар қабристонии деҳаи Ғарзмадфун шудааст, чунин марсияро кандааст.

*Гузашта буд зи таърихи Аҳмади Мухтор,
Зи соли нӯҳсаду шаш ин саҳфоро бишмор:
Шунав зи томаи ҳадису ин маброр зи ёд,
Мабош ғофил зи аҳволи гардиши ғаддор.
Рабуд бод барг аз ниҳоли мурод,
Бидаронд пероҳани гунчаро зи мотами ёр,
Яке ба сайри чаман бирав, ки сугворонанд,
Бубин нашаста гул аз ҳичри даст бар сари хор.
Ниҳод доғ ба дили лолаву ба хун ғарҳ аст,
Бунафшаро аз он нилгун шудааст дастор.
Мабод дар шаби ғам касе чу наргис ошуфтае,
Бадан заъиф, руҳ зарду дидаи бедор.
Зи лаҳан нолаи ҳумри буд, ки оғозад (?)
Аз он сиришк фишонад зи дида абри баҳор.
Чу боди субҳ диҳад ёд мотами дӯст(?)
Зи андалеб барояд ҳазор нолаи зор.
Дар ин чаман, ки шаш баҳори умр бирафт,
Ки гашт боғи ҷунонаш маҳомгоҳи қарор.*

Дар дохили бини мазори Шох-Фозил ва атрофи он, ки дар Сафед Ялон ном мавзеи ноҳияи Ала Букаи Қирғизистон мебошад, 14 кайроксанги сари қабри асрхон XII-XIV маҳфузанд. Дар рӯи яке аз сангхое, ки сана надорад. (номи ғавтида ва котиби хат низ канда нашудааст), чунин матн хонда шуд:

*Дар вақти гули сурх маро гум шуд ёр,
Бар сар занам ин ду даст, ман гирям зор.
Ба хок ҷамагӯям: токо зинҳор,
Аз ёри (вафодор) маро некудор!*

Аз рӯи хусни хат ва муқоисаи он бо дигар хатҳои ҳамин мавзеъ, тахмин кардан мумкин, аст ки ин матн дар асрхон XII-XIII канда шудааст. Ин рубой ба забони тоҷикӣ қадимтарин хаттест, ки аз водии Фарғона (Вилояти Уш) дастраси мо гаштааст.

ХАТТЕ, КИ БОБУР МИРЗО БО ДАСТИ ХУД КАНДААСТ.

Захируддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) дар таърих ҳамчун арбоби давлатӣ, лашкаркаш, воқеанигор ва шоир маъруф аст. Доир ба саргузашта ин шахси маъруф ба ғайр аз асарҳои худаш садҳо китобҳои дигар навиштаанд. Ҳар кадоми онҳо маълумотҳои гуногуни таърихиро дар бар намудаанд.

Дар ин китоб мо маълумоти нисбатан тозаеро, ки аз сарчашмаи номаълуми таърихӣ, соли 1985 аз шаҳри Кобул пайдо намуда будем, ба диққати хонандагон мерасонем. Ин асари муаллифаш номаълум «Таърихоти мутафарриқа» ном дошта дар асрҳои XVII ۽ XVIII дар Ҳиндустон китобат шудааст. Дар ҳамин китоб рӯзе ба Бобур чунин маълумот омадааст: таваллуди Бобуро «ба таърихи ҳаштасду ҳаштоду ҳашт, гуфтанд.

Андар шаши муҳаррам, зод он шаҳи мукаррам,

آرامگاه بابر در شهر کابل.

Оромгоҳи Бобур дар шаҳри Кобул.

Таърихи мавлудаш ҳам омад шаши мухаррам¹. Илтимоси ном (монданро) аз хазрати Хоҷа Ахрор Носираддин Убайдулло намудаанд (Он шахс) ба хитоб Захируддин Муҳаммад мушараф сохтаанд. Чун ба забони туркон Захируддин Муҳаммад ба осонӣ чорӣ намешуда (аст) Бобур ҳам ном ниҳоданд. Синни мубораки он хазрат ба дувоздах расида буд, ки подшоҳ шуданд, ба таърихи панҷуми моҳи мубораки рамазон, рӯзи сешанбе санаи ҳаштсаду наваду нӯх, дар хиттаи Андиҷон, ки пойтахти вилояти Фарғона аст. Муддати ёздаҳ сол дар Мовароуннаҳр бо салотини Чағатой, Темурӣ ва Ёзбек (яъне Шайбонийён) ҷангҳо карда ва тарадудот намудаанд, ки забони қалам аз шарҳу таъдоди он очиз ва қосир аст.

Бо мақсади барқарор намудани тахту тоҷи сулолаи хонадони темурийён Бобур пойтахти ин давлат - шаҳри Самарқандро як чанд маротиба ишғол карда бошад ҳам, истодагарӣ карда натавонида онро тарк намуд.

Бобур дар асари худаш воқеаи соли 907 хичриро тасвир намуда, навиштааст, ки дар Ҷротеппа меистод, хабар расид, ки Шайбонихон шаҳри Хучандро ишғол намуд. Бобур, ки барои мубориза бо Шайбонихон қуввае надошт, маҷбур мешавад, ки дар Кухистон паноҳ ёбад. Ӯ аз ағбаи Оббурдон гузашта ба Масҷох меояд, бо урфу одати мардуми ин ҷой, аз ҷумла бо одати ба рӯи сангҳо кандани хат ошно шуда, худ ба ин кор машғул мешавад. Мувофиқи маълумоти дар «Бобурнома» зикр ёфта дар назди чашмаи Озухаки деҳаи Оббурдон Бобур аз «Бустон»-и Саъдӣ чунин порчаеро тасвири ҳоли худ шуморида ба рӯи санг кандааст:

Шунидам, ки Ҷамшеди фарруҳсиришт,

Ба сарчашмае бар ба санге навишт:

«Бар ин чашма чун мо бисе дам заданд,

Бирафтанд, то чашм барҳам заданд.

Гирифтём олам ба мардию зур,

Валекин набурдем бо худ ба гур».

Харрараху (яъне, канд) Бобур, 917.

Доир ба таърихи кандани ин хат Бобур дар «Бобурнома»-и худ иштибоҳ кардааст. Яъне хатти рӯи сангро на

1. 6 мухаррам соли 888 ҳиндӣ мутобиқ аст ба 15 моҳи февралӣ соли 1483.]

خط بایر میرزا.
 خاتی بوبور میرزا

дар соли 907 хичри (1501-1502), балки соли 917 хичри (1511-1512), баъди саввум бор аз шахри Самарканд махрум гашта бо воситаи сарғахи Зарафшон ба худуди Хисор гурехта-наш, кайдааст. Сабаби иштибохи Бобур шояд дар он бошад, ки ӯ асарӣ худро баъди якҷанд соли тарк намудани Мовароуннахр, дар Хиндустон навишта, воқеаҳои солҳои гуногунро пай ҳам тасвир намуда натавонистааст, чунки Бобур рӯзнома надошт, ки воқеаҳои ҳаррӯзаро зикр намояд.

Хатти рӯи санг аз деҳаи Оббурдон ягона матнест, ки то ҳол аз мероси бо дасти худӣ Бобур навишташуда пайдо шуд. Аз рӯи хабаре, ки доир ба ин хат дар «Бобурнома» зикр ёфтааст, муаллифи ин сатрҳо соли 1953 ба кофтукоби он ба Масҷох рафта, сангро дар ҳамон ҷое, ки онро Бобур дар асараш тасвир кардааст, пайдо намуд. Хатти рӯи санг азбаски аввалин ва то ҳоло охири автографи Бобур мебошад, диққати натавонҳои олимони советӣ, балки ҷаҳони-ро низ ба худ ҷалб намуд. Маълумотҳо ва мақолаҳо доир ба ин санг дар матбуоти зиёда аз 40 давлати ҷаҳон ҷоп шуд. Ин санг соли 1960, дар рӯзҳои кори конгресси XXV шарқшиносони дунё дар намоишгоҳи университети давлатии Москва ба номи М.В.Ломаносов ва соли 1985 дар Эрмитажи Ленинград, гузошта шуд.

Ҳоло ин санг дар шӯъбаи таърихи асрҳои миёнаи АФ Тоҷикистон махфуз аст.

Дар худуди деҳаҳои Оббурдон ва Шамтиҷ якҷанд хатҳои рӯи санг пайдо шудаанд, ки аз рӯи сана, имзо ва ҳусни хат тахмин меравад, ки бо дасти Бобур Мирзо низ кайда шудаанд. Ӯ дар ин макон на як маротиба балки ду маротиба - дар соли 907, ки худ дар асараш «Бобурнома» хабар додааст ва дар соли 917 хичри сарпаноҳ ёфтааст. Дар бораи сафари дуввумӣ Бобур матни болоӣ бо санааш гувоҳӣ медиҳад.

Ҳангоми сафари якуми худ дар соли 907 хичри (1501-1502) Бобур Мирзо, ки ҷавон ва ҳанӯз шеърҳои намекард, ба рӯи сангҳои байтҳои зерини Ҳофиз ва дигар шоирони маъруфи форсу-тоҷикӣ кайдааст. Яке аз байтҳои кайдаи ӯ аз худуди қабристони деҳаи Шамтиҷ:

*Кобаро, мардумшикоро, як замон оғустатар,
К-оғуи бечораро бо тири пайком кор нест.*

Дар шахи байни кишлоки Вешаб ва Шамтич чунин байтро соли 907 хичрй Бобур кандааст:

*Дило маош чунон, ки гар билағжад пой
Фариштаад ба ду дасти дуо нигаҳ дорад.*

Дар шахи байни кишлокҳои Вешаб ва Шамтич чунин байтҳо руйнавис шудаанд, ки соли 907 хичрй бо дасти Бобур канда шудааст:

*Ба ҳеҷ ёр мадеҳ хотиру ба ҳеҷ дигер,
Ки бару баҳр фароғ асту одами бисер.
Гарат ҳазор бадеъ ул-ҷамол пеш ояд,
Бубини бигзару хотир ба ҳеҷ кас маспор.*

Ин байтҳо дар замони Бобур Мирзо байни аҳли илму адаб маъруф будаанд. Бе сабаб нест, ки муаррихи маъруф, яке аз наздикони ӯ - Хондамир дар асараш «Хаби-ас-сияр» байти аввали ин шеърро овардааст. Дар наздикии матни боло, дар рӯи санги сари роҳ, Бобур Мирзо дар ҳамон соли 907 хичрй байти зеринро кандааст:

*Дареги умр, ки бе рӯи дӯстон гузарад,
Хушо даме, ки бо ёрони меҳрубон гузарад.*

Кухистон барои Бобур роҳи гурез ва панохгоҳи муваккати буд. Дар ин макон ӯ интизори вақти мувофиқ барои ишғоли Самарқанд шудааст. Вале кушишҳои Бобур натиҷа набахшиданд. Баъди шикастхӯрии саввум ӯ бори дигар бо ёрии лашкари Эрон қасди Самарқанд карда буд. Вале баъди шикастхӯрӣ дар назди Ғичдувон ӯ абадӣ тарки Осиёи Миёна намуда ба Хиндустон меравад ва дар ин ҷой давлати Темуриёни Хиндро барпо кард. Дар ҳамин мулк Бобур якҷанд асар офаридааст - «Бобурнома», девони шеърҳо, рисола доир ба аруз ва қофия. Шеърҳои ба рӯи санг дар Кухистони тоҷик аз худ боқӣ гузоштаи Бобур, сарфи назар аз қутоҳмазмунии худ, натавонанд мероси уро пурра мегардонанд, балки як саҳифаи тарҷимаи ҳоли ин шахси таърихӣ мебошад.

*Ки донд дар ин дайри кинасиришт,
Ки моро кучо зери сар монда хишт.*

Абдураззоқи Самарқандӣ

МАҲСУЛИ КАНАНДАҒОНИ АСРҲОИ XVII-XIX

Охирин хатти бо дасти канандаи асри XVII сабт шуда ба соли 1592 тааллуқ дорад. Баъди он давраи таназзули ин санъат дар Кухистон оғоз меёбад. Тақрибан дар давоми як аср ба рӯи қабрҳо гузоштани сангҳои хатнок қатъ мегардад. Анъанаи ин санъати қадимаро танҳо дар шахҳо ва сангҳои сари роҳ дидан мумкин буд. Матни асрҳои XVII-XVIII кӯтоҳмазмун буда бештар ба забони тоҷикӣ канда мешуданд. Яъне истеъмоли забони арабӣ дар ин асрҳо хеле маҳдуд мешавад.

Чанде аз катибаҳои асри XVII ба қалами Ёқуб ном кананда тааллуқ дорад. Соли 1636 ӯ дар санги гирд, ки дар соҳили чапи дарёи Масчоҳ, дар назди Пули Кӯхнаи Оббурдон воқеъ аст, чунин матнро муносиб дидааст:

*Шабе, ки нола кушоям зи бедимоғи даҳр
Худо агар шунавад, бедимоғ мегардад.*

Дар худи ҳамин сол Ёқуб дар сари роҳи деҳаҳои Шамтичу Оббурдон чунин матнро кандааст:

*Ҳарчанд (пир) гаштаем, эй аҷал, бирав,
Мо бе ризои дӯст ба кас ҷон намедихем.*

Аз имзои зери матн гузоштаи Ёқуб маълум мешавад, ки ӯ писари Муҳаммадшоҳи Оббурдонӣ будааст.

Дар рӯи санги гирд, ки Ёқуб хатти аввали худро кандааст, канандаи номаълум чунин матнро соли 1714 илова кардааст.

*Он яке дарвешу дигар подшоҳи кишвар аст,
Вақти мурдан ҳардуро хишти лаҳад рӯ бар сар
аст.*

Ин ибораи маъруф буда аз тарафи баъзе шоирон дар вариантҳои гуногун гуфта шудааст. Масалан, Ғании Кашмирӣ гуфтааст:

قال النبي صلى الله عليه وسلم

بلياء من عرفنا فهو منا
شايعنا

العلماء ورثة
الأنبياء صدق
من يقول الله

هو حجة على كل
نفس طاعة

هذا علامة قبر
الذي هو من العلماء الكرام
العظام العالم العامل
العابد السخي الذي الوفي امام المتقين خادم
الفقراء والمساكين اذ طب الخطاء والعلما
صير الحلال والحرام وهو اسلم
شكر الله من محراب
قاضي علي قزويني
في شهر جابر
رمضان سنة ١٢٧٠

اير در باغ ايرين صاير باغ ايرين
كهنترين

شهرت
صير و عاها

الكاتب زين الدين

خط شاه عبدالله در «حاشية» متن عصر ١٥.

• Хати Шох Абдулло дар «хошияи» матни асри XV.

*Излати шоҳу гаво зери замин яксон аст,
Меҳумад хок барои ҳама кас ҷо тоӣ.*

Яке аз қанандаҳои асри XVIII Мирак писари Мир Саидшариф буд. Ӯ аз худ якчанд байт боқӣ гузоштааст. Дар яке аз сангҳои сари роҳи Устонак-Шамтич, соли 1744 Мирак чунин ибораро қандааст:

*Ҳар кӣ аз фарзанд помолӣ маломат мешавад,
Чун садаф бишқаст, об аз лағти гавҳар меравад.*

Мирак дар қандани хатти рӯи санг шояд тақлидкори падараш бошад. Чунки падари ӯ Мир Саидшариф ҳанӯз соли 1728 ба рӯи ҳамон санги сари роҳ матнеро барои ёдоварӣ (ба қавли ҳудаи) қанда буд (Мутаассифона, ин матн осебе ёфта пурра хонда нашуд).

Соли 1761, яъне баъди 17 соли матни аввал, Мирак дар рӯи санг чунин матиро, қандааст:

*Дар дили халқ, ҷои холи нест,
Богбони муҳаббат - зебоист.*

Яке аз қанандаҳои хаваскор, вале хушхати асри XVIII Шох Абдулло ном дошт. Аз маҳсули дастони ӯ якчанд матиҳои кӯтоҳмазмун дар сангҳои сари роҳ ва шахи дехаҳои гуногуни Қӯхистон боқӣ мондааст. Ҳамаи онҳо тақрибан дар як муддати нисбатан кӯтоҳ қанда шудаанд.

Соли 1773 Шох Абдулло дар наздикии дехаи Ревот-мутк чунин байтро қандааст:

*Ҷамъ месозад ба доман ҳаст ҳар ҷо санги кӯҳ,
То занад бар шишаи ҷамъияти мо санги кӯҳ.*

Дар зери матни сари қабри қанандаи асри XV Аловаддин (дар дехаи Ронҷи Масҷоҳ) Шох Абдулло чунин матиро соли 1774 қандааст:

*Ҳар кӣ зод аз модари айём болд мурданаи,
«Қулли нафси доиқа» моро бар ин даъви гувошт.*

Дар ҳудуди Узвор ном боғи дехаи Пастигав Шох Абдулло соли 1775 чунин байти насихатомезро қандааст:

*Як даста гули димоғпарвар,
Аз хирмани сад гиёз хуштар.*

Шох Абдулло соли 1776 дар санги сари рохи байни кишлоқҳои Вешаб ва Остонак чунин байтро кандааст:

*Чу аз ҳаром нестӣ қорвони аруси ҷазон,
Ҳазор шавҳар агар мекунӣ, ҳалолат бод.*

Дар қабристонии қурхнаи деҳаи Падроҳ ба санги рӯи қабри шахсе, ки ханӯз соли 1446 ғавтидааст, Шох Абдулло дар соли 1773 чунин байтро илова кандааст:

*Булбули хушхону хушилзон аз ин олам бирафт,
Эй дарего, ин замон тору навое камтар аст.*

Маълум мешавад, ки қабри асри XV ҳамвор шуда, санги онро ба рӯи қабри ҳофизи асри XVIII гузоштаанд. Шох Абдулло бо як байти худ хизмати ҳофизи беномро, ба таври худ қайд кардааст.

Шох Абдулло яке аз одамони аҳли саводи Қухистони асри XVIII буда бо эҷодиёти классикони адабиёти форсу тоҷик шиносӣ дошт. Шохиди ин шиносӣ як байт аз эҷодиёти шоиру файласуфи тоҷик Мирзо Абдулқодири Бедил мебошад, ки онро Шох Абдулло дар яке аз ҷойҳои душворгузари назди деҳаи Вешаб кандааст:

*Як ҳадам розаст, Бедил, аз ту то домони хок,
Дар сари мижгон чу ашк истодаӣ, хушёр бош!*

Дигар канандаи асри XVIII Муҳаммад Юсуф ном дошт. Хатти аз ӯ боқӣ монда аз хатҳои ҳамзамонони ин кананда бо он фарқ дорад, ки дар зерин ду байти кандааш ба ғайр аз номи худ шаш нафар номи аҷдоди гузаштаашро низ илова кардааст. Муҳаммад Юсуф устои хати настиқ буд. Ба ҳар ҳол дар рӯи сангҳои Қухистон хатте, ки аз хатти Муҳаммад Юсуф майдатар бошад, то ҳол пайдо нашудааст:

Ман навиштам сарф қардам рӯзгор

Ман намонам, хат бимонад ёдогор.

Ҳар кӣ хонад нусхаи хатти маро,

Ёд орад дар дуои худ маро.

Дар зери силсилаи номҳои сабт кардаи Мухаммад Юсуф санаи 1189 ҳиҷрия (1775-1776) гузошта шудааст.

Яке аз шаш номҳои дар ин матн кандаи Мухаммад Юсуф зери матне дучор омад, ки онро хануз соли 1760 дар назди деҳаи Ревомутк канда буданд

Носаҳеҳе ҳам гуянд хубон дили ман, (?)

Эй худо, ақлаш бидеҳ бо ин дили ман.

Баҳте дорам сиеҳ чун санг,

3-ин воқиа гаштаем дилтанг.

Рақами Мир Ёқуб, сана 1174 (1760-1761).

Баъзе аз канандаҳои асри XVIII матни асрҳои гузаштаро такрор ба такрор ба рӯи сангҳо кандаанд. Масалан, байти болои Бедил дар се ҷой дучор меояд. Байти зерин низ ба рӯи сангҳои гуногун семаротиба канда шудааст.

Ҳар кас ки бар ин макон расад ёд кунад,

Аввал сухани гузашта бунёд кунад.

Сана 1091 ҳиҷрия (1679-1680), кананда Неъмат бини Мухаммадшоҳ.

Дар асри XIX Исмоил ном кананда якчанд хати рӯи сангҳо аз худ боқӣ гузоштааст. Дар рӯи қайроксанги сари қабри падараш Ҳочимақсуд, ки соли 1819 вафот кардааст, Исмоил чунин матро муносиб дидааст.

Қутби даврон, он имоми олимон,

Рафт бо нури таҷалли аз миён.

Аз паи таърихи ӯ ҷустам хабар,

Равнақи ислом рафта аз миён.

Аз чанд хатҳои гуногунмазмун - порчаҳо аз эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедилро, дар рӯи санги калони назди чашмаи Шороҳи Поёни деҳаи Оббурдон рӯйнавис карда будем. Санаи зерини яке аз ин матихо 1860 аст. Аз рӯи ҳусни хат яқин гуфтаи мумкин, ки дигар хатҳо ҳам ба ҳамин сана наздик мебошанд. Қотиби хат номи худро ногузошта аст. Вале у матихои интиҳоб кардашро бо чунин мисраҳо хатм кардааст.

Эй он ки туро ғами ҷалолу ҷоҳ аст,

Андешаи боғу хирману хиргоҳ аст.

Мо сўхтағони дорӣ зичронем,

Моро ғами ло илоҳ иллавоҳ аст.

Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки кананда ба синфи дорӣ муроҷиат намуда онҳоро ҳамчун шахсони хасие, парастори молу мулки шахсия маҳкум намуда, гуфтааст, ки шахсони бе чизу чора, яъне камбағалон, умеди худро танҳо ба худо баста метавонанд. Худи кананда ҳам ба катори ҳамин навъ шахсони муҳтоҷ дохил мешудааст. Чунки ӯ анъанавӣ ҳазорсолаи канандаҳои Кухистонро шикаста, номашро зери матн, шояд аз тарси ҷонаш бошад, нагузоштааст:

Матнҳои рӯи санг, мисраҳо аз Ҷомӣ, Бедил ва дигарон:

Хатеки аз ҳалами манъ бар ҷабин афтод,

Куҷо ба сад арақ сайъ метавон шустан.

Ҷомӣ, макун андеша, ки тағъир набад,

Дар рӯзи азал ҳарчӣ муқаррар шуда бошад.

(Мисраи дуввум дар куллиёти Ҷомӣ, ҷони Тошканд, соли 1905, ба таври зайл омадааст: «Дар ҳукми азал ҳарчӣ муқаррар шуда бошад»).

Наҷӯ, Бедил, илоҳи сарнавишт аз гирояву ҳасрат,

...Бода душвор аст шустан хатти соғарҷо.

Ба андак сайъ нақш аз санг зоил метавон кардан,

В-лек ин чора нагӯсон сохтан нақши ҷабиниро.

Нақши маъкуси нигин аз саҷда мегардад дуруст,

Сарнавишти вожгунро рост месозад намоз.

Яке аз канандаҳои асри XVIII Мирбоқӣ соли 1755 дар сари купруки дехан Дарғ чунин байтро кандааст:

Ҳазор сол бимонад азар ҳазор-ҳазор,

Ба оқубат маликулмавт оядат ба дарат.

Аз мазмуни ин байт пай бурдан мумкин аст, ки барои канандаҳои Кухистон, махсусан дар асри XVIII, руҳияи пессимистӣ дар зиндагии факиронаи онҳо ҳукмфармо будааст. Инро мо натавонем аз байтҳои болоӣ, балки аз байтҳои зерин низ пай бурдан метавонем:

Айеми шодкомӣ дар зери осмон нест,

Ҷоғе равам, ки гардун болои сар набошад.

Ин байт байни халқ маъруф аст, вале дар ин чо у сана дорад, ки таърихи аз кадом вақт дар Кухистон пахн шудани онро нишон медиҳад. Дар ҳамин санг шахси дигар аз деҳаи Оббурдон байтҳои зеринро кандааст. Ин сангро аз чои худаш ба деҳаи Шамтич оварда ба хавлии Мирмухаммад ном сокини он гузоштаанд.

*Дилам ба олами фано бурун занад худро,
Чу моҳи, ки зи даръе бурун занад худро
Дареғ он лаби майғуни ту, ки аз хатти сабз,
Чу ранги май, ки зи мимо бурун занад худро.*

Дар хавлии ҳамин шахс, ки шояд дӯстдоштаи хатҳои рӯи санг буд, санги дигар бо чунин матн маҳфуз аст.

*Баски омад ба ҷаҳон боди фано хоҳад буд,
Он ки поляндаву боҳист худо хоҳад буд.*
Сана 1205 (1790-1791)

Ин байт низ дар гузашта маъруф будааст. Масалан, дар мақомоти шайх Хусайни Хоразмӣ мисраи аввали ин байт чунин омадааст.

Ҳарки омад ба ҷаҳон аҳли фано хоҳад буд.

Чӣ навъе, ки хонандагони азиз пай бурданд, хатҳои рӯи санг натавонанд дар шаҳу сангҳои сари роҳ, балки дар рӯи сангҳои даруни ҳавлӣ ҳам дучор мешаванд. Ба ғайр аз дар боло номбурдагон дар хонаи Саид Чамол ном сокини деҳаи Оббурдон, байти зерини Хофизро дар рӯи санг шахси номаълум соли 1795 кандааст.

*Боғи фирдавс латиф аст ва-лекин зинҳор,
Ту ғанимат шумар ин соли беду лаби кишт.*

Як рӯбони Умари Хайём ба рӯи санге, ки аз худуди қабристони Оббурдон пайдо шуд, такроран канда шудааст.

*Афсус, ки сармоя зи каф берун шуд,
Аз дастӣ аҷал бисе ҷигарҳо гун шуд.
Кас н-омад аз он ҷаҳон, ки пурсем хабар,
Аҳволи мусофирони олам чун шуд.*
Сана 1228 (1813).

Ин рубой дар ибтидои асри XIX аз тарафи канандаи номаълум, мувофиқи мазмунаш, дар қабристон муносиб доништа шудааст.

Дар ҳудуди ҳамин қабристон соли 1812 байти зерин қанда шудааст:

*Гунаҳгори андешанок аз худой,
Басо бехтар аз обиди худнамоӣ.*

Шоҳ Мир¹ ном кананда соли 1823 дар шаҳи қисми шарқии деҳаи Ревомутк ба одати гузаштагон тақлид намуда, ин байтро қандааст:

*То тавонӣ ҷаҳонро ба шодӣ гузор,
На шодӣ бимонад, на ғам пойдор.*

Дар назди чашмаи хушманзари Шороҳи Поёни деҳаи Оббурдон канандаи номаълум соли 1860 чунин байтхоро бо ҳатти наҷдон хоно қандааст:

*Он ки ба ҳаноат ошно шуд,
Аз файзаш хирманкушо шуд.
В-он ки раҳи ҳирс азм бимуд,
Маҳзур, тазаллул доманкушо шуд.*

Дар Қухистон қандани матни насабнома (ё худшачара) ба рӯи санг одат буд. Дар хонаи Шамсиддинхоча ном соқини деҳаи Оббурдон санге маҳфуз аст. Ба рӯи он чунин маълумотро қандаанд. Ин насабномаест, ки соли 1608 онро тартиб дода, соли 1916 матни онро аз рӯи қоғаз ба рӯи санг кучонидаанд. Матни насабнома бо чунин байтҳо хатм шудааст (қотиб Мирсаид Зикриёхоча бинии Мирсаид Охунхоча):

*Рӯзе ки марг домани умрам раҳо кунад,
Ин хоки тира банд зи бандам ҷудо кунад.
Ё раб! Нигоҳ дор ту имони к-он кас,
Ин хатти ман бихонад, бар ман дуо кунад.*

Суханҳои доно, ки неку бувад,
Барад ҳар касе, боз бо ӯ бувад.
Асадин Тусӣ

ХАТҲОИ БЕСАНА

Як силсила байтҳои аз рӯи сангҳо гирд овардаи мо сана надоранд. Баъзеи онҳоро танҳо аз рӯи ҳусни хат ба ягон аср нисбат додан мумкин. Масалан, ду хатти рӯи санг аз мавзеи Алами Аламиён, (наздикии мазори Хоча Мусо), ки ба пириҳои Зарафшон наздик аст, ба асри XV-XVI тахмин мешавад. Чунки хардуи мати ҳам бо хатти девонӣ канда шудаанд:

Рубой

Рӯзе, ки гузар кунӣ ту бар Пои Мазор,
Бошӣ меҳмон бо ҷумла, бо ақлу аёл,
...Фақирӣ худро ҳам ёд кунӣ,
Бо хоҷаву бо ҷумла муқимони дигер.

Дар хатти дигар номи яке аз дехаҳои охирини Масчоҳ дар сарғаҳи Зарафшон - Дех-Сабз зикр ёфтааст.

خطهای روی شیخ
Хатҳои рӯи шах

Ҳаргаз гузари ба Оламиёни Деҳ-Сабз,

Хушнуд шағи ту, зери хок гараз (?)

Чун бини гузаштағони ин манзилро,

ин сару мағз.

Дар санги сари роҳи Шамтичу Оббурдон чунин матн бо хатти зебои настаълиқи ниҳоят хоно када шудааст.

Чашми ибратбин чаро бар қасри шоҳон нангарад,

То ҷи сон аз ҳодисоте даври гардун шуд хароб.

Ба ҳамин мазмун матнеро, ки шояд яке аз вариантҳои ин байт бошад, аз китоби каламин сокини шаҳри Уротеппа навишта будем:

Чашми ибратро кушову ҳоли шоҳонро ниғар,

То ҳисон аз гардиши гардуни гардон шуд хароб.

Пардадори мекунад бар тоқи қасри анқабут,

Ҷугз навбат мезанад бар гунбази Афросиёб.

Мактаббачағони деҳаи Шамтич, хангоми молчаронӣ дар қуллаи баланди кӯҳ, чунин матиро барои мо оварда буданд:

Гар наҷотам, зинда дар гурам,

Ҷомае, ки аз фироқ ҷок шуда.

Гар бимурем узри мо биназир,

Эй бисо орзу, ки хок шуда.

Рақами Қори Қосими Шамтичӣ.

Дар Рарзак ном мавзеъ, ки байни роҳи кӯҳнаи деҳаҳои Разр ва Похут воқеъ, Масъуди Потухӣ ном қанада чунин матиро аз худ боқӣ гузоштааст:

З-он қавм налм, ки тарсам аз дӯзахӣ зишт,

З-он тоифа нестам, ки бозам ба бизишт.

Рае бар сари лавҳу бингар, устоди азал.

Ҳар неку баде навиштани буд, навишт.

Роқим Масъуди Похутӣ.

Боз як хатти бе сана-рубони зерини ниҳоят маъруфи халқӣ, дар рӯи санги назди деҳаи Похут, девори масҷиди деҳаи Шавқати Поён ва дар рӯи яке аз сангҳои худуди

райони Чиргатол¹ пайдо шудааст.

Бикандам ман дар им санги ягона,

Бимонад аз мани мискин нишона.

Агар нурсанд, ки им мискин хучо рафт,

Бигу бигреҳт аз дасти замона.

گر بناتم زنده گویم
جامه ملاکن فراق جاگ شده

گویم صدمه پذیر
ای بساز زو که خاک شده

خط روی شیخ

Хати рӯи шах

زان قوم نیم که تو پریم از روزخیزت

زان طایفه نسیم که نازم به بهشت

روبر پر لوج نیکر استاد ازل

هریکه بی نوشتنی بود نوشت

راقة مسعود با حور

خط مسعود باهوتی.

Хати Масъуди Похутӣ

¹ Матни рӯи сангро дар райони Чиргатол шикорчи Ботиркулов пайдо кардааст.

Соли 1982 археологи маъруф Ёкубов Юсуф аз дехаи Рарзи ноҳияи Айниё санги хатнокро пайдо намуда оварда буд. Дар рӯи ин санг марсияи зерин сабт шудааст.

*Нест, эй сарви равон, вақти лаҳад хобиданат,
Дидан равшан туй, дар хок натвон диданат,
Ҳамдами мо будӣ, эй булбул, ба сад баргу наво,
Дар мақоми дигаре акнун, ки хоҳад диданат.
Зор мегирям аз ғам, то кучо шуд он ки буд (?),
Ҳамчу гул дар рӯи ҳар кас доимо хандиданат.
Сар барор аз хок гулбонге бикун чун суфиён,
Орзу дорад сиришкам дар қадам ғалтиданат (?).*

Мутаасифона ин матн дилобқунанда сана ва номи канандаро надорад. Аз рӯи хусни хат ва санги начандон барои кандани хат ҳамвор, тахмин кардан мумкин, ки марсия ба муаллифи асри XVIII-XIX тааллуқ дорад.

Як байти зерини ҳамин навъ бе сана ва бе номи муаллиф дар рӯи санги қисми шарқии дехаи Ревомутк, канда шудааст:

*Ҷони танҳои ба ҷоми им ғариб афтодааст,
Чора медонӣ чӣ бошад, ҳоли танҳои ғариб?*

Як байти бе сана аз рӯи санги Рарзак ном манзили дехаи Рарз ёфт шуд, ки канандааш Абулбоқӣ будааст.

*Фаромӯшам макун, мақсудам ин аст,
Фаромӯшӣ на шартӣ дӯстон аст.*

Аз шаҳи байни Рувомутк ва Худғифи Поён ин байт хонда шуд:

*Ойро, ки ғами ту ёр бошад,
Аз айши нишот ор бошад.*

Матн аз санги сари роҳи байни дехаҳои Мадрушкат ва Табушна (кананда Ниезмуҳаммад) ин аст:

*Навишта ошуки садри ба маъшук,
Ки қачгардон бувад ошук ба маъшук*

Байтҳо аз санги сари роҳи дехаи Шамтич

*Бода нушидан зушёр наштаан сахл аст,
Гар ба давлат бирасӣ, маст нагардӣ, марди!*

*Гар наҷотам, зинда дар гурам,
Гар бимирам, узри мо бипазир.*

*Ҷомае к-аз фироқ чок шуда,
Эй басо орзу, ки хок шуда.*

*Раками Қоря Қосими Шамтиҷӣ.
Хатти рӯи санг аз деҳаи Оббурдон.*

*Ёдгор аз мо дар ин манзил гами бисёр монд,
Гарчи оташ рафт аммо дуд дар девор монд.*

*Хатти рӯи санг дар байни кишлокҳои Остонак ва
Шамтиҷ:*

*Ҳар он, ки ҷониби аҳли вафо нигаҳ дорад,
Худош дар ҳама ҳол аз бало нигаҳ дорад.*

*Хатти рӯи санги сари роҳи деҳаҳои Похут ва Шавкати
Поен:*

*Чун нек назар кунем дар хирмаи умр,
Бози-бози, ягон-ягонро бубаранд.*

Тобистони соли 1985 бо даъвати муаллими деҳаи Катта-Эҷи ноҳияи Фориш, ғилояти Ҷиззахи Ўзбекистон, отряди археографии сектори таърихи асрҳои миёна дар ҳайати муаллифи ин сатрҳо, кормандони илмӣ Маҳсумов Қ. ва Бойматов Л. ба он ҷойҳо сафар намуда, аз кухи кабристонҳои атрофи деҳаҳои Катта-Эҷ, Синтоб, Хоят, Уҳум, Андагин, деҳаи бо санги мармари худ машҳури Ғазғони ноҳияи Нурато ва дигар ҷойҳо, хатҳои зиёди рӯи сангҳоро гирд оварда будем. Намунае аз ин хатҳоро, ки куллан ба забони тоҷикӣ дар асрҳои XVII-XIX қанда шудаанд, пешкаши хонандагон мегардонем.

*Хатти рӯи санг аз Қурғон ном манзили деҳаи Катта-
Эҷ:*

*Рӯзу шабам мегурезад гофил
Нест яке разнамои комил.
Банда расида базори чизилсолагӣ,
Ин ки зи дастам нақши ҳаҷар дар чигил.*

Хатҳои рӯи санг аз Зехноки-Поён ном манзили ҳамон деҳа:

*Қалам гуфта, ки ман шоҳи ҳаҷонам,
Қаламкашро ба давлат мерасонам.*

*Навиштам хатти чап дар санги Зехнок,
Хатам монду худам рафтам тағи хок.*

Хат аз сои Пирвеш ном манзил:

*Гул аз боғи мақсуд чидан хатост,
Шикоят зи кӯтоҳдасти чарост?*

(Аз мазмуни ин байт пай бурдан мумкин, ки муаллифи он шахсе буда, ки аз охи фақирон метарсандаст.)

خط روی سنگ سای پیرواش (ناحية فارس ولایت جرج)

Хати рӯи санги сои Пирвош (райони Фориши вилояти Чиззах)

*Хат аз Кургон ном мавзечи дехани Симтоб:
Эй дил, губори молаи зор туш аст,
Хуки чигару дидаи хунбор туш аст.
Ғайр аз ғами ёр ҳама чиз ҳоҷат карди,
Ҳосили ҳама ҳечу шаби тор туш аст.*

Хатти рӯи қабр аз дехани Ғазгон (санг шикастааст):
*Қадди алифат дидаму гуфтам «илоҳо!»
Нодида ҳақон дар бағали хок даромад,
..... аз чамани боғ баромад
Гулгунча шуду дар даҳани хок даромад.*

*Сухан монад андар ҳақон ёдгор
Сухан беҳтар аз гавҳари шоҳвор
Фирдавси*

ХАТТИ ДОРОИ МАЪЛУМОТИ ТАЪРИХИ

Дар ҳаёти шахси ё ҷамъияти аҳолии Қӯҳистон воқеаҳои гуногун рӯи додаанд. Вале диққати қанандаҳоро ободии мулкашон ҷалб накарда наменонд. Мо инро аз хатти рӯи сангҳо, ки дар онҳо таърихи ин ободии зикр ёфтааст, пай бурда метавонем. Боқд ҳаминро қайд намуд, ки қанандаҳо қушиш қардаанд, ки матии рӯи сангро ба силки назм қашанд.

Аввалин матии аз таърихи ободии Қӯҳистон ба мо хабар гузошта ба асри XVII тааллуқ дорад. Ин мати дар санги рӯи ҳавлии Оқилов ном соқини дехани Оббурдон қанда шудааст.

*Таърихи бимон боғи ҷум хулди барин
Аз ҳиҷрати наби ҳазору сад (бишмор яқин).*

Яъне дар мавзее, ки ба тарафи дарёи Масҷох сарнишеб рафтааст, боғеро бино қарда буданд, ки соли 1688 ободии онро соқинонаш ба ҷаннат нисбат додаанд.

Дар наздиқии ҳамин боғ роҳи сарғахи Зарафшон аз

болон Пули Кухна мегузашт. Дар санги сари пул кананда Шох Абдулло таърихи таъмири онро соли 1775 абади гардондааст.

Дар асри XVIII Муҳаммад Самеъ ном канандаи Оббурдонӣ бо настаълики ниҳоят зебо ба рӯи сангҳо хат меканд. Яке аз хатҳои ба калами ӯ тааллуқ дошта - «Таърихи бинои хавля» дар зодгоҳи ин устои хат мебошад.

Таърихи бинои хавля:

Рӯзе, ки ба лаъҳи ҳастӣ ин нақш нишаст,

Аз ҳичри наби ҳазор буди саду шаст.

Он дам, ки равад ба хок Ёқуби ҳазин,

Мақсудаи аз ин ҳазониён фотиҳа аст.

Аз ин матн маълум мешавад, ки Ёқуб ном сокини Оббурдон соли 1160 ҳиҷрӣ (1750-1751) хавлие бино намуда ба канандаи хушхат Муҳаммад Самеъ фармудааст, ки таърихи онро ба рӯи санг абади гардонад.

Ба ғайр аз хавля, боғ ва пул, дар асри XVIII баъзе қисмати мушкилгузари рохҳои Қухистон васеъ карда мешавад. Ҳамин навъ роҳи хатарнок дар ғарбии деҳаи Ревотмутки Масчоҳ воқеъ буд. Соли 1204 ҳиҷрӣ (1789-1790) бо ташаббус ва харҷи Мулло Миршариф ном шахс ин роҳ як андоза ҳамвор ва васеъ карда мешавад. Баъди анҷоми кор дар шаҳи сари ин роҳ чунин матро муносиб дидаанд:

Гар ту доми канандаи ин роҳ,

Як дуо соз аз барои худо.

Аз Мулло Миршариф б. Мулло Мирализ,

Сайид аҳдоди он Алии худо.

Сана 1204.

Тақрибан баъди 30 соли ин кор барои боз ҳам беҳтар намудани ҳамин қисмати роҳ эҳтиёҷ пайдо мешавад. Ин навбат, ташаббускори беҳтар ва ободтар гардонидани роҳ Мулло Мирашӯр ном шахс мегардад. Ба одати гузаштагонӣ худ пайравӣ намуда, ин хизмати ба қухистониён расонидани ӯ ба шаҳи сари роҳ соли 1822 сабт мешавад.

Дар ҳарамии вилояти Масчоҳ,

Роҳ андохт ӯ бо амри худо,

*Хат аз Курғон ном мавзеи деҳаи Синтоб:
Эй дил, губори нолаи зор хуш аст,
Хуни ҷигару дидаи хунбор хуш аст.
Ғайр аз ғами ёр ҳама чиз ҳоҷат карди,
Ҳосили ҳама ҳечу шаби тор хуш аст.*

Хатти рӯи қабр аз деҳаи Ғазғон (санг шикастааст):
*Қадди алифат, дидаму гуфтам «илоҳо!»
Нодида ҷаҳон дар бағали хок даромад,
..... аз чамаки боғ баромад
Гулгунча шуду дар даҳани хок даромад.*

*Сухан монад андар ҷаҳон ёдгор
Сухан беҳтар аз гавҳари шоҳвор
Фирдавси*

ХАТТИ ДОРОИ МАЪЛУМОТИ ТАЪРИХИ

Дар ҳаёти шахси ё ҷамъиятии аҳолии Қӯҳистон воқеаҳои гуногун рӯй додаанд. Вале диққати қанандаҳоро ободии мулкашон ҷалб накарда наместонд. Мо инро аз хатти рӯи сангҳо, ки дар онҳо таърихи ин ободи зикр ёфтааст, пай бурда метавонем. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки қанандаҳо қушиш кардаанд, ки матни рӯи сангро ба силки назм кашанд.

Аввалин матни аз таърихи ободии Қӯҳистон ба мо хабар гузошта ба асри XVII тааллуқ дорад. Ин матн дар санги рӯи хавлии Окйлов ном сокини деҳаи Оббурдон қанда шудааст.

*Таърихи бимои боғи чун хулди барин
Аз ҳиҷрати наби ҳазору сад (бишмор яқин).*

Яъне дар мавзее, ки ба тарафи дарёи Масҷох сарнишеб рафтааст, боғеро бино карда буданд, ки соли 1688 ободии онро сокинонаш ба ҷаннат нисбат додаанд.

Дар наздикии ҳамин боғ роҳи сарғахи Зарафшон аз

болои Пули Кухна мегузашт. Дар санги сари пул кананда Шох Абдулло таърихи таъмири онро соли 1775 абади гардондааст.

Дар асри XVIII Мухаммад Самеъ ном канандаи Оббурдонӣ бо настаълики ниҳоят зебо ба рӯи сангҳо хат меканд. Яке аз хатҳои ба калами ӯ тааллуқ дошта - «Таърихи бинои хавля» дар зодгоҳи ин устои хат мебошад.

Таърихи бинои хавля:

Рӯзе, ки ба лағзи ҳастӣ ин нақш нишаст,

Аз ҳичри наби ҳазор буду саду шаст.

Он дам, ки равад ба хок Ёқуби ҳазин,

Мақсудаи аз ин ҳаҷониён фотиҳа аст.

Аз ин матн маълум мешавад, ки Ёқуб ном сокини Оббурдон соли 1160 ҳиҷрӣ (1750-1751) хавлие бино намуда ба канандаи хушхат Мухаммад Самеъ фармудааст, ки таърихи онро ба рӯи санг абади гардонад.

Ба ғайр аз хавля, боғ ва пул, дар асри XVIII баъзе қисмати мушкилгузари роҳҳои Кухистон васеъ карда мешавад. Хамин нағъ роҳи хатарнок дар ғарбии деҳаи Ревотмутки Масчоҳ воқеъ буд. Соли 1204 ҳиҷрӣ (1789-1790) бо ташаббус ва харҷи Мулло Миршариф ном шахс ин роҳ як андоза ҳамвор ва васеъ карда мешавад. Баъди анҷоми кор дар шаҳи сари ин роҳ чунин матнро муносиб дидаанд:

Ғар ту доми канандаи ин роҳ,

Як дуо соз аз барои худо.

Аз Мулло Миршариф б. Мулло Миразиз,

Сайид ақводи он Алии худо.

Сана 1204.

Тақрибан баъди 30 соли ин кор барои боз ҳам бехтар намудани хамин қисмати роҳ эҳтиҷ пайдо мешавад. Ин навбат, ташаббускори бехтар ва ободтар гардонидани роҳ Мулло Мирашӯр ном шахс мегардад. Ба одати гузаштагонӣ худ пайравӣ намуда, ин хизмати ба қухистониён расонидан ӯ ба шаҳи сари роҳ соли 1822 сабт мешавад.

Дар ҳарамии вилояти Масчоҳ,

Роҳ андохт ӯ бо амри худо,

Ки бимонад ба олами фои,
Зи Мулло Миращур, то доми.
Сана 1238.

Аз матихои боло маълум мегардад, ки дар асри XVIII, махсусан дар нимаи дуввуми он, дар Кухистон оромие руи дода, сокинони он нисбатан осудавор ба сохтмони манзилгоҳ ва боғу рохҳои худ машғул гаштаанд. Ин давра дар таърихи ин водӣ ба солхое мувофиқат мекунад, ки Масчоҳ ва Фалгар тобей мулки Уротеппа буданд. Мулки Уротеппа бошад, дар нимаи дуввуми асри XVIII давлати мустақил, нуфуснок ва аз нуқтаи назари ҳарбӣ мустаҳкам буд. Вай ба давлати хонигарихон Бухоро ва Хуканд баробар шуда метавонист ва аз болон онҳо ғалаба ҳам ба даст оварда буд.

Дар аввали асри XIX Кухистон аз тарафи амири Бухоро забт шуда бошад ҳам баъзан ин водӣ ба тобиёти мулки Уротеппа мегузашт. Кухистон бо ин шаҳри бостонии тоҷикон алоқан ҷудонашавандаи иқтисодӣ дошт ва холо ҳам дорад. Дар ободии Кухистон хунармандони Уротеппа махсусан наққошон ҳиссаи худро гузоштаанд. Холо ҳам дар деҳаҳои Пастигав, Дарх, Шамтич, Дар-Дар ва дигарҳо хонаву айвон, масҷидҳои кӯҳна боқӣ мондаанд, ки бо хунари устоҳои уротеппагӣ нақшу ниғор ё панҷарақори шудаанд.

Одатан таърихи сохтмони биноҳо, номи устоҳои гилкор, наҷҷору наққошҳо дар сақфи бино навишта мешуд. Чунон ки аз матихои боло хонанда пай бурд, кӯхистониён одати худро доштанд - таърихи биноҳои худро ба рӯи сангҳо сабт намуда дар даромадгоҳи он мегузоштанд.

Масалан, дар айвони масҷиди деҳаи Шаватки-Поён, дар рӯи кайроксанг чунон матиро Сиддиқ ном канинад дар соли 1255 ҳиҷрӣ (1809-1810) сабт кардааст:

Эй дил, биге зи аҳли сараф тамаъ боз кун
Як парда аз тараннуми фазлаш киёз кун.
Ҷои мубораҳ аст, фараҳмоку файзбахш,
То метавон боби ибодат боз кун.
Таъриғи рӯз худ ба Мусалло намуду гуфт:
«Дар масҷиди Шаватк адои намоз кун».

*Ғараз нақш аст, к-аз мо боз монад,
Ки дунёро намебинам бақоғ.*

Раками Сиддик.

Сана 1225.

Як байти охир, ки Сиддик соли 1225 хичрй ба руи санг кандааст, аз «Гулитсон»-и Саъдй мебошад. Матни пурраи он чунин аст:

*Ғараз нақшест, к-аз мо ёд монад,
Ки застиро намебинам бақоғ,
Магар созибдиле рӯзе ба раҳмат,
Кунад дар ҳаққи дарвешон дуоғ.*

Ин мисраҳои Саъдй дар байни аҳолии Мовароуннахр маъруф буданд. Хануз соли 1548 онро ба руи санги қабри зан, ки дар деҳаи Варғанзаи ноҳияи Китоби Ўзбекистон ҷавтидааст, канда буданд.

Ин ду байтро соли 1233 хичрй (1818) мисгарон ба руи зарфе навишта, маҳсули худро бозоргир гардониданд (Холо ин зарф дар Эрмидажи шаҳри С.-Петербург нигоҳ дошта мешавад).

Ҳамиро бояд қайд кард, ки дар ҳудуди ҳамон деҳаи Шаватки-Поён дигар хатҳо низ дастрас гардидаанд. Масалан, марсия ба вафоти Хуччоҷа хотун ном зан бахшида шуда дар ҳамин китоб ҷой мешавад. Соли 1984 мо аз ҳудуди ҳамин деҳа қайроқсанги асри XIII-ро пайдо намудем, ки он ба руи қабри табиб ва олими соҳаи дин гузошта шуда буд.

Фикри рангинам кумаб назри тиждастони шарҳ,
Порае лаъле ки дорам аз Бадахшони шумо.

Иқбол

ИНЪИКОСИ ОРЗУХОИ ГУЗАШТАГОНИ МАРДУМИ БАДАХШОН ДАР РӯИ САНГ

Отряди археографии сектори таърихи асрҳои миёна борҳо ба ҳудуди вилояти мухтори Бадахшони кӯҳӣ сафар намуда саноид ва катибаҳо гирд оварда, онҳоро дастраси аҳли илм гардондааст.

Харчанд ки Бадахшон диёри пурасарор ва қадимист, сарчашмаҳои хаттӣ доир ба таърихи асрҳои миёна ва қисман нави ин диёр ниҳоят кам боқӣ мондаанд. Аз ҳамин сабаб ҳар як сатри маълумоти хаттӣ барои таърихи ин вилоят ба аҳамияти қалонӣ илмӣ соҳиб аст. Як намууди ин маъхазҳои таърихи-катибаҳо мебошанд, ки доир ба хариду фурӯши замин, эҳтиҷмандӣ ба об ва қандани ҳуйборҳо, ақидан сокинони Бадахшон, эҳтиҷмандии молӣ ва маънавии онҳо, шаҳодат медиҳанд.

Катибаҳои Бадахшон мисли катибаҳои Кухистони Фалгару Масчоҳ мазмунану шаклан кӯтоҳ буда аз ҷиҳати вазну қофия низ норасоҳо доранд.

Холо баъзе аз катибаҳои дар бойғони сектори номбурда гирд омадаро манзури хонандагонӣ гиромӣ мегардонем:

Хатҳои рӯи санг аз деҳаи Шидзи ноҳияи Рушон:

Ки дар ёди туам бисъер, бисъер,

Фаромушом нақун, зинҳор, зинҳор.

Каминан даргоҳ Қозӣ Хушқолбек, сана 1764.

Ишратобод исми ин манзил,

Шоҳгадо худ ба завқ қард биҳил(?)

Аз доларухе гули сӯман мемунад,

Аз булбули тушнаво чаман мемунад.

Беҳ аз ҳама чиз нишони ҳар ҳарф гири,

Ман хок шавам /ин/ хати ман мемунад.

*Хуснободи мулк маъмур аст,
Ҷаъми душман ба роҳи ӯ кӯр аст.*

Хатти рӯи санг /сана 1780/ аз деҳаи Лангари ноҳияи
Ишкошим:

*Либоси умр омад хубтар аз ҳарчӣ меҳозӣ
Наворад дар латофат ҳеҷ айбе ғайри кӯтоҳӣ.*

Имзо: Ин хат аз дасти Наврузшоҳ /ном/ шоир таҳрир
ефта.

Хати рӯи санг аз деҳаи Боғев, дар санаи 1891:
*Санг бар санг задам то ба ҳиёмат монад,
Ба дуо ёд кунад ҳар гоҳ ин хатро хонад.*

Имзо: Сайид Муҳаммад ибни Шохзодаҳамид, аз
варасан Сайид Сухроб.

*Хат аз деҳаи Танг /сана наворад/:
Онон, ки кӯҳан шуданд, онон ки навад,
Ҳар як ба мурӯби ҳеш оянду раванд.
Ин кӯҳна ҷаҳон ба кас намонад боқӣ,
Мо ҳам биравему дигарон оянду раванд.¹*

*Мардуме бошад, ки бошад шашинос,
То шиносавд шоҳро дар ҳар либос.*

Хатти рӯи санг аз деҳаи Мотравн (водии Язгулом):
*Ғани ном дорам вале муфлисам,
Ба зоғир тиллову, ба ботин мисам.*

Хатти рӯи санг аз деҳаи Калъаи Ҳусеин ноҳияи
Дарвоз:

*Ҳардам аз дармондагӣ бар дари ту шоҳу гадо,
Ҳок бар сар карда мегӯяд, ки Султон Ҷурғадо.*

Хатти рӯи санг аз деҳаи Поршневи ноҳияи Шугнон:

1. Ин рубой варианти дигари рубоии Хайём аст, ки маъмултараш ин аст.

Онон, ки кӯҳан бувадундо онон, ки навад.

Ҳар як пан якдигар яқоҷ бишаванд.

В-ин мулки ҷаҳон ба кас намонад ҷовид.

Рафтадун равему боз ояндун раванд.

*Сикка бар санг задам то ба ҳиёмат монад,
Ба дуо ёд кунад ҳар ки татти мо хонад.*

*Хатти рӯи санг аз дехан Паст-Хуф
Фараз нақшест, к-аз мо боз монад,
Ки застиро намебинам бақос.*

(Ин байти маъруфи Саъдӣ, ки дар боло ишора шудааст).

*Хат аз рӯи санги дехан Сижд:
Сайид Мамзар, чаро дори ту нола?
Ба зоти поки Султон кун ҳавола!*

*Хатти рӯи шах аз дехан Хоса:
Дорам аламе бигӯям эй ҳамнафасон,
Беобии Хоса маро коҳиши ҷон,
Аз як падаре агар ду фарзанд шавад,
Дар мавсими обдиҳӣ шаванд душмани ҷон.*

Дар Помир ҳам ба девори хонаҳои истикомати ва калъаҳо хат менавиштанд. Як намунаи хатти рӯи деворро хануз соли 1898 профессор А.А.Семенов авалин шуд аз девори Калъаи Ванд ё Калъаи Роҳарв кучонда буд, ки ин аст:

*Даврон шикаст шишаи умед ба санг,
Аз дил савои нола дар ин кӯзсор рафт.
Онҳо, ки рӯз давлати оли битофтанд,
Бо сав фиғону нолаи хунбор рафт.*

Дар ин байтҳо ҳаёти сокинони Бадахшон, эҳтиҷ-мандии онҳо ба обу замин, ноумеди аз даврони куҳан ва умедҳои бехтар гардидаи зиндагӣ инъикос ёфтааст.

*Эй фалак шарме надори дар дами хун рехтан,
То ба ҳай теги аҷал хоҳи ба хун омехтан.
/Аз катибаи қабри Исфандиёр, аз Боку/.*

ТАЪРИХИ НАБАРДҲОИ ХУНИН

Хамаи хатхое, ки дар ин китобча ҳамчун намуна оварда шуд, бо хохиши канандаҳо ё бо илтимоси шахсони алохида ба руи санг канда шудаанд. Ба тадқиқотчиён хатхое низ маълум аст, ки бо фармони тоҷдорон ба руи сангҳои роҳ ё шахҳо сабт шудаанд. Яке аз куҳантарини ин хатҳо 29 декабри соли 1041 ба забони араби дар шаҳи тангии Воруҳ, ноҳияи Исфара бо фармони ҳокими ин ҷой аз сулолаи хонадони Қарахониён - Муиз-ад-давла Арсолтегин Абдулфазл-ул-аббос ба забони араби канда шудааст. Мақсади канандаи ин хат муайян намудани сарҳади каламрави бародарон дар ду шаҳр - Хучанду Исфара, ҳукмрон шудагон буд.

Хатти дигарро дар ҳудуди Қазокистони ҳозира, назди қуҳҳои Олтин-Чуку канда буданд. Ин хат бо фармони Темурланг соли 1391, хангоми дуввум маротиба бар зидди хони Урдаи-Тилло Тухтамишхон лашкар кашидани ӯ сабт шудааст. Дар он гуфта мешавад, ки Султони Турон Темур бо дусад ҳазор лашкар ба қасди хуни Тухтамишхон рафта буд. Хат ба ду забон - араби ва муғулия канда шуда, онро соли 1935 олимони ба Ленинград бурдаанд ва ҳоло ин санг дар Эрмитаж маҳфуз аст.

Мирзо Улуғбек пеш аз ҳамчун олим шухрат ёфта-наш, ба тахти Самарканд соҳиб шуда, мисли дигар тоҷдорон лашкаркашиҳо кардааст. Ӯ барои эмин нигоҳ доштани сарҳади Мовароуннаҳр бо ҳокимони Оқ-Урда муборизаи дуру дароз мебарад. Оқибат соли 1422 ба Улуғбек муяссар гардид, ки бар сари тахти Муғулистон (як қисми ҳудуди ҳозираи Қазокистон то сарҳади Хитой) дастпарварди худ Шермуҳаммадро шинонад.

Вале Шермуҳаммад бо тезӣ аз итлоати Улуғбек саркашӣ намуда ба қорҳои дохилии Мовароуннаҳр дахл мекунад. Ин навъ худсарӣ ба Улуғбек писанд наомад ва ӯ боз ба тарафи Муғулистон лашкар кашид. Ин муҳориба

аз мохи феврала соли 1424 то мохи юни ҳамон сол тул
кашида бо галабаи Улугбек анҷомид. У бо ду санги яшм,
ки ҳоло дар Самарканд аст, аз Мугулистон баргашта ба
Илон-Ути ном манзиле, ки байни шаҳри Чиззах ва деҳаи
Сой-Буи воқеъ аст, расид. Дар ҳамин макон Улугбек фармон
дод, ки дар рӯи санги тангини ду кӯҳ, хатеро қанда таърихи
лашкарқашнаш ва галабаи ӯро абади гардонанд. Қана-
дан устокор мувофиқи фармони подшоҳ чунин матиро
нақш бааст: «Ба тавфиқи бори иззу сима ҳазрати султони
азим маликуламал. Султон Муъиннаддин Улугбеки
курагон, ба вилояти Четти ва Мугул нехзат фармуд ва
дар он диёр аз он қавму диёре бигзашт, дар санаи хашсаду
бисту хашт (ноябри 1424 - октябри 1425)». Ин хат соли 1870
дастрася шарҳиносоҳи рус гардида онро ба ҷоп ҳозир
намуданд.

Аз ин сана зиёда аз 150 сол гузашта буд, ки ба тахти
Мовароуннаҳр Абдуллоҳони шайбонӣ нишаст. У ҳам
лашкарқашноҳи зиёде қардааст. Яке аз душманони
Абдуллоҳон сардори қирғизу қазоқҳо Бобоҳон бини
Бароқҳон буд. Абдуллоҳон баъди ишғоли Уротеппа бар
зидди Бобоҳон лашкар қашид. Шаҳри Тошқанд ба дасти
Абдуллоҳон гузашт. Бобоҳон бошад ба тарафи ҳамон қӯҳҳое,
ки Темурланг хатти рӯи сангро гузошта буд, ақибнишинӣ
намуд. Абдуллоҳон ӯро таъқиб намуда ба Улугтоғ расид,
бо матии рӯи санги он ҷой шинос шуд ва фармон дод, ки
ба мисли сангтудан бо фармони Темур бино қарда, лашқари
ӯ ҳам санг ҷамъ намуда сангтудан дигар бино қунад ва
дар болон он ба рӯи санг таърихи лашкарқашидани
Абдуллоҳонро абади гардонанд. Фармон иҷро мешавад.
Вале ин санг ханӯз пайдо нашудааст. Эҳтимол душмани
Абдуллоҳон - Бобоҳон ё ворисони ӯ ин сангро нобуд ҳам
қарда бошанд.

Баъд аз ҷангҳои шадид ливон зафар насиби Абду-
ллоҳон гашта Бобоҳон қушта мешавад. Абдуллоҳон ҳамон
маконе, ки бо фармони Улугбек ба рӯи санг хат қанда
буданд - Илон-Ути, мерасад ва ба одати гузаштагон пайравӣ
намуда фармудааст, ки матии зеринро барои хотира қананд:

«Бар замонри бодияпаймоён ва хотири роҳравони
манозили бару баҳр возеҳ ва доеҳ бошад, ки дар таърихи

нуҳсаду ҳафтоду нуҳ (1571-1572) миёни навоби хилофатмакон зилли субҳонӣ олихоқон - Абдуллоҳон ибни Искандархон бо си ҳазор нафар марди ҷангӣ бо наввоб Дарвешхон ва Бобоҳон ибни Барокхон ва соири авлоди наввоби мазкур ба ҷамъи бародарон то панҷоҳ нафар султон, ҷаҳорсад ҳазор лашкари Тошканду Туркистон ва Фарғонаву Дашти-Кипчоқ дар мақоми миёҳӣ ҷанг воқеъ шуд. Наввоби соҳибкирон ғолиб омад, салотини мазкурро мағлуб карда ҷанд ҷон лашкар ба қатл расонид, ки аз нафари кушта гашта то як моҳ дар ҷӯйбори Дизак хун ба хели об мерафт, то маълум буда бошад».

Ин хат ҳам аз тарафи шарқишносҳои рус дар як вақт бо хатти Улуғбек кучонида ба ҷоп ҳозир шудааст. Бояд гуфт, ки дар ин мати микдори кушташудагон шояд каме муболиға дошта бошад. Вале ҳақиқати ҳол дар он ҳувайдост. Ин ҳам бошад, хунрезии бе ҳадду қанор, қатли асирони бегуноҳ, ки як моҳ хуни онҳо оби соғу равони дарёро хуни гардонандааст.

Одати абадӣ гардонидани амалиёти подшоҳон ба амирони Бухоро аз хонадони сулолаи Манғития низ ҳос буд. Мувофиқи маълумоти маорифпарварӣ бузурги тоҷик Аҳмади Дониш амири Бухоро Шохмурод (1785-1800) дар идорақунии давлат якҷанд ислоҳот гузаронидандааст. Барои ин ки ин ҷораҷуии муқаррарии давлатдорӣ абадӣ гардонида шавад, Шохмурод фармудааст, ки мазмуни ислоҳотро ба рӯи санг қанда, ин сангро дар даромадгоҳи масҷиди ҷомеъи Бухоро мазбут гардонанд. Ин санг то замони мо нарасидааст. Матни хатро мо аз навиштаҳои Аҳмади Дониш манзури хонадагон мегардонем. (Ниг. Аҳмади Дониш, Асарҳои мунтахаб, Душанбе, 1959, с.24).

«... дар айёми Шахзода ва давлати падари худ (амир Дониш - А.М.) ҳама завоид ва бидаъ ва олуқ ва солукро аз рақабани халқ бардошта нашри маосири адл ва эҳсон намуд. Ва аксари душманони дину давлатро қатл кард. Ба масҷидҳо имом ва муаззин насб намуда, авқофи ботилшударо ҷори кард ва сичиллоти онро таҷдид фармуд ва васиятнома дар санг навишт, ки «баъд аз ин аз ҳуққоми Бухоро аз рағбия олуқ ва солук гуён ҷизе нагиранд ва вазъ нақунанд ва аз қайлу тарозу ва паймона ва тариқани ришва

чизе наситонанд. Ва агар касе ин чунин кунад фаалайхи лаънатуллохи валмалонкати ванноси аҷмаин (бар вай лаънати худо, фариштаҳо ва тамоми халқ бод). Ва ин санги мухаттатро дар айвони токи чомаъи бузурги Бухоро мустаҳкам гардонид.

Як сабаби то замони мо омада нарасидани санги катибаноки замони Шохмурод шояд дар он бошад, ки на дар замони ӯ ва на ворисонаш баъдҳо ҳам аз рӯи ин ислохот амал накарда, мисли пештара худсарона аз халқи мазлум андозҳои зиёд чамъ мекарданд. Онҳо ба ҳамин васила сангро, ки аз қоидаву қонуни муайян хотиррасон мекард, нобуд кардаанд.

Хатҳои бо амри подшоҳон дар рӯи сангҳо сабт шуда натавонанд сарчашмаи нодири таърихи буда, воқоаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъияти гузаштаре ба мо расонидаанд, балки ҳукминомаест, ки золимӣ, хунрезӣ ва дигар қору бори ҳар қадами онҳоро дар ҷашми муосирон маҳкум менамоянд.

*Наеиштам ман дар ин девори тона,
Бимонад аз мами мискин нишона.
Агар гуланд, ки ин мискин куҷо рафт,
Бигу бигирехт аз дастии замона.*

Халқи

ХАТҲОИ ДЕВОР

Аввалин шахсе, ки ба ҷамъ кардани катиба ва хатҳои девори Қухистон шурӯъ намуд, соқини шаҳри Самарқанд Мулло Абдурахмон буд. Ӯ соли 1870 ҳамроҳи кушуни русҳо ба сифати тарҷимон бо сарғаҳи Зарафшон сафар намуда бо ташаббуси кишваршиносони рус рӯзномаеро бо номи «Рӯзномаи экспедицияи Исқандаркул» тартиб додааст. Хатҳои зерини деворҳои хона, меҳмонхона, қалъаҳо ва ғайра, ки аз моҳи апрел то июни соли 1870, дар ҳамин рӯзнома гирд оварда шуда, пешкаши хонандагон мегардад.

Ахамияти нашри хозираи ин хатҳои дар он аст, ки иморату калъаҳои дар «Рузнома» номбар намудаи Мулло Абдурахмон то замони мо нарасидаанд, хонаҳо аз нав обод ва калъаҳо аксар ҳамвор гаштаанд. Мазмуни хатҳои соли 1870 гирдомада набзи пурхарорати мардуми Кухистон, мушкилиҳои ҳаёти онҳо-бехосилия, гуруснагӣ, ноумедии онҳо аз зиндагӣ, шикоят аз мансабдорон, мурочиати имдодталабонаи онҳо ба худо, ифода ёфтааст.

Хулоса, мо аз хатҳои девори то замони мо нарасида намунаи эҷодиёти мардуми водии Зарафшон, афкори иҷтимоӣ, орзуи ақидаи гузаштагонӣ худро дар арафаи забти Кухистон аз тарафи Русия дида метавонем.

Баъзе аз ин матнҳо такрори хатҳои рӯи санг мебошанд, ки далели васеъ паҳн шудани як мазмун матн дар байни аҳоли мебошанд.

Муаллифони матнҳои девор аз эҷодиёти классикони адабиёти форсу-тоҷик васеъ истифода кардаанд, ки ин ҳам бошад далели дараҷаи маълумотнокии Кухистонӣ ва паҳншавии мероси бузургони адабиёт дар ин макон мебошад.

Баъзе аз муаллифон зери матни навиштаи худ сана гузоштаанд. Ин кор барои омӯхтани таърихи байтҳо дар эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик аз ахамият холи нестанд.

Рақами Мирабдулло ибн Абдулқодир ибни Абдурахмон. Санаи 1224 (1809-1810). Аз девори хонаи Козихоча соқини деҳаи Оббудрон.

*Оинаст бар сари роҳи одам ҷазон,
Ҳар кас расид, қард нигоҳу ру гузор аст.*

*Зинда аст касе, ки дар дигераш,
Монад хулға ба рӯзгораш.*

Рақами Мулло Ҳасани бечораи хоксор.

Санаи 1287 х. (1870). Аз девори масҷиди деҳаи Қштут.
*Шабӣ маҳтоб дар огуши мардонӣ дилрабо гум,
Гиребоне, ки ӯ домон надорад, чист эй мардум?*

Рақами Мирзо Салими Варзқандагӣ. Сани 1287 х. (1870).

Аз девори масҷиди киш. Қштут.

*Думи чи ҳои бе баҳо мебинам,
Худро зи ғарибони худо мебинам.
Шахсе дидам, ки молу ҳорун дорад,
Дар хонаи оғират гадо мебинам.*

Аз девори калъаи Урмитан.

*Абр омаду боз бар сари сабза гирист.
Бе бодаи аргувон намебоад зист.
Ин сабза, ки имруз тамошогаҳи мост,
То сабзаи тоқ мо, тамошогаҳи кист?*

*Хат дар варақи даҳр бимонад сав сол
Бечора нависанда, ки дар хок равад.*

Рақами Мулло Абдурахмонбеки чебачӣ, Аз девори калъаи Урмитан.

*Онро, ки хонд, ҳеҷ даст дар миён набуд
В-онро ки ронд, ҳеҷ гуноҳе накарда буд.*

Рақами Мулло Асрори хоксор, (Аз девори калъаи Урмитан).

*Худовандо! Шабабро рӯз гардон,
Чу рӯзам дар ҳазон имруз гардон
Шабе дорам сиёҳ аз бағти умед,
«Сияҳруям» бигардон ҳамчу хуршед (?)
Рақами Аҳмад Хоҷа,
Зинҳор дар ҳазони фони,
Ғамнок мабош то тавони.*

*Хашм агар чашм шавад теги дудам, томуш,
Макушо лаб, ки набзи ҳунар безтар аз ин.*

Аз девори хонаи Мулломуҳаммад аз деҳаи Шамтич.

*Навиштам ман дар ин девори хона,
Бимонад аз мани мискин нишона.
Агар гуланд; ки ин мискин кучо рафт,
Бигу бигрефт аз ҷабри замона.*

Аз девори масҷиди деҳаи Шаватки Поён.

*Дар дашти Карбалло набуд инчунин шамол,
Умрам басарди сарф шуд, акнун базор шуд.*

Раками Мулло Абдулло, аз девораи калъаи Варзیمانор.

*Ба ҳар куҷо рави ҳасрати диёр макун
Ҷилои оинаи теиш пургубор макун.*

*Бе мо дар ин рузгор,
Бируяд гул, бишкуфта набазор*

Раками Мулло Абдулло, аз девори калъаи Варзیمانор.

*Тарсам, ки ман бимираму ғам бе падар шавад,
Ин тифли нозпарвари ман дар ба дар шавад.*

*Фарёд зи дасту фалаки ҷома кабуд,
Ёрони маро ягон, ягон омаду бурд.*

*Боғи фирдавс латиф аст, валекин зинҳор,
Ту ғанимат шумур ин сояи беду лаби кишт*
(Ҳофиз).

Раками Авез Муҳаммад, аз девори калъаи Варзیمانор.

*Намозро бигзору, ниғэро дарёб,
Ҳазор раҳмати ҳақ бар намоз гузор.
Рақами Аҳмадхоҷа, аз қалъаи Варзیمانор
Шунидам, ки ҷугзе ба озанги ҷом,
Ҳамегуфт дар боми ҳасри шаҳон;
«Чи сози пайғамбари олам шитоб,
Бинои ҳаҳон аст охир тароб».*

*Ба даври лабат лаъл қимат надорад,
Ба пеши руҳат гул назокат надорад.
Пари чезраеро, ки ошиқ набошад,
Чу пайғамбаре дон, ки уммат надорад.*

Аз девори калъаи Урмитан.

Давлати гетӣ, таманно хунади
Бо ки вафо кард, ки бо мо хунади?
Буи вафо нест дар им тоқдон,
Мағзи баҳо даст дар им устуғон.

Аз хона баромадем, оғе кардем,
Сун ватани падар нигоҳе кардем.
Гулҳои ватани падар шукуфтанд гирад,
Бе ақл будем ҳудро мусофир кардем.

(Рақами Мирзо Турдия, Аз девори масҷиди калъаи
Кштут).

Умрам гузашт бар бандагӣ,
Зад бар дили ман зиндагӣ.
Мурдем, ки чун аз гушнагӣ,
Ераб гуноҳи ман чӣ буд?

Мардум ҳама ҳайрон шуданд,
Аз дастии ном гирён шуданд.
Аз гушнагӣ сарсон шуданд,
Е раб гуноҳи ман чӣ буд?

(Рақами фақири ҳакир Мулло Турдия, Аз девори
масҷиди Киштут).

Хез берун кун ту аз дил кирдигори им ватан,
Саҳт таъсир кард бар ман гурбатободи ватан.
Дар ғариби ҳадрӣ соҳиб ҷавҳарафзун мешавад
Чун гузар то чанд ҷо дар зулматободи ватан.

Шоди азар хоҳи ту Маҷнун шав ба дашти беҳуди,
Ҳама шав тарк шавӣ ногаҳ, ту ношоди ватан
Назди ғр шони ғариби соли боли ҳумост,
З-им сабаб бола ба хотир ҳаркуҷо ёди ватан.

Аз меҳмонхонаи Қуканбой дар деҳаи Вешканд.
Коху равоку синаву айвон гузоштанд,
Кашонаҳои сарбафалак барнигоштанд.

Инҳо барои он ки даме, соате дар у,
Бо дӯстон нишастанд, дил шод доштанд.
Дар ин равоқи забарҷад навиштаанд ба зар,
Ба ҷуз наққи дигар намонад дигар.

Раками Азизхоҷаи Хадишаҳрӣ, аз девори калъаи
Варзиманор.

Эй он ки маро зи оби гил сохтай,
Дар вартаи меҳнату ғам андохтай
Махлуқи туам, баргиру во мағзор,
Товон ба кӣ мекунӣ, ки худ сохтай.

Аз масҷиди деҳаи Путхин.

Оҳам, ки каҳкашонӣ фалакро дуто кунад,
Ҷабраилро гузорад, арзи худ бо худо кунад.

Чу диле то наафтад дӯст ҳадри дӯст кай донад,
Шикаста устуғон донад ки ҳадри мумиёро.

Қозӣ ба ҳазо ноз, муфтий ба дирам,
Ғозӣ ба ғазо ноз, ҳоҷӣ ба ҳарам.
Шоҳон ба гумони сохт, мунъим ба дирам,
Мо ба ту ноз кунем эй худои олам!

Аз девори Варзиманор.

Барои зеби дастат дилшодӣ ман гулдаста овардӣ,
Дили булбул шикаста шоҳи гул бишката овардӣ.
На баҳри зеби дастам ту ба ман гулдаста овардӣ
Ба кӯят зулфи ман ду гул ба муштат баста
овардӣ.

Аз масҷиди деҳаи Зеробод.

Гоҳ дар майхона ғаштам, гоҳ кунҷи тонаҳо,
Гоҳ иму гоҳ вай, гардунраво кардам нашуд(?)
Гоҳ дар меҳробӣ масҷид, гоҳ дар тавфи мазор.
Даст бикшод аз карам, чандон дуо кардам нашуд.

Гар бизиштам мудао мебуд, таҳво кам бувад,
Имтиҳони раҳмате дорам, гуноҳе мекунам.

Агар аз асп афтад кас умеди зистан дорад,
Агар аз тоқи дил афтад, зи ҷолиш барнамеҳзад.

Аз девори меҳмонхонаи деҳаи Шамтиҷ. Сана 1314
хгҶра (1896-1897)

Дар ғарибӣ марг расад дар бадами ман,
Ов ки кунад гур, ки дузад кафани ман!
Тобути маро суи баламди бигузореда,
Шояд, ки расад буи ватан бар кафани ман.

Аз девори меҳмонхонаи деҳаи Шамтиҷ. Сана 1320
хгҶра (1902-1903)

Аҷаб иморати мардум писанди чезра кушод,
Ғаму кудурату андуҳ мебарад аз ӯд.

Аз девори масҷиди деҳаи Зеробод.
Макаш сар зи насти, ки овози об,
Ба ҳадри таназзул тараққи кунад.

Аз девори калъаи Варзيمانор
Ғилеми бағти касро бофтаанд сиеҳ,
Ба оби замзаму кавсар сафед натсон кард.

Аз қургони деҳаи Киштут
Дағлати гети, ки таманно кунад,
Бо ки вафо кард, ки бо мо кунад?
Буи вафо нест дар ин тоқдом,
Мағзи баҳо ҳаст дар ин устугон.

Аз девори калъаи Урмитан
Эй ҳамнафасон рузе маро ӯд кунед,
Аз дастӣ аҷал нолаву фаред кунед.
Гуямд, ки кучо рафт он марди ғариб,
Гирён-гирён ба фотиҳа ӯд кунед.

Дареғо, ки бе мо дар ин рӯзгор,
Бируяд гулу бишқубат навбаҳор.

Дар даҳр ҷумон зи, ки баъд аз мурдан,
Амгушт галидаки ба ёрон монад.

Рақами Аҳмад Хоча, сана 1257 х. (1841-1842) Аз девори
калъаи Варзيمانор.

Фасли навроз аст, булбул нолаи бисёр кун,
Рав ба бустон ҳасрати худро ба гул изҳор кун.
Эй сабо, вақти саҳар аз ту надорад гул ҳазар,
Он ситамгарро ту аз тоби гарон бедор кун.

Раками Азизхочаи Ҳадишаҳрия. Аз девори калъаи
Варзиманор.

Расид айми наврози, мани маҷруҳ ношодам,
Зи баҳри он ки ояд рӯзҳои рафта дар ёдам.
Ба ҳар ҳоле ки дори, шукр кардан воҷиб аст бар
ман,

Дуоямро иҷобат кун, илоҳо рас ба фарёдам.

Иди ҳурбон омаду аз илми худ дил шод кун
Аз дилу ҷон пайравони саиди Аброр кун
Солҳо дар кунҷи мактаб меҳурам хуни ҷигар,
Эй падар! Устоди моро хидмати бисёр кун.

Иди ҳурбон омаду Варзиманор пурнур шуд,
Ин имоми нотавон аз хутбаҳои кур шуд.
Як муаззин фи-иҳоматро ки мегуяд баланд,
Қавми ӯ беҳуд, имомаш соҳибу маҳмур шуд.

Иди ҳурбон омаду гамҳо ҳаме аз ёд рафт,
Ҳосили умраш ба охир ҷумлаги барбод рафт.
Ҳайфи одам андарин дунёи дуни бевафо,
Оқибат зери лаҳад бо нолаву фарёд рафт.

(Раками Мулло Ҳасани бечораи хоксор, валади
Ниезбадали Артуҷӣ, сана 1287 х (1870).

Чи хуш гуфти Баҳлули фархундаҳол,
Ки ман беш будам аз худод ду сол.
Дар он вақте, ки кардам ман уро сучуд,
Ки зоти сифоти худоям набуд.

Айёми шодҳои дар зери осмон нест,
Ҷое равам, ки гардун болои сар набошад.

• Дар давоми солҳои зиёди машғулият ва чамъ намудани

катибаҳо, муаллифи ин сатрҳо ба гирд овардани хатҳои девор низ шугул дошт.

Мулохизаҳои пешаки нишон медиҳанд, ки муаллифон ё котиботи ба деворҳо хат гузошта, мақсадҳои гуногун доштанд. Масалан, меъмори асри XIV - Кавомаддин сохтмони бинои пурхашамат ва зебои мазори Муҳаммад Башороро дар деҳаи Мазори Шарифи Панҷакент, ба итмом расонида дар пештоки он чунин илтимосро ба насли оянда ба рӯи гил канда, дар хумдон пухтааст.

Ҳар ки аз мо кунад ба меки ғд

Номаш андар ҷаҳон ба меки бод.

Дар дохили ҳамин бино, дар қисмати рости меҳроб, ки боқимондан бинои асри XII мебошад, аз зери ҷаҳор қабат андова мати зерин намудор гашт, ки дар асри XVII онро бо ранги сиеҳ навиштаанд.

Рафтам ба сари ҷабри шаҳаншоҳи Яман,

Даст бароварду ба ман дод кафан.

Гуфта: «Аз ин саховатам айб мақун,

Аз мали ҷаҳон ҳамин расидаст ба ман».

Ин мати дар байни аҳоли маъруф аст.

Вале дар асри XVII, дар меҳроби мазор навишта шудани он кори одди набуд. Масъала дар он аст, ки аз ақиби имом дар сафи пеши намоз сарватмандон меистоданд. Муаллиф ин суҳанони пандомезро қасдан дар пеши ҷаҳми онҳо хитобкорона навиштааст.

Матҳои девор аз ҳаёти шахсони муътабару маъруф низ хабар расонидаанд. Масалан, соли 1964 мо аз зери ҷаҳор қабат андован девори яке аз хучраҳои мадраси Улугбек дар Самарқанд чунин матиро кучонида будем:

Ин мақом аст, ки манзилғаҳи Ҷомӣ буда,

Ҷои омад шуди Аҳрори қироми буда.

Яъне Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар солҳои таҳсил дар мадрасаи Улугбек дар ҳамин хучра истиқомат дошта, калонтарин феодалҳои асри XV-Хоча Аҳрор ба назди Мавлоно омада будааст, ки ин бузурги ва хашамати Ҷомиро бори дигар таъкид менамояд.

Максади хатҳои деворро за мазмуни ҳар кадоми онҳо пайбурдан мумкин. Ин хатҳо аҳамияти таърихиро низ доро мебошанд. Онҳо фикру ақида, орзуи халқи дар гузашта чабрдидаро ба мо расонидаанд.

Мо боварӣ дорем, ки намунаи хати аз деворҳо дар ин китоб гирдомада барои омӯхтани таърих, таърихи тамаддун ва эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик ҳиссаи худро хоҳад гузошт.

Хатҳо аз айвони хонаи сокини деҳаи Оббурдон Шамсиддинхоча:

*Карам пеша кун, ки одамизода чанд,
Адуру ба илтофи гардун бубанд.
Ба эҳсон тавон кард, ваҳши ба ҳаср
Ки нагӯнад буридан ба тег он каманд.*

*Бо ҳарки карам кунӣ, азони ту шавад,
Андар ҳамавақт мадҳхоҳи ту шавад.
Бо душмани хеш гар саховат бубарӣ,
Шак нест, ки ёри меҳрубони ту шавад.*

*Метавон дар қулбаи мо ҳам шаберо руз кард,
Бурӯе гар нест, нақши бурӯе афтодааст.*

Аз девори Ок-Мазор, осори меъмории асри XVI дар деҳаи Чапарии ноҳияи Кубодиён:

*Агар дар ғам фуру монам ливое метавонам зад,
Ба ҳар гирдоб агар афтам, даступое метавонам зад.*

*Алиф будам зи ишқат дол гаштам,
Гули нусидаву абдол гаштам.
Гуле будам миёни тозагулҳо,
Ғариб афтодаву чун хор гаштам.*

Рақами Мулло Эшмуҳаммад

*Лабат қанду даҳонат фаллаи қанд,
Харидорат маҷам қимат бигу чанд?*

Хати девори масҷиди «Чуи Боло»-и кишлоки Раъзи

нохияи Айнӣ:

*Фаръед, ки аз ҳарина дур афтодем,
Хурдем гамаи ғру безузур афтодем.
Гуфтем, ки дар им замона бо дам бошем,
Даврест, ки рафта-рафта дур афтодем.*

Хати девори мадрасаи Абдулатиф Султон, дар шаҳри Уротеппа:

*Ҳазор сол гузашт аз ҳалокати Маҷмун,
Ҳанӯз аз лаҳадаш бӯи ишқ меояд.*

*Ман навиштам сарф кардам рӯзгор,
Ман намонам, тат бимонад ёдгор.*

ХАТҲОИ РӯИ ЗАРФ ВА ДИГАР ОЛОТ.

Академик Бобочон Ғафуров дар «Тоҷикон» ном асари маъруфи худ навиштааст, ки ханӯз дар асрҳои IX-X, дар замони нашъунамон давлати Сомониён бисёр зарфҳои нақшини сирдор, косаи табакҳои гуногун, куза, чароғи сиеҳ ва дигар ашёи майда чуйдан рӯзгор ороиш доштанд. Яке аз роҳҳои ороиши асбоби рӯзгор катиба буд. Катибаро асосан дар лаби пиёлаву коса, табак ё худ дар даруни он ҷой меоданд. Катиба одатан бо хатти зебову хоно, ки низ аънан худро дошт, навишта мешуд.

Мазмуни катибаҳо гуногун аст. «Харакату баракат ба соҳиби он чиз», «Ош шавад», «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат посбони ҳимату давлат аст» ва ғайра.

Яке аз қадимтарин асбоби сафоля, кузаҷае мебошад, ки дар соли 1179 мелодӣ сохта шуда, дар тани он ҷуни рубой сабт шудааст.

*Чарго, ҷе киҷи пои ситам дар пешам,
Бағто, ҷе пур хунӣ намак бар решам.
Эй душмани ман, ту бар сарам чанд занӣ,
Ман худ задаи толеу бағти гешам.*

Байти дигар:

Шодиву мишоти хурраму кори ту бод,

Иқболу саодату зафар ёри ту бод.

Ин кузача, ки чунин байтҳо оро додаанд, холо дар Лондон «сокини» музеи Британияи Кабир гаштааст.

Дар чахоряки саввуми асри XIII барои бо матнҳои мувофиқ зеб додани зарфҳои сафоӣ, кулолгарон порчаҳо оро бештар аз «Шохнома»-и Фирдавсӣ, дostonҳои Низомӣ, рубоӣҳои Умари Хайём ва аз эҷодиёти худашон интиҳоб менамуданд.

Дар асрҳои XV-XVII ин анъан, яъне оро додани зарфҳои сафоӣ, кимати худро гум намуда, косибон бештар барои сабт намудани порчаҳои шеър ва насри гуногун зарфҳои мисӣ ва биринҷиро интиҳоб мекунанд. Махз дар ҳамин асрҳо, ҳатто каме пештар (дар асри XIV) процесси маҳдуд шудани катибаҳои забони арабӣ ва зиёдтар ба забони форӣ-тоҷикӣ навишта шудани онҳо тезтар мегардад. Ин маҳдудӣ на танҳо нисбат ба ороиши асбобҳои рӯзгор, балки, чуноне ки дар боло ишора шуд, дар катибаҳои рӯи қайроксангҳои сарғаҳои Зарафшон низ ҷой доштанд. Процесси тангшавии доираи катибаҳо ба забони арабӣ бештар дар рӯи зарфҳои мисӣ ҳис карда мешавад. Сабаби ин кор дар он буд, ки зарфҳои биринҷӣ нисбат ба мисӣ арзиши зиёд дошта, барои оммаи васеи аҳолии дастнорас буданд. Аз ин ҷиҳат ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки истифодаи забони арабӣ даставвал дар байни оммаи васеи аҳолии авом маҳдудият пайдо кардааст. Гумон меравад, ки мардуми одӣ ба шеърҳои форӣ-тоҷикӣ бештар майл пайдо карда буданд. Чунки, аз рӯи ҳисоби олимон, шеърҳои Хофиз ба рӯи 17 намуд (вале садҳо адад), шеърҳои Саъдӣ дар рӯи 3 намуд зарф сабт шудааст.

Дар фонди Эрмитажи шаҳри Санкт-Петербург хурмачаи биринҷие нигоҳ дошта мешавад, ки он ғайр аз гулқорӣ бо чунин байти Абдурахмони Ҷомӣ оро ёфтааст.

Ҳуққати лаъли ту аз гавҳари ҷом сохтаанд,

Коми ҳар таста дар он ҳуққа ниҳон сохтаанд.

• Ин хурмача соли 880 ҳиҷрӣ (1475-1476 мелодӣ), вақте

ки Чомй дар кайди хаёт буд сохта шудааст. Дар таърихи санъат ин ҳодисаи дуввумест, ки шеъри шоир пеш аз вафоташ аз тарафи косибон барои зеб додани махсули кораш истифода шудааст. Ба рӯи табакчаи шамъдон шеъри Солеҳи Хуросониرو низ косибон хануз дар вақти зиндагиаш истифода кардаанд.

Ҳамин шеъри Чомй хурмачаи дигари асри XVII-ро низ зеб додааст. Зарфи саввум, ки ба рӯи он шеъри Чомиро сабт кардаанд, сатил мебошад, ки онро дар ҳаммом истифода мебарданд:

*Ёд дорам аз худам пуре, ки дар ҳаммом гуфт:
К-ин сухан пурсид рӯзе кехтаре аз меҳтаре,
Чист сирраш он, ки дар ҳаммом ҳар кас по низад,
Бар дили ғамгини у бикшоад аз шодӣ даре?
Гуфт: сирраш он, ки бо у нест ги асбоби ҳаҷон,
Ғайри тосу ғӯта, он низ азони дигаре.(?)*

Устон сатилсоз ва муҳлиси шеъри Чомй - Мирқосим бини Муҳаммад Тоҳири китобдор - будааст. Ин сатил, ки ҳоло дар собиқ музей этнографии халқҳои СССР дар С.-Петербург нигоҳ дошта мешуд, аз рӯи таҳмини олимони дар нимаи дуввуми асри XVI сохта шудааст.

Ин се асбоби мисии бо шеъри Чомй оро дода шуда, шоҳиди он мебошад, ки мероси ин бузургвор байни косибони давраҳои гуногун машҳур буда, онҳо ба адабиёти классикии форсу тоҷик рағбати зиёде доштаанд.

Аз шеърҳои шоир хабардор будани косибонро бо дигар мисолҳо низ тасдиқ кардан мумкин аст. Чи навъе ки пай бурдем, ҳама гуна порчаҳои шеърро онҳо истифода намекарданд, балки он шеърро интихоб менамуданд, ки ба асбоби тайер кардаашон мувофиқ бошад ва завқи бадеии харидорро қонеъ карда тавонад. Масалан, дар рӯи табакчаи шамъдон чунин байтҳо аз Шайх Саъдӣ ва Хайратӣ (вафот соли 961 ҳиҷрӣ (1553-1554 мелодӣ) муносиб доништа шудааст. Аз Саъдӣ:

*Шабе ёд дорам, ки чашмам нагуфт,
Шумидам, ки парона бо шамъ гуфт:
Ки ман ошиқам, гар бисӯзам равост,
Туро гирьяву сугвори чарост?*

Аз Хайратя:

*Гаҳ дил аз ишқи бутон, ки ҷигарам месӯзад,
Ишқ ҳар лаҳза ба доғи дигарам месӯзад.
Ҳамчу парвона ба шамъе саруқор аст маро,
Ки агар пеш равам болу парам месӯзад.*

Ехуд

*Гар ту, эй шамъ, шабе ҳамнафаси ман бошӣ,
Чи дуо бехтар аз ин аст, ки равшан бошӣ.*

(Аз рӯи табакчаи шамъдони асри XV)

Дар рӯи тоси миёнаи асри XIV чунин байтҳо сабт шудааст:

*Ҳар об, ки аз ин тос хурӣ нӯшат бод,
Ғамҳои ҳақон ҷумла фаромӯшат бод.
Эй соҳиби ин тос, туро мегӯям:
Парчам ба ду чашми масту мадҳӯшат бод!*

Дар рӯи тоси дигар:

*Эй соҳиби тос, ғам фаромӯшат бод,
Дастӣ тарабу-айш дар оғӯшат бод.
То тос сипеҳр бошаду мӯҳраи мезр,
Ҳар чиз ки э-ин тос хурӣ нӯшат бод.*

Дар атрофи қадаҳи нукрагин, чунин рубоии Умари Хайём бо хатти хеле зебо сабт шудааст:

*Гулд бидишт хурру айм хоҳад буд,
В-он ҷо маи кобу ангубин хоҳад буд.
Гар мо маю маъшуқа парастем равост,
Чун оқибати кор ҳамин хоҳад буд.*

Дар ин навъ пиёлаҳои нукрагини баргу гул ва манзараҳои табиат тасвир шуда, дар хошияи он шеърҳои шоирон сабт гардидаанд. Масалан, дар хошияи даруни пиёла чунин байтҳои Хофизи Шероӣ муносиб омадааст:

*Соҳӣ ба нури бода барафруз ҷоми мо,
Мутриб бигӯ, ки кори ҳақон шуд ба коми мо
Мо дар пиёла акси руҳи ғр дидаем,
Эй бетабар, эи лаззати шурби мудомӣ мо.*

Дар рӯи нан сархонадор (чубук), ки аз чуби шамшод сохта шудааст, чунин байт навиштаанд.

Лабатро мемакам хоҷи нахоҷи,

Ки дилдори ишқам, ширини ҳавас дорам...

Дуди тамоку як воситаи ғамбарорӣ, кайфияти зиндагӣ буд. Дар бисёр хонаҳо намуди гуногуни чилимро доштанд. Чилимҳо аз сафол, биринҷ ва қимизкаду сохта мешуданд. Барои косибон сифатнок таъёр кардани қорашон як воситаи асосии зудтар ба фурӯш рафтани он, яъне сабаби даромаднокии онҳо буд.

Ғайр аз он, интихоби матни дилчасп ба завқи харидорон мувофиқ буда диққати онҳоро бештар ҷалб мекард. Масалан, дар қосахонаи чилим ё «миёнбанд»-ҳои биринҷии он чунин мати муносиб доништа шудааст.

Айёми гул асту қомронӣ,

Соҳи бидеҳ оби зиндагонӣ.

Аз аср наметавон шумурдан,

Як дим, ки ба айш нағзаронӣ.

Барои шона чунин мати интихоб шудааст.

Дар даҳр қасе ба гулгузоре нарасид,

То бар дилаш аз замона торе нарасид.

Им шона, ки ба сар шох нашуд,

Дастан ба сари зулфи нигоре нарасид.

Устоҳои табактарош табакҳои чубинро бо қувваи об тарошида, қошукро бошад бо зарбаи теша тайёр мекарданд. Дар дастан қошук чунин байт навишта шудааст.

Тешадо гурдам ба сар фарҳодвор,

То расидам бар лаби ширини ӯр.

Дар рӯи намакдон:

Намакдоне ба танги чун дили мур

Намак чамлон, ки дар олам ғитад шур.

Бо гулҳои дилфиреб ва хатти зебо оро додани асбоби рӯзгор на танҳо насиби мардон буд. Занҳо низ завқи бадеӣ ва ҷаҳони орзуҳои худро дар рӯи сӯзанӣ, рӯймолҳои

миёнбанд ва рӯймолчаҳо, куртаҳои чакан, ҷиякҳои куртаву тоқя, шерозаҳои курта ва ғайра ифода мекарданд. Дар фонди музеи этнографии Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳи Тоҷикистон даххо матоҳҳоеро тамошо кардан мумкин аст, ки дар онҳо орзуву омол ва садои дили пурҷӯши зани тоҷик хис карда мешавад. Масалан, як рӯймоли миёнбанди барои домод пешбинишуда (аз шаҳри Бухоро) бо чунин матн ороиш ёфтааст:

*Аҷаб рупокчаи хушранги аъло,
Муносиб бо ҷамин домоди Мулло.
Аҷаб домод, ки у юсуфмисол аст,
Ду абру моҳи нав, ҷамчу ҳилол аст.
Рухаш чун офтоби моҳи тобон,
Лабаш чун мағзи сароби хандон (?)
Бубахшо умри ҷовидон ба домод,
Ки лане зӯша пир кун ин ду гулро
Ки ин келину домоди чу гулро
Ба мақсудаш расони соҳиби ин,
Дуоҳоям иҷобат соз, омин?*

Хаттотон, мисгарон, хаччорон ва кулолҳо дар кори ороиши маҳсули худ масъалаи тарбияи кӯдаконро низ фаромуш намекарданд. Мувофиқи завқи бадеии кӯдакон ба рӯи каламдону китоб ва ҷувзгири онҳо матнҳои мувофиқ интихоб намуда, ба як хунари ба худ хос онҳоро зебу оро меододанд. Масалан, ду намуна аз матни рӯи каламдон:

Қалам гуфта, ки ман шоҳи ҷаҳонам

Қаламкашро ба давлат мерасонам.

(Ин байт вариантҳо дорад).

Ба рӯи каламдони мунаққашӣ хони Бухоро Абдуллоҳон (1583-1598) шоири маъруфи тоҷик Мушфиқӣ чунин шеър гуфта, сабт кунондааст:

Ин қаламдонро, ки гулзори мусаввар кардаанд,

Гирди ҳар бағи гуле таҳрир аз зар кардаанд.

Дар саводи у қаламҳо солиқони раҳбаранд,

К-аз барои сайри маънӣ пой аз сар кардаанд.

Наҳшбандон аз рағзину мунаққаш номи у,

Лоларухсору гуламдому суманбар кардаанд.

Хусни рангомези уро дида наҳқошони Чин,
Хомаи мижгон ба гуноби ҷигар тар кардаанд,
Ҳайати насерик намоён аз таноби сайри ўст,
Ёсуманго аз миёни сабза сарбар кардаанд.
Сад алиф бар сима дорад, Мушфиҳи аз теги ёр,
Ин ҳаламраёро ба номи он ситамгар кардаанд.

Наҳқош гирифта қалами мӯй зи сунбул,
Таърих навишта суману настарану гул.

Чунон ки мебинем Мушфиҳи каламдонро сифат
намуда, дар навбати худ ба кори нозуки устоҳои он баҳои
баланд додааст.

Дар рӯи муқовваи китоб чунин байтҳои маъруф
навишта шудааст:

Хуштар аз китоб дар ҳаҷом ёре нест,
Дар ғамқадаи замона ғамхоре нест.
Ҳар лаҳза аз ӯ ба гушаи танҳои,
Сад роҳат аст, даргиз озоре нест.

Агар сафҳаҳои аввалини китобҳои дарсии мактабҳои
ибтидоии имрӯзаро ин мазмун шеърҳо оро меоданд,
албатта муносибати эҳтиёткоронаи кудакон нисбат ба
китоб дучанд мегардид. Шеър бояд як гушаи ҳаёти мо -
асбобҳои рӯзгор ва тӯхфабобро низ оро диҳад. Ин аз як
тараф барои тарбияи мардум, баланд бардоштани савияи
маданияти он, тарбияи завқи эстетикӣ он аҳамият дошта
бошад, аз тарафи дигар барои инкишофи ҳаёлотӣ ҳунар-
мандон, баланд бардоштани эътибори ҳунари онҳо, бештар
ҷалб намудани харидорон зарур аст.

Дар ин кор на фақат аз шеърҳои классиконамон,
балки аз бисёр порчаҳои хуби шоирони муосири тоҷик
ва дигар халқҳои бародар истифода бурдан мумкин аст.

*Хиттаи хат маҳоми худ сози,
Оламе нур зи номи худ сози.*

Султон Алии Машҳадӣ

КИТЪА

Китъа - намунаи зебогии хат ва ҳунармандии хаттот. Як варақ когази зебои ороишдодаро бо ҳусни хати аъло хаттотӣ намуда, онро дар девор кашол мекарданд. Пориан когази хушхат мисли ҳунари мусавирон, вазифаи зебу зиннати хонаву меҳмонхонаро адо мекард¹. Китъа ба хонанда гизои руҳӣ мебахшид, аҳамияти тарбиявӣ дошт. Аз китъа мураккаъ тартиб меоданд. Матихоӣ зерин ҳамчун намуна аз китобхонаҳои давлатӣ ва шахсии Иттифоки Советӣ, Афғонистон ва Ҳиндустон гирд омадааст.

Намуна аз китобхонаи шахсии шаҳри Чайпури Ҳиндустон:

*Маро зи ғоибӣ ман як хабар ки меорад?
Ду дида дар қадами уст, ҳар ки меорад.
Ҳадиси Юсуфу Яъқуб мухтасар кардем,
Зи ғоибӣ ба рафиқӣ ки хабр меорад.*

Миралӣ, балади Бухоро.

*Наҳҳоши азал кушод чун чашмаи меҳр,
Орост мураккаъ зи авроқи сипеҳр.
Тасвир дар он намуд бе рангу қалам,
Чандин санами ҷилвагари равшанчехр.*

*Ҳама соғар, ҳама мино, ҳамо ҷом аст инҷо,
Ҳар ки дорад хабар аз хеш, кадом аст инҷо.
По ниҳад ҳар ки дар ин куча, ба сар мегалтад,
Боз пурсед худоро, «чӣ маҳом аст инҷо?»*

*Саҳарам ҳотифи майхона ба давлатхоҳе,
Гуфт, боз ой, ки деринаи ин даргоҳӣ.
Бо гадоён дар майқада, эй солики роҳ*

* 1. Дар бораи китъа ниг. Муҳторов А. Дурдонаҳои маданияти тоҷикон дар ғайбномаи Ҳиндустон. Душанбе. «Ирфон», 1984.

Бо адаб бош гар аз сири худ огоҳи,
Фақир, ал-музаниб Миралӣ ал-котиб.

Эй ба лутф аз оби ҳайвон поктар,
Қадат аз сарои равон чолоктар.
Бе ругат чун лола доғам ба дил аст,
Синаам аз домани гул чоктар.
Лаълат аз гунам надорад ҳеҷ бок,
Нарғиси шугат аз он бебоктар.
Катабаҳу фақир Абулҳасан.

Китъаҳо аз китобхонаи университети шаҳри Кобул:
Касе к-аш меҳри хубон кор бошад,
Дилаш бо дарду меҳнат ғр бошад.
Ҳадиси ошиқӣ дон, ки ғами ғр,
Хирад донад, ки дур аз кор бошад.
Тами зоре мақаш чун турра, эй ғр
Ки мӯе дар расан бисёр бошад.

Дар хошияи китъа:

Маро гуфти -туро дар дил вафо нест,
Ғалат карди маро ҳасту туро нест.
Надори ҳеҷ парваи ғарибон,
Магар ҳеҷат умеди аз худо нест?
Дили ман аз ғамат бисёр шод аст,
Ғамат аз дил даме ҳаргиз ҳудо нест.
Агарчи ошиқон бисёр дори,
Валекин ҳамчу ман як мубтало нест.
Чу дори гуи неку, бандам ман
Вагарна дилбари бадхӯ кучо нест.
Ба ҳоли толеи раҳме накарди,
Чу ту бераҳмшӯзе ҳеҷ кучо нест.

Чу бикшудам ба гиря чашми тари ҳеш,
Бикшуд ба ганда лаъли ҷонпарварии ҳеш.
У моли шодисту ман коми ғамам,
У гавҳари худнамуду ман гавҳари ҳеш.
Имод ал-Ҳасанӣ.

Китъа аз фонди китобҳои калами архиви давлатии Афғонистон.

*Бо руи ту чист ҷаннату ҳурр?
Ҳар чиз наку намољд аз дур.
Моро назаре ки ҳаст, бо туст,
Худ ҳурру фаришта нест манзур.
Шоҳ Маҳмуди Нишопурӣ.*

*Маҳ зи ҷаври фалак дуто шудааст,
Ё зи маҳ пора ҷудо шудааст.
Дил зи дастам шуду нағмад боз,
То ба дасти ки мубтало шудааст.
Ҳасан Шомлу.*

*Руш дарёу ҳусну лаълаш марҷон,
Зулфаш анбару садаф даҳан, дурр дандон.
Абруйкешиёу хутанпешонӣ, мавҷ
Гирдоб, бало габгаба, чашмам туффон.
Муҳаммад Амӣн.*

*Эй, фироқи ту, ёри дерина,
Ғами ту ғамгусори дерина.
Дарди ту меҳмони ҳаррӯза,
Доғи ту ёдгори дерина.
Рокима Худоёр, санаи 1145 ҳиҷрӣ /1732-1733/.*

Китъа аз асари Мавлоно Нуриддини Зиёратгоҳӣ - «Ҷисолаи кофия», соли китобат 870 ҳиҷрӣ /1484/.

*Хуш он ки ба тарки ҳати фонӣ бикунӣ,
Тадбири баҳои ҷовидонӣ бикунӣ.
Кушиш бикунӣ, ҳарчи битавон домист,
Донӣ, пас аз он, ҳарчи бидонӣ бикунӣ.*

*Дорам диле, ки ба амр андешагӣ дошта,
Ҷуз ёди ту бар сафҳаи хотир нанигошта.
Ёди ту ҷунон фуру гирифташ, ки дар ӯ,
Гунҷонш ҳеҷ чизе дигар нагузошта.*

Бо адаб бош гар аз сири худ огоҳӣ.
Фақир, ал-музаниб Миралӣ ал-котиб.

Эй ба лутф аз оби ҳайвон поктар,
Қадат аз сарви равон чолоктар.
Бе рухат чун лола доғам ба дил аст,
Синаам аз домани гул чоктар.
Лаълат аз хунам надорад ҳеч бок,
Наргиси шухат аз он бебоктар.
Катабаху фақир Абулҳасан.

Китъаҳо аз китобхонаи университети шаҳри Кобул:
Касе к-аш меҳри хубон кор бошад,
Дилаш бо дарду меҳнат ёр бошад.
Ҳадиси ошиқӣ дон, ки ғами ёр,
Хирад донад, ки дур аз кор бошад.
Тани зоре макаш чун турра, эй ёр
Ки мӯе дар расан бисёр бошад.

Дар хошияи китъа:

Маро гуфти "туро дар дил вафо нест,"
Ғалат карди маро ҳасту ту ро нест.
Надори ҳеч парвои ғарибон,
Магар ҳечат умед аз худо нест?
Дили ман аз ғамат бисёр шод аст,
Ғамат аз дил даме ҳаргиз ҷудо нест.
Агарчи ошиқон бисёр дори,
Валекин ҳамчу ман як мубтало нест.
Чу дори хуи неку, бандаам ман
Вагарна дилбари бадхӯ кучо нест.
Ба ҳоли толеи раҳме накарди.
Чу ту бераҳмшӯхе ҳеч кучо нест.

Чу бикшудам ба гиря чашми тари хеш,
Бикшуд ба ханда лаъли ҷонпарвари хеш.
Ӯ мояи шодисту ман кони ғамам,
Ӯ гавҳари худнамуду ман гавҳари хеш.
Имод ал-Хасанӣ.

Китъа аз фонди китобхон каламини архиви давлатии Афғонистон.

*Бо руи ту чист ҷаннату ҳурр?
Ҳар чиз наку намояд аз дур.
Моро назаре ки ҳаст, бо туст,
Худ ҳурру фаришта нест манзур.*
Шоҳ Маҳмуди Нишопурӣ.

*Маҳ зи ҷаври фалак дуто шудааст,
Ё зи маҳ пора ҷудо шудааст.
Дил зи дастам шуду нағмад боз,
То ба дасти кӣ мубтало шудааст.*
Ҳасан Шомлу.

*Руш дарёу ҳусну лаълаш марҷон,
Зулфаш анбару садаф даҳан, дурр дандон.
Абруйкешиву гутанпешонӣ, мавҷ
Гирдоб, бало габгаба, чашмам туфон.*
Муҳаммад Аминӣ.

*Эй, фироқи ту, ёри дерина,
Ғами ту ғамгусори дерина.
Дарди ту меҳмони ҳаррӯза,
Доғи ту ёдгори дерина.*
Рокима Худоёр, санаи 1145 ҳиҷрӣ /1732-1733/.

Китъа аз асари Мавлоно Нуриддини Зиёратгоҳӣ - «Рисолаи кофия», соли китобат 870 ҳиҷрӣ /1484/.

*Хуш он ки ба тарки ҳати фонӣ бикунӣ,
Тадбири баҳои ҷовидонӣ бикунӣ.
Кушиш бикунӣ, ҳарчи битавон докист,
Донӣ, пас аз он, ҳарчи бидонӣ бикунӣ.*

*Дорам диле, ки ба амр андешагӣ дошта,
Ҷуз ёди ту бар сафҳаи хотир нанигошта.
Ёди ту ҷумон фуру гирифташ, ки дар ӯ,
Гунҷонш ҳеҷ чизи дигар нагузошта.*

Эй мезр, ки нест чун ту оламгарде,
Зин раҳ равем бахши раҳоварде.
Имрӯз киро диди, ки андар раҳи ишқ,
Бар рух будаиш кардигу бар дил дарде.

Ҷоно, зи дари ту дур натвонам буд,
Монез ба бихиштат чуз натвонам буд.
Сар бар дари ту ба ҳукми ишқам, на ба музд,
Зин дар, чи кунам, сабур натвонам буд.

Қадри ман дар сафи ушшоқи ту, з-он бастаи
туст,
Дар дилам нақш шуда номи гадоён, дуруст.
Ки занам коми иродат ба тамоми вусул,
Басе буд номам, аҳволи маро муҳри қабул.

Эй он, ки ҳама дидаву дил манзили туст,
Ҳусни ҳама ҳубони ҷаҳон ҳосили туст.
Гарм аст дилам, моили ту нест, аҷаб.
Санг аст диле, вале бе моли туст.

Соқӣ, қадаҳе ки рӯй дод, дол кунем,
Аз шавқ даме дидамаш, ҳол кунем.
Ғамҳои замонаро поёне нест,
Он беҳ ки ба як-ду коса помол кунем.

Китъа аз варақҳои мухталифе, ки зебо оро дода,
барои мураккаб тайёр кардаанд.

Умрӯро рафт ба безуда аҷаб беҳабарем,
Ғофил аз мурдани худ, дар талабӣ симу зарем.
Мераду ҳофилан умр шабу рӯз зи пеш,
Бас ҳанӯзем, ки бувад бо ин ҳаёли дигарем.

Шоҳ аспе ба Анварӣ бахшид,
Боди сар-сар ба гарди ӯ нарасид.
Дар давидан ҷунон метозад,
Ки ба як шаб ба охират бирасид.

Ба чихати арҷманди Абдулвали Махдуми қалама,

Гулхани хакири факир, 1290 (1873-1874).

*Дирӯз рақиби шум дар саҳми чаман,
Бардӯхта буд чашм бар дилбари ман.
Гуфтам, ки занад хок ба чашмони рақиб,
Боди саҳар аз миёна бархост, ки ман.*

(Дар ақиби қоғаз навиштаанд, ки «ин хати Мулло
Ғани аз Уротеппа»).

*Эй қадди ту сарои мазпарвар,
Дил додаи, қомат санавбар.
Ҳарчанд ба ноз саркашад сарв,
Бо қадди ту кай шавад баробар!*

*Дарди мани дилхаста ба дармон кӣ расонад?
Кори мани бечора ба сомон кӣ расонад?
В-аз мур саломе ба Сулаймон кӣ расонад?
В-аз мург паёме ба гулистон кӣ расонад?*
Хисоия, 1337 (1918-1919)

*Дустон дар ҳарими баҳми висол
Фориғ аз рузгори ҳичронанд
Он гаҳ аз якдигар ҷудо монанд,
Он замон қадри якдигар донанд.*

*Ёр зулфи дуто баҳам баста,
Сад каманди бало баҳам баста.
Ҷанм мушкини у ба ҳар ҳалқа,
Сад дили муътало баҳам баста.*

*Ду чашмат, ки тири бало мезанад,
Чуним тир баҳри чаро мезанад.
Камон ҷониби дигаре мекашад,
Вале тир бар ҷони мо мезанад.*
Абдулҳолиқи Насафӣ, 1262/1846/

*Дар роҳи ту гард фитна ангехтанист,
Дар кӯи ту обрӯи мо рехтанист.
Мо чун сарои савдои ту дорем нагушт,
Пайванди дил аз ғайри ту бигехтанист*

Факир Мирзо Абдулфатохон ибни Махдихон коти-
би Зебонӣ, 1332 /1914/.

*Алиф будам зи ишқат дол гаштам,
Намад пушидаму абдол гаштам.
Гуле будам миёни тоза гулҳо
Ғариб афтодаму чун хор гаштам.*
Камина Мулло Зариф.

*Сари тороҷи гулшан дошт сарви фитнаболояш,
Ба сад аҷзу ҳино хуни баҳор афтод дар поляш.
Гулистон об шуд аз шарми рухсори арақнокаш,
Садаф лаб бааст аз ҳамдарсии лаъли гузарзоляш.*
1346 /1927/.

*Мо гарди вуҷуд аз адам ангехтаем,
Мо хоки замин бар осмон рехтаем.
Бас оби руху хуни ҷигар рехтаем,
То сурати маъни ба ҳам омехтаем.*
Факир Муҳаммад Исҳоқ

*Паи луқмау хирқа ҳар лаҳза.
Нашояд кашидан зи тулқе газанд.
Ба рӯзе бувад хушк нони кафоф
Ба соле бувад кӯҳна далқе басанд.*
Ал-музаниб Муҳаммад Ёдгор, ал-котиб, 1250 /1834-
1835/.

*Гаҳ боиси сарсабзии шуристонам,
Гаҳ шабнами мазъари деҳи сайронам.
Дар куҳ ба санг, дар биёбон бо хор,
Борони ҳазор абри саргардонам.*
Мулло Шамсӣ навиштааст.

*Оқил чу ба сират ҷаҳон дурр нагирад,
Иҳболи замонаро ба як ҷав назарад.
Пайваста дар он буд, ки то охири кор,
Зин доми бало чигуна берун гузарад.*
Муҳаммад Зебонӣ

Эй он ки маро зи обу гил сохтаи,
Дар вартаи андузу гам андохтаи.
Мазлуқи туам, ба дигаре во магузор,
Товон ба ки мекунӣ, ки худ сохтаи.
Мир Самӣ

Афеус дар ин даҳр зи мобайни афозил
Раешан рақами Фозили зарринқалам рафт.
Ба сабзаи гети хати таърихи вафоташ
Биммуд рақам тома, ки мушкинқалам рафт.
Таърихи Мирзо Хочин Зарринқалам
1280 /1863/

Эй дил, ту мутеъи фармон нашудӣ,
Аз карда гуноҳи худ пушаймон нашудӣ.
Ту шайх шудӣ, мулло шудӣ, донишманд,
Фил ҷумла шудӣ, вале мусулмон нашудӣ.
1324 /1906/

Эй насими саҳар, оромгаҳи ёр кучост?
Мамзили он ошиқкешӣ аёр кучост?
Шаби торикӯ рағи водии эмин дар пеш,
Оташи тӯр кучою иддаи дидор кучост?

Сари зулфи туро Чин офариданд,
Лабат диданду Мочин офариданд.
Маро ҳамсӯзбати Фарҳод карданд,
Туро аз ҷони Ширин офариданд.

Китъаҳо аз мураккае, ки ба калами Домуло Файзулло ё кори Файзулло, мутахаллус ба Уротеппагя таалук дорад

То ҳадит мазҳар таҷалли шуд,
Сарои сумон тавқи ҳумри шуд.
Баски талғӣ кашидам аз ағм,
Рағи ҷонам забони афӣи шуд.
1319 /1901/

Сари култ, ки умре будам он ҷо,
Ба умри худ кучо осудам он ҷо.

*Ба ҳасд печида ҳар ҷо сар ниҳодам,
Ту будӣ қиблаи маҳсудам он ҷо.*

*Ҷомаи кӯҳна гар малик пӯшад,
Пеши чашми ҷазониён хор аст.
Ҷуллу атлас ба ҳар бипонанд,
Ас-салому алек бисъер аст.*
Корӣ Мир Файзуллои Уротеппағӣ.

*Ҳазор кунҷи ибодат, ҳазор хони карим,
Ҳазор тоати шабҳо, ҳазор бедорӣ
Ҳазор рӯзаи моҳ, ҳазор хилвати сол,
Қабули ҳақ нашавад гарр диле биёзорӣ.*
Машки Уротеппағӣ 1320 /1902/

*Дар даҳр агар синафигорест, манам,
В-андар раҳи зътидор хорест, манам.
Дар дидаи ман агар фуруғест, туй
Дар хотири ту агар ғуборест, манам.*
1286 /1869-1870/

*Бар замине, ки нишони кафи пой ту бувад,
Солҳо сачдаи соҳибназарон хоҳад буд.*

Хофиз

ДАР САРИ ТУРБАТИ НИЁҶОН

Одати нишонгузорӣ ба рӯи қабр хеле қадимист. То асри XI хиштҳои маҳсусаро, ки шаклҳои гуногунро бо тасвирҳои ҳархела доштанд, ба рӯи қабр мегузоштанд. Мақсади ин кор нишона гузорӣ ва аз рӯи нишона ба осонӣ пайдо намудани оромгоҳи ҳешу ақрабон худ буд. Охира-охира нақшаҳои рӯи хиштро матнҳои кӯтоҳмазмунӣ арабӣ иваз намуданд. Вале порои хишт дар рӯи хоктӯдаи қабр дер намоид, дар зерини пой чорпоён мешикаст ё зерини хок мемонд.

Бо ҳамин сабаб аз асри XI сар қарда хиштро сангҳои

куху дарёе иваз намуданд. Он вақт эҳтиёҷ ба сангтарошия набуд. Ин вазифаро обу бод «ичро» карда буд. Қайроқсангҳо то асри XIV, дар Кухистон то асри XIX, вазифаи санги рӯи қаброҳо адо намуданд. Аз асри XIV санъати сангтарошия ба миён омад. Устоҳое пайдо шуданд, ки онҳо санги хоро, мрамор, санги мусо ва дигар намуд сангҳоро устуқорона ҳаҷҷорӣ намуда сайқал меоданд. Қанандаҳои хушхат ба рӯи онҳо мувофиқи талаботи замон ва хоҳиши тарафайн матиҳои зебо меканданд. Мақсади ин кор арзи эҳтиром ба хотири ғайтида, қадриносия ва нишона гузоштан дар рӯи қабри ҳешовандон буд.

Тадқиқотчиёни имрӯза ба қатибаҳои рӯи қабр ҳамчун ба сарчашмаи нодири таърихӣ ва адабӣ назар мекунанд. Аз ин матиҳо доништан мумкин, ки гузаштагонӣ мо аз тарафи ҳамзамонон ва мухлисони баъдинаи худ ба қадом дараҷа баҳо гирифта сазовори меҳру муҳаббати бепояи онҳо гаштаанд. Қатибаҳо инчунин таърихи вафоти ҳар қадомро дақиқ мегардонад. Ҳаминро ҳам бояд таъкид намуд, ки на ҳама қатибаҳои шахсонӣ дар таърихи халқи тоҷик мақом пайдо карда, дастрасӣ мо гаштааст. Ин кор ҳанӯз идома дорад.

Устод Сотим Улуғзода хеле хуб гуфтаанд «Таърихи миллатӣ мо гоҳу мазҳака набудааст. Дурдонаҳои бебаҳои он ба риштае аз ғочна кашада шудаанд» - Замоҷе буд, ки урдуҳои истилоғар воситаи Мовароуннаҳр яке паси дигар гузаштаанд. Онҳо ба тамоми китобхонаҳои бошукӯҳ, ки аз хуҷусашон то замонӣ мо таиҳо ривоятҳо расидааст, раҳм нанамуда, нобудашон сохтаанд. Барбарихо ҳатто сангҳои навиштаҳо ба замин гуронданд, ба дарёе фарқ карданд, нора-нора намуданд. Бо мурури замон, рафта-рафта санъати анъанавии тоҷикон - хатҳои рӯи санг, шахҳо, рӯи қаброҳо аз байн рафт. Мо аз навиштаҷоти рӯи қаброҳо, аз шеърҳои шоирон, аз марсияи дилхароши мотамзадагон, маҳрум шудем. Дар нобутшавии нишонаи сари қабр айби ҳуди мо ҳам кам нест. Қабристонҳои мо то ба наздики аксар ба чарогоҳ табдил ёфта буд. Бо гузаштани як насл насли дигар намедонист, ки азизи ӯ, қабри волидайн дар қадом қисмати қабристон буд. Мутаассифона дар қабристон як тартиби муайяни ҷойгиршавии қаброҳо нест. Вақто

Ба қасд печида ҳар ҷо сар ниҳодам,
Ту буди қиблаи маҳсудам он ҷо.

Ҷомаи кӯзна гар малик пушад,
Пеши чашми ҷаҳониён хор аст.
Ҷуллу атлас ба ҳар бипонанд,
Ас-салому алек бисёр аст.
Кори Мир Файзуллои Уротенағӣ.

Ҳазор кунҷи ибодат, ҳазор хони карим,
Ҳазор тоати шабҳо, ҳазор бедорӣ
Ҳазор рӯзаи моҳ, ҳазор хилвати сол,
Қабули ҳақ нашавад гарр диле биезорӣ.
Машки Уротенағӣ 1320 /1902/

Дар даҳр агар синафигорест, манам,
В-андар раҳи эътидор хорест, манам.
Дар дидаи ман агар фуруғест, туй
Дар хотири ту агар ғуборест, манам.
1286 /1869-1870/

**Бар замине, ки нишони кафи пой ту бувад,
Солзо сачдаи соғибназарон хоҳад буд.**

Ҳофиз

ДАР САРИ ТУРВАТИ НИЁҒОН

Одати нишонгузорӣ ба рӯи қабр хеле қадимист. То асри XI хиштҳои маҳсусаро, ки шаклҳои гуногунро бо тасвирҳои хархела доштанд, ба рӯи қабр мегузоштанд. Мақсади ин қор нишона гузорӣ ва аз рӯи нишона ба осонӣ пайдо намудани оромгоҳи хешу ақрабон худ буд. Охиста-охиста нақшаҳои рӯи хиштро матнҳои кӯтоҳмазмунӣ арабӣ иваз намуданд. Вале пораи хишт дар рӯи ҳокӯдаи қабр дер намоид, дар зерини пой қорпоён мешикаст ё зерини хок мемонд.

Бо ҳамин сабаб аз асри XI сар қарда хиштро сангҳои

куху даръе иваз намуданд. Он вақт эҳтиёҷ ба сангтароши набуд. Ин вазифаро обу бод «ичро» карда буд. Қайроқсангҳо то асри XIV, дар Қухистон то асри XIX, вазифаи санг рӯи қабро адо намуданд. Аз асри XIV санъати сангтароши ба миён омад. Устоҳое пайдо шуданд, ки онҳо санги хоро, мрамор, санги мусо ва дигар намуд сангҳоро устуқорона ҳаҷҷорӣ намуда сайқал меоданд. Қанақдаҳои хушхат ба рӯи онҳо мувофиқи талаботи замон ва хоҳиши тарафайн матихон зебо меканданд. Мақсади ин кор арзи эҳтиром ба хотири ғайтида, қадриносии ва нишона гузоштан дар рӯи қабри ҳешовандон буд.

Тадқиқотчиёни имруза ба қатибаҳои рӯи қабр ҳамчун ба сарчашмаи нодири таърихӣ ва адабӣ назар мекунанд. Аз ин матихо донистан мумкин, ки гузаштагонӣ мо аз тарафи ҳамзамонон ва муҳлисони баъдинаи худ ба қадом дараҷа баҳо гирифта сазовори меҳру муҳаббати бепоёни онҳо гаштаанд. Қатибаҳо илчунин таърихӣ вафоти ҳар қадомро дақиқ мегардонанд. Хаминро ҳам бояд таъкид намуд, ки на ҳама қатибаҳои шахсонӣ дар таърихӣ ҳалқи тоҷик мақом пайдо карда, дастрасӣ мо гаштааст. Ин кор ҳаҷҷидома дорад.

Устод Сотим Улуғзода хеле хуб гуфтаанд: «Таърихӣ миллатӣ мо гоҳу маънақа набудааст. Дурдонаҳои бебаҳои он ба риштае аз ғоқна қашидо шудаанд». Замоне буд, ки урдуҳои истилоғар воситаи Мовароуннаҳр яқе паси дигар гузаштаанд. Онҳо ба тамоми қитобхонаҳои бошукӯҳ, ки аз ҳусусашон то замони мо танҳо ривоятҳо расидааст, раҳм нанамуда, нобудашон сохтаанд. Барбарихо ҳатто сангҳои навиштаҳо ба замин гуронданд, ба даръе ғарқ карданд, пора-пора намуданд. Бо мурури замон, рафта-рафта санъати анъанавии тоҷикон - ҳатҳои рӯи санг, шахҳо, рӯи қабрҳо аз байн рафт. Мо аз навиштаҷоти рӯи қабрҳо, аз шеърҳои шоирон, аз марсияи дилҳароши мотамзадагон, маҳрум шудем. Дар нобутшавии нишонаи сари қабр айби худӣ мо ҳам қам нест. Қабристонҳои мо то ба наздиқи ақсар ба чарогоҳ табдил ёфта буд. Бо гузаштани яқ насл насли дигар намедонист, ки азизи ӯ, қабри волидайн дар қадом қисмати қабристон буд. Мутаассифона дар қабристон яқ тартиби муайяни ҷойгиршавии қабрҳо нест. Вақто

ки дохили кабристон- мешавед мебояд мобайни кабрхо эhtiёткорона кадам гузоред, ки кабри шоире, олиме, омие ё одамеро зери по макунед!

Солҳои охир ба ободии кабристонҳо кушида истодаанд. Атрофи онро девор ё панҷараи оҳанин гирифта, дар гушаи кабристон хонакӯе бино крадаанд, ки ҷои тобут-гузорӣ бошад. Вобаста ба он, хушбахтона анъанаҳои қадима ҳукми одат гирифта ба сари кабр санггузорӣ аз нав барқарор шуда истодааст. Бо ин сабаб мардуми зиёд ба муаллифи ин сатрҳо ё кормандони шуъбаи таърихи асрҳои миёна ва нави институти таърих, археология ва этнографияи ба номи Аҳмади Дониши АИ Тоҷикистон муроҷиат менамоянд, ки дар интиҳоби матни руи санги кабр кумак расонем, яъне матнеро тавсия намоем.

Баъди ҷопи якуми китоби «Санг ҳам диле дорад» /нашриёти «Ирфон» 1986/ хонандагони зиёде аз мо ва нашриёти «Ирфон» илтимос кардаанд, ки ин китобро аз нав нашр намоем. Илтимосномаҳо ба унвони редакцияи рӯзномаҳо низ омадаанд. Яке аз онҳо ба калами муаллими мактаби тоҷикии ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхандаръи Узбекистон Гаффор Норов, тааллуқ дорад /Газетаи «Адабиёт ва санъат», 6. апрели 1989/:

«Шоирӣ мухтарам Н. Ниёзи! Мақолаатонро роҷеъ ба катибаҳои сари мазор, «Адабиёт ва санъат» 26 январи 1989 хондам. Ба ақидаҳои Шумо эътирозе надорам.

Соли гузашта хостем ба санги мазори як нафар шахид шеърӣ нависонем. Китобҳои дарсии забони адабиёт ва бисёр китобҳои шеърӣ, ки дар хона дорам, ҷустуҷӯ кардам, байти лонка пайдо нашуд. Мухтарам Ниёзи! Шумо, ки ба ин масъала рӯ овардед, кори хайр мешуд, агар байт ва шеърҳои, ки ба санги мазорҳо навишта шудаанду шуданишон мумкин дар шакли китобе ҷамъ меовардед ва пешкаши мардум мекардед, мушкили бисёрҳои осон мешуд. Солҳои охир дар сари кабрҳо санг мондан ва дар онҳо байтҳо навиштан расм шудааст. Хоҳиш дорам, харчи зудтар ба ин гуфтаи ман камар бандед.

Мо зарур донистем, ки барои қонеъ гардонидани талаботи имруза ба китоби мазкур иловаҳо дохил намоем. Бо ин мақсад ба ҷопи дуввуми китоб матни сангҳои руи

кабри мамлакатҳои ҳамсоя - Афғонистон ва Ҳиндустонро низ илова намудем. Баъзе аз ин матихо ба рӯи кабри шахсоне сабт гаштаандки онҳо барои инкишофи илму фарҳанги тоҷикон ҳиссае гузоштаанд. Гайр аз ин, аз дигар мамлакатҳо гирд омадани матихон забони тоҷикӣ шохиди васеъ пахншавии ин забон буда, барои омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ дар Ҳиндустону Афғонистон ва дигар сарзаминҳо аз аҳмият холи нестанд. Баъзе аз ин матихо ҳоло ҳам метавонанд сангҳои рӯи кабрро зеб диҳанд.

Матихон тоҷикии мулкҳои гуногун пайванди асру наслхост. Матихон дар ин китоб гирд омада пайванди осори қадимаи ниёгон бо адабиёту ҳунари имрӯза шуда метавонад.

Омӯхтани матии катибаҳои тоҷикзабони мамлакатҳои дурдаст натавонанд шохиди равоити халқҳо балки ягонагии маданият, расму оини ва забони онҳо мебошад. Чӣ дар Мовароуннахру Кафқоз, чӣ дар Афғонистону Ҳиндустон мардуми дардманд ба классикони адабиёти форсу тоҷик - Саъдию Ҳофиз, Ҳисраву Чома, Бедилу Хилоли муроҷиат намуда дар мероси ин бузургон ба дарди худ дармони рӯҳӣ меҷустанд. Имрӯз мо ба мероси ниёгон рӯ оварда, анъанаҳои онҳоро аз нав барқарор намуда аз матихонинтиҳоб кардаи онҳона танҳо ҷӯсони дили ниёгонро тасаввур менамоем, балки тасанини дили худ ҳам мегардонем, ба санги рӯи кабр назар карда гузаштагонро ёд мекунем. Ба ёд меорем онҳоеро, ки моро ба дунё овардаанд, дар зиндагӣ тухми неки қоштаанд, ба мо соҳиб маслиҳату азият буданд.

*Хуш бош, ки олам гузарон хоҳад буд,
Рӯх, аз паи тан наъразанон хоҳад буд.
Он косаи саре, ки булҳавас мебинӣ,
Зери қадами кузагарон хоҳад буд.*

ҲАМСАДОГӢ БО КИШВАРИ ДУРДАСТ.

Катибаҳои Озарбойҷон¹

Хатҳои рӯи санг, ки дорои шеърҳои форсӣ-тоҷикӣ мебошанд, берун аз ҳудуди Осиёи Миёна зиёд пайдо шудаанд. Намунаҳои беҳтарини ин навъ хатҳо дар ҳудуди Озарбойҷон низ гирд омадаанд. Дар омӯхтани ин хатҳо сахми доктори илми таърих Машҳадихонум Нейматова калон буда, аз рӯи наشري ин муаллиф мо матнҳои зеринро интихобан манзури хонандагон гардонидем. Мақсади ин чоп муқоисаи матни катибаҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Кухистони тоҷик бо катибаҳои Озарбойҷон мебошад, ки сарфи назар аз ҳамдигар дур будани ин сарзаминҳо, канандаҳо тақрибан як мазмун матнро ба рӯи санг муносиб дидаанд. Такрор шудани як матн ва эҳтиёҷмандии канандаҳо ба онҳо, ҷолиби диққат буда, дар оянда барои омӯхтани алоқамандии адабиёту маданияти халқи тоҷик бо халқи туркзабони Озарбойҷон сарчашмаи нодири таърихӣ ва адабӣ хоҳад гашт.

Матни зеринро аз рӯи санги мрамори сандукшакл, соли 1364 ба рӯи қабри Ҷамолиддин бинни Ғуршасб, ки дар қасри Ширвоншоҳони Боқу мадфун шудааст, кандаанд:

*Он гул, ки ба боғнав ба даст омада буд,
Нашкуфта ханӯз боди қаҳраш бар рабуд.
Бечора баче умедгуле дар дил дошт
Умед дарозу умр кӯтоҳ, чӣ суд?*

Ҳамин байтҳо соли 1471 дар рӯи санги шахси дигар, ки дар деҳаи Машхани ноҳияи Астарини Озарбойҷон дафн шудааст, такрор мешавад.

1. Интихоб аз китобҳои чопкардаи олими шинохтаи Озарбойҷон, катибашинос Нейматова Машҳадихонум.

Дар рӯи санги қабр, ки аз худуди шаҳри Ордубод,
пайдо шудааст, чунин матн (бе сана) қанда шудааст:

*Аз хори ҳазо агарчӣ қардам парҳез,
Аз дастӣ аҷал нағфтам пои гурез.
Дар ҳомаи зарнигори удвони ҷаҳон,
Наишаста будам ҳанӯз, гуфтанд, ки «ҳез»!*

Дар қабристонии деҳаи Гимилкишлоки ноҳияи Хачмас
чунин матн бе сана ба рӯи қабри Хочи Муҳаммад қанда
шудааст:

*Бо ҳалқ ба ҷуз рӯи риё дар нағирифт
Ҳар ҳилла ки дар тасарруфи ақл омад,
Қардем, валеҳ бо ҳудо дар нағирифт.*

Ин рубоӣ ҷолиби диққат мебошад. Мутаассифона
мисраи аввали ин рубоӣ дар ҷопи озарбойҷонӣ уфтодааст.
Шояд ин мисра дар рӯи санг ҳам боқӣ намонда бошад.
Вале матни пурраи ин рубоӣ, чуноне ки дар боло зикр ёфт,
ҳанӯз дар соли 1428 аз тарафи қандаи Яғнобӣ Малик
Қалон дар шаҳи наъди деҳаи Ревомутки Масҷоҳ қанда
шуда буд. Барои муқоисаи вариантҳои гуногун доштани
ин рубоӣ, матнӣ болоро такроран хотирнишон мекунем:

*Бо ҳукми ҳудо тайи ризо дар нағирифт
Бо ҳалқ ба ҷуз рӯи риё дар нағирифт.
Ҳар ҳилла, ки бо тасарруфи ақл омад,
Қардем, валеҳ бо ҳазо дар нағирифт.*

Ин байтҳо низ дар рӯи сангҳои Қухистони тоҷик бо
варианти худаш такрор мешавад:

*Ҷаҳон, эй бародар, намонанд ба кас,
Дил андар ҷаҳонфарим банду бас.
Мақум тақя бар мулку дукӯву пушт,
Ки бисёр кас чун ту офариду хушт.*

Байтҳои зерин дар рӯи санги сандуқшакли марма-
рини рӯи қабр дар деҳаи Қаллаҳонаи ноҳияи Шемаҳа қанда
шудаанд:

*Аз ҷаҳон рафтему дил бардоштем,
* Бо ҷаҳондорон ҷаҳон бигзоштем.*

*Мо амон пиндоштем аз дасти марг
Он галат будасту мо пин доштем.*

(ин байтҳо низ бо варианти худ дар сангҳои Кухистони тоҷик дучор мешаванд).

*Эй, бо ту аҷал сахт набарди карда,
Гарм омада бо ҷони ту сарди карда,
Ин санги мазор бо ҳама сангдилӣ,
Аз баҳри ту ҷоми лочуварди карда.
Дар мотами ту даҳр бисе шеван кард,
Лола ҳама хуни дида дар доман кард.
Гул ҷайби ҷабои аргувони бидарид,
Қумри намади сиёҳ, дар гардан кард.
Эй марг! ҳазор тона вайрон карди,
Дар мулки вуҷуд горати ҷон карди.
Ҳар гавҳари қиммате, ки омад ба ҷазон,
Бурдиву ба зери хок пинҳон карди.*

Ин матнҳо бо вариантҳои гуногун дар руи сангҳои худуди Осиеи Миёна дучор мешаванд. Рубои охир дар руи якҷанд сангҳои қабри асрҳои мухталиф, дар ноҳияҳои гуногуни Озарбойҷон, низ дучор шудаанд. Яке аз ин сангҳои бо ин рубоӣ оро ёфта соли 1531 ба руи қабри Аҳсанбек бинни Байрамбек гузошта шуда буд.

*Матнҳои дигар аз ҳамон деҳани Қаллаҳона:
Эй, ҳар нафас сад гунаҳ аз ман дида,
Аз лутфу қарам пардаи ман набарида,
Эй, ман батар аз ҳарчӣ ба олам батар аст,
Эй, ту бисе аз ман бадтар омӯзида(?)
Эй ҳарду нафасе сад гунаҳ аз ман дида,
Аз лутфу қарам пардаи ман набарида.*

Матн аз санги руи қабр, ки дар музейи шаҳри Боку маҳфуз аст:

*Қадди болои ту дар хок, дарегест дарег,
Зери хок ин гавҳари пок, дарегест дарег.
Нозанине чу ту дар хоки лаҳад ҳаст ҳанӯз,
Моҳу хуршед дар афлок, дарегест дарег.*

Радифи ин мати бо варианти нисбатан фарқкунанда дар сангҳои рӯи қабри асри XVI аз мазори Муҳаммад Башоро ва қабристони дехаи Каратоғи ноҳияи Турсунзода, дучор мешаванд.

Матихон зерин дар қасри Шервоншоҳя шаҳри Боку махфуз мебошанд.

*Эй моҳи сипеҳр ағҷи ҳуби рафти,
Дар тоқ чу турсед гуруби рафти.
Мо гирьякунон чу дола, ту гандазанон,
З-ин боғ ба зери нахли туби рафти.*

*Эй гул, ту зи боғи зиндагонӣ рафти,
Пажмурда чу долаҳазонӣ рафти.
Нашкуфта гулат зи равзаи пири ҷаҳон,
Сад ҳайф, ба мавсими ҷавонӣ рафти.*

*Дустон ҳар гаҳ гузар ба сӯи мазори ман кумед,
Хатми як дуо бар ҷони поки ман кумед.*

*Дарег дард к-зим гулшани ҷаҳон рафтам,
Ба доғи ҳасрат аз ин боғу бӯстон рафтам.
Накард пири фалак ба ҷавониам раҳме
Ҳазор ҳайф, к-зим даҳр наҷавон рафтам.*

Матихон рӯи санг аз ноҳияи Исмоилия:

Аз рӯи қабри Алиризо бинни Хусайн, ки соли 1829 Ҷавтидааст.

*Ин даврани рӯзгор, ки бо кас вафо накард,
Тири вафо бо ағли маъонӣ хато накард.
Ҳаёти рӯзгор ба болон ҳеҷ касе,
Пероҳане надӯхт, ки уро ҳабо накард.*

Мати аз санги рӯи қабрҳои ҳудуди шаҳри Ганҷа:

*Рабуд гурғи аҷал ҳамчу мазнаварро,
Зи дастии соҳии даврон бигурд соғарро.
Зи зағми тири ҳаёди даромад аз марқаб,
Хусайн кашид дар оғуш Али Акбарро.*

Дунъё, ки дар он ҳаёт гум мебинам,
Базми фараҳаш ҳазор гум мебинам.
Чун қуҳна работест, ки аз ҳар тарафаш,
Роҳ ба биебони адам мебинам.

Кананда Мирзо Махдун табиб.

Матни зерин соли 1878 рӯи қабри Алибек ибни
Ҳоҷаалиқбар гузошта шудааст.

Дар айни ҳавонӣ зи ҳаҳон бигзаштам,
Аз амму падар, бародарон бигзаштам.
Аз хешу зи ошно равон бигзаштам,
Ман донаму холиқам, чӣ сон бигзаштам.

Ин даври фалаҳ ҳамеша боқомам буд,
Дар маснади қомронӣ ошънам буд.
Ҳар кас, ки меҳоҳад бишносад, ки қиям,
Ибни Ҳоҷаалиқ Акбарали номам буд.

Матнҳои зерин аз шаҳри Ганҷа ба қалами кананда
Мирзо Меҳтун Ганҷавӣ тааллуқ дорад, ки соли 1879
қандааст.

Эй он, ки зи ҳоли хештан беҳабарӣ,
Рӯзону шабон дар талаби симу зарӣ.
Сармоли ту аз ин ҳаҳон як қабан аст,
Оқро, ки гумон нест барӣ ё набарӣ?

(Ин матн дар рӯи санғҳои Қухистони тоҷик низ қанда
шудааст).

Ҳуш бош ки ғусса бегарон хоҳад буд,
Бар чархи қирон аҳтарон хоҳад буд.
Ҳиште, ки қолаби ту хоҳанд задан,
Айвони сарой дигарон хоҳад буд.
Аз қон гузаштему ба қонон расидаем,
В-аз дард растаему ба дармон расидаем.
Аз танғони даҳри данӣ ёфтаем наҷот.
Чун қатра заъиф ба имон расидаем.
Ин чархи қафопешаи олий бунъед,
Ҳарғиз гиреҳи қори қасеро нақушод.

*Хар ҷо, ки диле дид, ки доге дорад,
Доги дигаре бар сари он дог ниҳод.*

*Хуш бош, ки олам гузарон хоҳад буд,
Руз аз нам тан наъразамон хоҳад буд.
Он косаи саре, ки булҳавас мебинӣ,
Зери қадими кузагарон хоҳад буд.*

Чӣ навъе ки дила мешавад, канандаҳои Озарбойҷон дар гузашта мисли канандаҳои Мовароуннаҳр ба рӯи сангҳои қабр марсия ва матихоро аз мероси классикони адабиёти форсу-тоҷик, аз дигар китобҳо ва аз даҳони халқ гирифта мекандаанд. Баъзе матихон интиҳоб кардаи онҳо ҳарчанд, ки дар махсули канандаҳои Мовароуннаҳр, махсусан Кӯхистони тоҷик такрор шаванд ҳам, вариантҳои худро доро буда барои омӯхтани таърихи муштаракӣ халқҳои ду сарзамини ҳамчун сарчашмаи таърихӣ хизмат хоҳанд кард.

*Ҳалқа гирди ман занед, эй пайҳарони обу гил,
Оташе дар сина дорам аз ниғони шумо.*

Иқбол

КАТИБАҲОИ ШАҲРИ ҒАЗНИН¹

Ғазнин /ё Ғазний/ шаҳри қадима, дар асри X, дар замони ҳукмронии Сабуктегин /977-997/, ба маркази давлати калони феодалӣ табдил ёфта буд. Тавонотарин подшоҳи ҳонадонӣ сулолаи Ғазнавиён Султон Маҳмуди Ғазнавий (998-1030) буд, ки лашкаркашиҳои зиёд ва хунрезихон бепоён кардааст. Дар охири ҳукмронии Султон Маҳмуд Мовароуннаҳр то Хоразм тобон ӯ шуд.

Дар асрҳои X-XII шаҳри Ғазний ба яке аз марказҳои илму адабиёт мубаддал мешавад. Дар ин шаҳр Фирдавӣ, Беруӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Санӣ ва бисёр шоиру олимони дигар зиндагӣ карда асарҳои беэволи худро офарида-

¹ Асарҳои ҷамъии афғон Шайх Муҳаммадризо «Риёз ул-ақволи Ғазний» иттифоқи шӯраест /Кобул, 1346-1967/.

анд. Осорҳои таърихӣ, ки дар Ғазния бино шуда, қисман то замони мо омада расидаанд, дар таърихи тамаддуни натавонҳо халқи тоҷик ва халқҳои ин сарзамин, балки дар таърихи маданияти халқҳои ҷаҳон ҳиссаи арзандае гузоштаанд.

Ба руи қабри шоир ва файласуфи асри XI-XII - Саной, ки дар шаҳри Ғазнии Афғонистон мадфун аст, ду санг гузоштаанд. Дар руи яке аз онҳо, ба ғайр аз ибораҳои арабӣ ва қуронӣ, чунин мати хонда шуд:

«Содир шуд вафоти шайхул олимул Фозил, шамсул орифин, кутбул муҳаккикин, тӯтии шакаристони фасохат, булбули бӯстони балоғат, маҳзари асрори маънӣ, айвори алфози фикрия, яъне Маҷлудаддин Саной дар санаи 525 /1130-1131/».

Мазори Хоча Абубакри Булғорӣ, олими соҳаи тариқат ва ҳамзамони Ҳаким Саной, дар қисмати шимолии шаҳри Ғазни, дар доманкӯҳ воқеъ аст. Соли таъмири бинои мазор дар руи санги мармар 964 ҳиҷрӣ /1556-1557/ сабтшуда бо чунин рубоӣ хатм мешавад:

Ин манзили дилқушои гардунфусҳат

К-аз нуру сафо омада рашқи ҷаннат

Бар лавҳи замона аз паи таъриҳаш

Биништа фалак манзили қайвон рифъат.

Дар руи лавҳи дигари дохили ин мазор:

Шуд бародар аз ғамаш зору назор,

Пероҳанро то ба домонаш дарид.

Субҳ аз марғаш гиребонҷок кард,

Шом андар мотамаш гесу бурид.

Канд маҳ рухро ба ноҳуни ҳилол

То қалаф бар ҷезраи ӯ шуд паид.

Лавҳи мазори Султон Улуғбек ва Султон Абдураззоқ.

Султон Улуғбек бини Султон Муҳаммад бини Мироншоҳ бини Амир Темур дар хангоми ҳаёти падараш дар санаи 861 ҳиҷрӣ (1456-1457) ҳукумати Ғазни дошт. Чун Улуғбек дар санаи 907 ҳиҷрӣ (1501-1502), ки ҳам таърихи лавҳи уст, вафот кард умаро писари ӯ Абдураззоқро, ки

хануэ тифл буд, бар тахт нишониданд Баъд аз чанде уро мактул сохтанд Малфуни ин харду подшоҳ дар миёни замти мебошад, ки дар наздики равзаи Султон Махмуди Ғазнавий воқеъ аст. Санге дар девори даруни насаб аст, ки мутаазаммини таърихи вафоти харду подшоҳ аст.

Дар рӯи лавҳи Султон Улугбек:

Он кас, ки бувад варо басорат,

З-ин руқъа бигвад у ишорат.

Таърихи вафоти шоҳ Улугбек,

Хуш бод бигуфтам ин башорат.

907 (1501-152)

Дар лавҳи Султон Абдураззоқ:

Шоҳе, ки фурқаташ фалак гашта гароб,

Шамсу қамар аз зичр шуда дар табу тоб.

Таърихи вафоти он шоҳаншоҳи шаҳид,

Бар лавҳи фалак навишта бо таъру савоб.

Сана 918 (1512-1513)

Мазори шайх Ғазнадини Алилоло дар тарафи шимоли шарқии шаҳри Ғазнин воқеъ аст. Вай писари Шайх Саъдӣ аст. Шайх Саъдӣ бошад писари амми Ҳаким Саной аст. Шайх Ғазнадин Алилоло аз ҷумлаи машоҳи кубор аст. У ба мулозимати Шайх Начмиддини Кубро расида, ки дар «Нафохат ал-унс»-и Чомӣ мастур аст. У дар сеюми моҳи раби ул-аввал санаи 642 хичрӣ (10 августи соли 1244) дар Ғазнин вафот намуда, ин рубой аз манзумоти ӯшон аст:

Ҳам ҷон ба ҳазор дил гирифтори ту ҳаст,

Ҳам дил ба ҳазор ҷон харидори ту аст.

Андар талабат на тоб дорад на қарор,

Он кас, ки дар орзуи дидори ту ҳаст.

Матни алвоҳ дар муқобили манорхон маъруфи Ғазнин, тарафи шарқии онҳо воқеъ буда, онро ба рӯи қабри олим Имом Шаҳид Абдурахмон ас-Соғонӣ моҳи рамазони 749 хичрӣ (ноябр-декабри соли 1348) гузоштаанд

Оби ҳаёти гулд, дарего, сароб шуд,

Бурҷе зи осмони маъони гароб шуд.

анд. Осорҳои таърихӣ, ки дар Ғазни бино шуда, қисман то замони мо омада расидаанд, дар таърихи тамаддуни натавонҳо халқи тоҷик ва халқҳои ин сарзамин, балки дар таърихи маданияти халқҳои ҷаҳон ҳиссаи арзандае гузоштаанд.

Ба руи қабри шоир ва файласуфи асри XI-XII - Саной, ки дар шаҳри Ғазни Афғонистон мадфун аст, ду санг гузоштаанд. Дар руи яке аз онҳо, ба ғайр аз ибораҳои арабӣ ва қуронӣ, чунин матн хонда шуд:

«Содир шуд вафоти шайхул олимул Фозил, шамсул орифин, қутбул муҳаққиқин, тўтин шақаристони фасоҳат, булбули бустони балоғат, махзари асрори маънӣ, анвори алфози фикрия, яъне Маҷлудаддин Саной дар санаи 525 /1130-1131/».

Мазори Хоча Абубакри Булғорӣ, олими соҳаи тариқат ва ҳамзамони Ҳаким Саной, дар қисмати шимолии шаҳри Ғазни, дар доманкӯҳ воқеъ аст. Соли таъмири бинои мазор дар руи санги мармар 964 ҳиҷрӣ /1556-1557/ сабтшуда бо чунин рубоӣ хатм мешавад:

*Ин манзили дилқушои гардунфусҳат
К-аз нуру сафо омада рашқи ҷаннат
Бар лавҳи замона аз паи таъриҳаш
Биништа фалак манзили қайсон рифъат.*

Дар руи лавҳи дигари дохили ин мазор:

*Шуд бародар аз ғамаш зору назор,
Пероҳанро то ба домонаш дарид.
Субҳ аз марғаш гиребончок кард,
Шом андар мотамаш гесу бурид.
Канд маҳ руҳро ба ноҳуни ҳилол
То қалаф бар чеҳраи ӯ шуд падид.*

Лавҳи мазори Султон Улуғбек ва Султон Абдураззоқ.

Султон Улуғбек бини Султон Муҳаммад бини Мироншоҳ бини Амир Темур дар хангоми ҳаёти падараш дар санаи 861 ҳиҷрӣ (1456-1457) ҳукумати Ғазни дошт. Чун Улуғбек дар санаи 907 ҳиҷрӣ (1501-1502), ки ҳам таърихи лавҳи уст, вафот кард умаро писари ӯ Абдураззоқро, ки

хануз тифл буд, бар тахт нишониданд Баъд аз чанде уро мактул сохтаанд. Мадфуни ин харду подшоҳ дар миёни замчи мебошад, ки дар наздики равзаи Султон Махмуди Ғазнавий воқеъ аст. Санге дар девори дарунӣ насаб аст, ки мутаазаммини таърихи вафоти харду подшоҳ аст.

Дар рӯи лавҳи Султон Улугбек:

Он кас, ки бувад варо басорат,

3-ин руқъа биебад ӯ ишорат.

Таърихи вафоти шох Улугбек,

Хуш бод бигуфтам ин башорат.

907 (1501-152)

Дар лавҳи Султон Абдураззоқ

Шоҳе, ки фурқаташ фалак гашта хароб,

Шамсу қамар аз ҳичр шуда дар табу тоб.

Таърихи вафоти он шоханшоҳи шахид,

Бар лавҳи фалак навишта бо хайру савоб.

Сана 918 (1512-1513)

Мазори шайх Разиаддини Алилоло дар тарафи шимоли шарқии шаҳри Ғазнин воқеъ аст. Вай писари Шайх Саъдӣ аст. Шайх Саъдӣ бошад писари амми Ҳаким Саной аст. Шайх Разиаддин Алилоло аз чумлаи машоҳи кубор аст. Ӯ ба мулозимати Шайх Начмиддини Кубро расида, ки дар «Нафоҳат ал-унс»-и Чомӣ мастур аст. Ӯ дар сеюми моҳи раби ул-аввал санаи 642 ҳиҷрӣ (10 августи соли 1244) дар Ғазнин вафот намуда, ин рубой аз манзумоти эшон аст:

Ҳам ҷон ба ҳазор дил гирифтори ту ҳаст,

Ҳам дил ба ҳазор ҷон харидори ту аст.

Андар талабат на хоб дорад на қарор,

Он кас, ки дар орзуи дидори ту ҳаст.

Матни алвоҳ дар муқобили манорҳои маъруфи Ғазнин, тарафи шарқии онҳо воқеъ буда, онро ба рӯи қабри олим Имом Шаҳид Абдурахмон ас-Соғонӣ моҳи рамазони 749 ҳиҷрӣ (ноябр-декабри соли 1348) гузоштаанд:

Оби ҳаёти хулд, дарего, сароб шуд,

Бурҷе зи осмони маъонӣ хароб шуд.

*Сарве зи бустони мағоли фуру шикаст,
Моҳи тамоми фалак ба зери ниҳоб шуд.*

Матни лавҳи олиму обиди ҷавон Мавлоно Хоча Ёрмухаммад бини Хоча Шамсиддини Газнави, ки моҳи рачаби соли 1006 хичрӣ (январь-феврвали соли 1599) Ҷавтидааст:

*Ку Ёрмухаммад, он гули сурх
Ку ҳиммату ҷуръату камолаш
Он сарв, ки дар ҳадиқаи ҷуд
Нахле набувад ба эътидолаш.
Аз шоҳи мурод ибн Хоча
Афтод зи по саҳи ниғолаш
Нашқуфта гуле зи боғи уммед
Бар боди фано бирафт зилолаш.
Худ саҳми қазо нишонааш сохт,
Шуд саҳми қазо нишони солаш.*

Матни лавҳи Муҳаммадбек бини иморатшиор Ҷололаддин бини Амир Иброҳим дар санаи 957 хичрӣ (1550):

*Зери гили тангдил, эй ғунҷаи рағно ҷунӣ?
Бе ту мо ғарқа ба хунем, ту бе мо ҷунӣ?
Бе ту бар рӯи замин танг шуда бар мо ҷой,
Ту ки дар зери замин сохтаӣ ҷой, ҷунӣ?*

(Порча аз марсияи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ба вафоти писараш Сайфиддин аст.)

Хирот чашму чароғи ҷамъи буддон аст,
Ҷазон тан аст ба нисбат, Хирот чу ҷон аст.
Шудааст синаи руи замин Хуросон, лек,
Хирот аз роғи маъни дили Хуросон аст.
Хочӣ Тоҷ ас-Салмонӣ

ИНТИХОБ АЗ МАТНҲОИ MAZOPOTИ XИPOT¹

Кишвари Хуросон бо шаҳрҳои қадима ва қалъаҳои худ Нишопур, Балх, Марв ва махсусан марказаш шаҳри Хирот дар таърихи тамаддуни на танҳо халқҳои Осиёи Марказӣ, балки тамоми инсоният ҳиссаи оламшумулгузошта аст. Ҳоло шаҳри Хирот ба монанди дигар шаҳрҳо ба қисм номбар мешавад - шаҳри қуҳна ва шаҳри нав. Дар қисми шимолӣ шаҳри қуҳна, дар наздикии бозори Малик

قلعه اختیارالدین در هرات.

Қалъаи Ихтиериддин дар Хирот.

1. Маҷмуаи олими маъруфи афғон Фикрии Салҷуӣ «Рисолаи мазороти Хирот», Кобул, 1344/1965 истифода шудааст.

ва ғарбии Пойхисор ном (чанубии шаҳри нав) харобаҳои арки Хирот бо номи калъаи Ихтиёрӣддин намуддор аст. Ин калъа ёдгории айёми Искандари Макдунӣ ё пеш аз у мебошад.

Бо номи арки Хирот ҳаёти чандин шоиру олимони гузаштаи тоҷик пайванд аст. Онҳо баъзан аз душманони худ дар хамин арк паноҳ ёфтаанд; дар мудофиаи калъа иштирок доштаанд ё худ ҷони худро дар зери деворҳои калъаи Ихтиёрӣддин фидо намуда, дар Хирот мадфун шудаанд. Масалан, қабри Мавлоно Алиӣ Сафӣ, писари Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар зери арки Хирот, дар Пойхисор ҷойгир буда, таърихи вафоташ дар лавҳи болои сараш соли 933 ҳиҷрӣ (1526-1527) сабт гардидааст.

Дар калъаи Ихтиёрӣддин писари Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ - Зиёваддин Юсуф маҳбус буд. Иродатмандони ин бузургзода уро аз калъа медузданд. Зиёваддин Юсуф ба маҳалли Ораби Уба рафта муқим мешавад ва дар ҳамон ҷо аз дунё меиравад. Холо манзилеро, ки оромгоҳи Зиёваддин Юсуф он ҷост, Орифи Ҳафтқалла меноманд. Таърихи вафоти у маълум нест. Санги мазораш низ чандон қадима нест.

Ин қитъа ба ҳокаш маҳкук аст:

*Агар хоҳӣ, ки ёбӣ зери ҷархи нилгун тамкин,
Биё, дар турбати поки зиё-ал-миллати в-ад-дин.
Тавофи марқадаш равшан кунед ҳар дидаи аъмо,
Ҳавои турбаташ фарҳатфазои ҳар дили ғамгин.*

Шоири ширинкаломи тоҷик Бадриддини Хилолӣ низ дар зери арки Хирот, дар Пойхисор мадфун аст. Дар болои қабри Хилолӣ ду матн ба забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ навишта шудааст: «Ин қабри мунаввари бадрулмиллат ваддин Хилоли Чағатой-ал-Хиравӣ аш-шоир. Таърихи вафот 936 ҳиҷрӣ» (1529-1530). Ин матн бо як байти ҳуди Хилолӣ, ки хангоми ҷонбозӣ замзама кардааст, хатм мешавад:

*«Ин ҳатраи хун ҷист ба рӯи ту Хилолӣ,
Гӯё, ки дил аз ғусса ба рӯи ту давида.»*

Дар рӯи қабри Фаҳриддини Розӣ - олими давраи Ғуриён (544-606/1149-1150/1209-1210) низ як байти ҳуди у

хакоя шудааст.

*Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд,
Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.*

Ин китъаи таърихӣ ба лавҳи мазори Мавлоно Ҳусайн
Воиқи Кошифӣ сабт шудааст.

*Носеҳу Файёз Мавлоно Ҳусайни Кошифӣ,
Он ки ганҷи маърифат дар маҳзани дилҳо ниҳод.
Дидамаш дар воқеа дар минбари арш аз шараф,
Гуфтамаш: таърихи фаълат чист, эй соҳибрашод?
Гуфт: Чун шуд баъд аз ин бар минбари аршам мақом.
Аз паи таърих мегу «минбари мо арш бод!»*

Ибораи «минбари мо арш бод!» моддаи таърих буда,
соли вафоти Мавлоно Ҳусайн Кошифист, ки аз он 910
ҳиҷрия (1504-1505) мебарояд.

Лавҳи оромгоҳи Абдурахмони Чомӣ (1414-1492) дар
Ҳирот хануз дар асри XVI нобуд шуда буд. Соли 1305 ҳиҷрия

لوح مزار جامی.

Лавҳи Мазори Чомӣ

ва ғарбии Пойхисор ном (чанубии шаҳри нав) харобаҳои арки Хирот бо номи калъаи Ихтиёриддин намуддор аст. Ин калъа ёдгории айёми Искандари Макдунӣ ё пеш аз ӯ мебошад.

Бо номи арки Хирот ҳаёти чандин шоиру олимони гузаштаи тоҷик пайванд аст. Онҳо баъзан аз душманони худ дар ҳамин арк паноҳ ёфтаанд; дар мудофияи калъа иштирок доштаанд ё худ ҷони худро дар зери деворҳои калъаи Ихтиёриддин фидо намуда, дар Хирот мадфун шудаанд. Масалан, қабри Мавлоно Али Сафӣ, писари Мавлоно Хусайн Воизи Кошифӣ дар зери арки Хирот, дар Пойхисор ҷойгир буда, таърихи вафоташ дар лавҳи болои сараш соли 933 ҳиҷрӣ (1526-1527) сабт гардидааст.

Дар калъаи Ихтиёриддин писари Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ - Зиёваддин Юсуф маҳбус буд. Иродатмандони ин бузургзода уро аз калъа медузданд. Зиёваддин Юсуф ба маҳалли Ораби Уба рафта муқим мешавад ва дар ҳамон ҷо аз дунё меравад. Ҳоло манзилро, ки оромгоҳи Зиёваддин Юсуф он ҷост, Орифи Ҳафтқалла меноманд. Таърихи вафоти ӯ маълум нест. Санги мазораш низ ҷандон қадима нест.

Ин китъа ба ҳокаш маҳкук аст:

*Агар тоҳӣ, ки ёбӣ зери ҷархи нилгун тамкин,
Биг, дар турбатаи поки зиё-ал-миллати в-ад-дин.
Тавофи марқадаш равшан кунад ҳар дидаи аъмо,
Ҳавои турбаташ фарҳатфазои ҳар дили ғамгин.*

Шоири ширинкаломи тоҷик Бадриддини Ҳилолӣ низ дар зери арки Хирот, дар Пойхисор мадфун аст. Дар болои қабри Ҳилолӣ ду матн ба забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ навишта шудааст: «Ин қабри мунаввари бадрулмиллати ваддин Ҳилолии Ҷағатой-ал-Ҳиравӣ аш-шоир. Таърихи вафот 936 ҳиҷрӣ» (1529-1530). Ин матн бо як байти ҳуди Ҳилолӣ, ки хангоми ҷонбозӣ замзама кардааст, хатм мешавад:

*«Ин қатраи хун ҷист ба рӯи ту Ҳилолӣ,
Гӯе, ки дил аз ғусса ба рӯи ту давида.»*

Дар рӯи қабри Фаҳриддини Розӣ - олими давраи Ғуриён (544-606/1149-1150/1209-1210) низ як байти ҳуди ӯ

хакоқя шудааст.

*Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд,
Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.*

Ин китъаи таърихя ба лавҳи мазори Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифя сабт шудааст.

*Носегу Файёз Мавлоно Ҳусайни Кошифи,
Он ки ганҷи маърифат дар маҳзани дилхо ниҳод.
Дидамаш дар воқеа дар минбари арш аз шараф,
Гуфтамаш: таърихи фаваит чист, эй соҳибрашод!
Гуфт: Чун шуд баъд аз ин бар минбари аршам маҳом.
Аз паи таърих мегу «минбари мо арш бод!»*

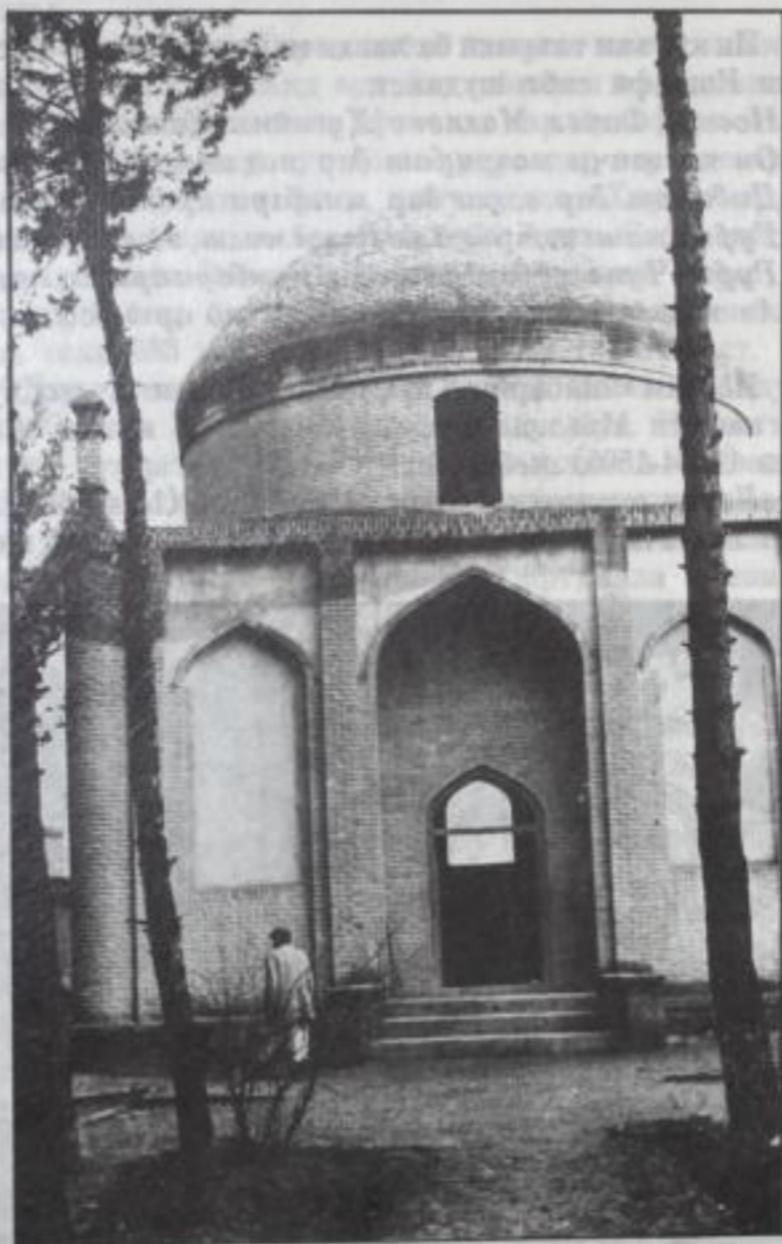
Иборати «минбари мо арш бод!» моддаи таърих буда, соли вафоти Мавлоно Ҳусайн Кошифист, ки аз он 910 ҳиҷрия (1504-1505) мебарояд.

Лавҳи оромгоҳи Абдурахмони Чомя (1414-1492) дар Хирот хануз дар асри XVI нобуд шуда буд. Соли 1305 ҳиҷрия

لوح مزار جامی.

Лавҳи Мазори Чомя

آرامگاه نوابی.
Оромгоҳи Навоӣ

(1887-1888) лавҳаи чадидро бо қалами Мулло Мухаммад Хусайни Салҷуқӣ оро дода ба сари оромгоҳаш гузоштаанд:

«... Товуси руҳи муқаддас, анқои қофи лохут, шох-бозӣ баландпарвози авҷи ҷабарут, маҳбитаи анвори қидам, қошифи асрори улуми ҳикмат, маснаднишини қаблаи олимақома, булбули хушоҳангӣ баҳористони баландномӣ, орифи номӣ ва қутби қиромӣ мавлоно Нуру-ал-ҳақ в-ал-миллат в-ад-дин Абдурахмон ал-Ҷомӣ».

Ба рӯи қабри Навоӣ дар Хирот (дар боғи ба номи Бехзод) соли 1945 санги мармари сиёҳ гузошта, ба рӯи он китъае, ки таърихшиносии маъруфи замони ӯ Хондамир гуфта буд, қандаанд:

*Ҷаноби Амири ҳидоятпазоҳӣ,
Ки зоҳир аз ӯ гашт осори раҳмат.
Шуд аз хорзори ҷаҳон сӯи боғе,
Ки он ҷо шукуфтаст гулзори раҳмат.
Чу нозил шуд анвори раҳмат ба рӯҳаш,
Бичӯ соли фағташ зи «анвори раҳмат».*

Ибораи «анвори раҳмат» моддаи таърих буда, аз он соли 906 ҳиҷрӣ (1500-1501) ҳосил мешавад.

Китъаи санги рӯи қабри шогирди Абдурахмони Ҷомӣ Абдулғафурӣ Лорӣ дар Хирот:

*«Чу шуд Абдулғафур, он қомили аср,
Ба уқбо ғарқ аз дарёи ғуфрон.
Саромад рӯзгори фазлу доқиш,
Фурӯ рафт офтоби илму ирфон,
Чу хоҳи рӯзу моҳу соли фағташ,
Бигӯ «Якшанбау панҷум зи шаъбон».*

Ибораи «якшанбау панҷум зи шаъбон» моддаи таърихи буда, соли 902 ҳиҷрӣ (22 декабри 1506) ҳосил мешавад.

Дар рӯи қабри шогирд ва хоҳарзодаи Абдурахмони Ҷомӣ - Хотифӣ, ки низ дар Хирот мадфун аст, лавҳаи мармарии оля гузошта, китъае нақш қардаанд, ки ду байти охири он ин аст:

*Аз боғи даҳр Хотифӣ хушқалом рафт,
Сӯи рӯзи ҳулд бо сад айшу сад тараб.*

Чои доду рӯ ба равзаи поки расулу гуфт:
«Рафт аз ҷаҳон касе, ки бувад лутфу шеъри ӯ,
Ошуби турку шӯри аҷам, фитнаи араб.
Таърихи фаъти ӯ талабидам зи ақл гуфт,
Аз шоири шаҳону шаҳи шоирон талаб!»

Доир ба чои дафн шудани наккоши номя Бехзод (1535) дар илми шаркшиносӣ ду ақида ҳаст. Гурӯҳе чои дафни ӯро Хирот, гурӯҳи дигар Табриз медонанд. Баъзеҳо марқади Бехзодро дар Табриз доништа, катибаи кабри ӯро, ки аз байтҳои зайл иборат аст, барои исботи фикри худ овардаанд:

Воҳиди аср Бехзод, он ки чун ӯ,
Зи батни модари айём кам зод.
Аҷал чун сурати умраш бипардохт,
Қазо хоки вуҷудаш дод бар бод.
Зи ман суратгаре таърих нурсид,
Бад-ӯ гуфтам ҷавобе аз ҷони ношод:
Агар хоҳӣ, ки таърихаш бидонӣ,
Назар афкан ба «хоки поки Бехзод».

Катибаи мазори Саъдаддин Кашғарӣ

Мавлоно Саъдаддин Кашғарӣ пири таъриқати Мавлоно Абдурахмони Чомӣ аст. Ӯ соли 860 ҳиҷрӣ (1456) вафот карда, дар Мазори «Мавлави Чомӣ» мадфун аст.

Бонӣ аъзам зи ҷамъи зоирин,
Менамоӣд илтимосе инчунин.
Кай гурӯҳи зоирин аз тосу омм
Чун дарояд андарин хуш сарзамин.
Бо хузуъу бо хушуъу бо хузур
Аз сафои ботину сидқи яқин
Бар шумо ҳар як саодат мерасад,
Аз зиёрат кардани ин Саъдиддин.
Рузи Мавлоно мададгори шумост,
Ҳар нафас тоса ба вақти охири.
Зиндаанд ин некмардони худой,
Дар ҷувори раҳмат ул-оламин.
Дорам аз ҳар як таманное дуо,

لوح مزار سعدالدین کاشغری.
Лавхи мазори Саъдаддини Қошғарӣ

*Меравад то ин шуҳуру ин санин,
Ҳаст умедам ки гардад мустаҷоб,
Ҳар дуо, ки ояд аз қабли ҳазин,
Дар ҳазору сесаду панҷ насб шуд,
Ин ду лавҳи дилрабои нозанин.*
Рокима Мухаммадумар

Аз ин матн маълум мешавад, ки соли 1305 хичрӣ (1887-1888) бо дасти Мухаммадумар ном шахс дар рӯи қабри Саъдаддини Қошғарӣ ду лавҳ гузоштаанд. Сабаб он ки лавҳи пештараи мазори у дар фатароти Хирот бо қабри Чомӣ¹ ва дигар қабрҳо хароб шуда, лавҳаҳои онҳо шикаста нобуд шудаанд.

*Нақли лавҳи поёни пои Саъдаддин Қошғарӣ:
Хуш он-ку пок шуд яқбора аз олиши дилзо,
Ҳамеша тоири руҳаш занад пар ҷониби уқбо.
Ба ғайр аз дӯст чашм аз мо савои у ниҳад барҳам,
Ки баъд аз марг бар рӯиш кушояд дидаи бино.
Ба девори ризои у фуруд орад сари таслим,
Ба фарқи Фарқадон он гаҳ гузорад пои истиғно
Ба соми ҳодии роҳи сулуки шарғи Саъдаддин,
Ки буди Қошғар уро ба зохир манзилу маъво.
Вале дар ҳар аволим сайрҳо мекард дар ваҳдат,
Чӣ андар олами сурат, чӣ андар олами маъно.
Назар афканд рӯзе ҳазраташ бар Орифи Чомӣ¹.
Ка-зон чоми назар шуд масту омад торики дунё.
Муриди хоси Мавлоно Низомаддин хомӯш аст,
Вай омад аз муридони Аловаддин Мавлоно.
Ба Шоҳи Нақшбанд ин хоҷа боз омад, иродат ҷу,
Бувад номи ҳумоюнаш Баҳоваддин ба ҳар иншо.
Кунун аз сағи ҳамномаш ҷалилулқадр Саъдаддин,
Ки аз султони Кобул дар Ҳоирӣ буд бар ҳама мавло.*

Ду санг аз баҳри лавҳи марқади покаш мунаққаш шуд:

*Яке зинат гирифт аз сар, дигар равнаҳ намуд аз по,
Ба зебоиву рағнои ту гӯи ҳарду мемонад.
Яке чун сарв дар бӯстон, яке дар хулд чун тубо.*

1. Яъне ба Мавлоно Чомӣ

Вафоти ӯ ба соли ҳашсадӯ шаст омад аз ҳиҷрат,
Ки шуд зин маркази асфал ба сӯи кумбади аъло.
Паи таърихи соли насби лавҳаш Гавҳарӣ гуфто:
Далели ҳайр шуд ҷудӣ вуҷудӣ волии воло.
Рокима Муҳаммадумар.

Лавҳи мазори Мавлоно Муҳаммад бародари Мавлоно Абдурахмони Чомӣ. Ӯ пеш аз бародари худ соли 877 ҳиҷрия (1472-1473) вафот кардааст. Мавлоно Чомӣ аз марги бародар саҳт дилтанг шуда таркиббанди пурдарду суз ба марсияи ӯ суруда ва ғазале зи ашъори Мавлоно Муҳаммадро дар он таркиб гунҷонида. Банде аз он марсия:

Ман будам аз замона кироми бародаре,
Дар машриқ камоли дурахшанда ахтаре.
Зи сон бародаре ки дар атвори фазлу илм,
Чун ӯ назод модари айём дигаре.
Дар бӯстони фазл сароянда булбуле,
Дар осмони илм дурахшанда ахтаре.
Хуршеди авҷӣ фазл Муҳаммад, ки бардавом,
Пеши қадам зи нури қадам дошт раҳбаре.
Дардову ҳасрато, ки зи боғи ҷазон бирафт,
Нохурда аз низоли камолоти худ баре.
Як шамма аз шамоили ӯ гар баён кунам,
Ҷамъ ояд аз «Мақорими ахлоқ» дафтаре.
Чун ӯ надида дидаи айём қарнҳо,
Равшандиле, дақиқашиносе, суҳанваре.
Ин нуқта гӯшдор, ки дурри гаронбаҳост,
Назми бадеъи ӯст, вале ҳасбу ҳоли мост.

Рафтиву дарду доғи туам ёдгор монд,
Сад ҳасрат аз ту дар дили умедвор монд.
Булбул кашид ранҷи гулистону оқибат,
Гулро сабо рабуду аз ӯ баҳраи тор монд.
Дарё шуд аз сиришк канорам, вале чӣ суд?
К-он гавҳари ягонаи ман бар камор монд.
Зи ёри меҳрубон ба карам дастгире,
К-аз даст рафт кораму дастам зи кор монд.
Дар ҳайратам, ки аз дили решаи асар намонд,
В-ин сӯзи беҳарории дил, барқарор монд.

Он кас, ки буд орзуи чон, зи даст шуд,
В-ин чон зор монду надонам чӣ кор монд.
Хоре ҳамехалид маро дар дил аз гуле,
Он гул намонду дар дилам ин хор-хор монд.
Ҳарфе, ки ёбам аз қалами мушкбори ӯ,
Созам ҳамоил дилу чон ёдгори ӯ.

Лавҳи мазори шайх ул-ислом Мавлоно Мирҳасан
ал-Хусайнии Убахӣ. Вафот соли 1042 хичрӣ (1632-1633)

Ҳайф к-ин сармояи иззу шараф
Маъдани ҳилму ҳаёу кони ҷуд.
Ахтари бурҷи саёдат, шамъи дин,
Шахбозӣ кунгари чархи кабуд.
Аз ҷаҳон рафт, аз фироқаш дӯстон,
Сӯхтанд аз фурқаташ монанди ур.

.....
Чун Мирҳасан ба раҳмати ҳақ,
Аз дори ҷаҳон сӯи ҷинон рафт.
Он маънбаи ҷуду маъдани файз,
Чун нур ҷи чаъми дӯстон рафт.
Султони шарияту тариқат,
Бар ҷодаи муҳаққон рафт.
Гӯё ба мисоли нури хуршед,
Омад ба канору аз миён рафт.
Аз фурқати он ягонаи аср,
Ором зи ҷони нотагон рафт.
Ҷустам таъриҳаш зи хирад, гуфт,
Қутб ул-ақтобам аз миён рафт.

*Хушо ишратсарои Кобулу домони кӯҳсораш,
Ки нохун бар дили гул мезанад мижғони ҳар тораиш.*

Хусрави Ноиб

МАТНҲО АЗ МАЗОРОТИ ШАҲРИ КОБУЛ.¹

Дар дохили гунбади чадидаи Пухтакорӣ ном мазор
кабри шахси номаълум чунин матн дорад:

*Доду бедод аз ҷафои ҷархи дуни сангдил
Озу афғон аз ситамҳои ҷаҳони ҳиллакор
Не фалак дорад ғами дилҳои хунолударо
Не ба меҳру улфати даҳр аст ҳаргиз эътибор.
Бурд аз пеши назар фарзона мардери қазо
Соҳт аз марғаш дили азбобро яксар фиғор.
Соли вафоташ 1339/1911.*

Матни рӯи кабри Мир Соҳиби Қассоби куча (соли
вафот 1364-1944):

*Марғи соҳибдил ҷаҳонери далели кулфат аст,
Шамъ чун хомӯш гардад доғи маҳфил мешавад*

Кананда Муҳаммад Иброҳим Халил

*Бор ёби чу ба хоки дари соҳибназарон
Ҷинни домони адаб кун хатти пешомиро*

Бедил

Матни рӯи кабри устоди фанни мусиқӣ Қосим, 15
сентябри 1956:

*Дар хароботи муғон имрӯз сози мотам аст,
Навҳаи ҷонсӯзи ғам дар нағмаи зеру бам аст.
Аз маҳоми айш меояд суруди ғам ба гӯш,
Дилрабо хомӯш, чун дилдодагон дарҳам аст.
Меҳалад дар дил ба ранги ҷанги шоҳин савтчанг,
Пардаи ушшоқро созу тараннум пурнам аст.
Тори умр, устод Қосимро ба мизроби аҷал,
Ҳаштуми моҳи сафар даврон гусаста аз ҳам аст.
Руҳи мусиқӣ зи дарди хориҷи оҳанги ӯ,
Чун қулуби дастаҳои соз, зору барҳам аст.*

¹Аз асари олими афғон Муҳаммад Иброҳим Халил «Мазороти шаҳри Кобул», 1339/1960.

Дар рӯи қабри Азиза ном духтар, ки 15 мохи шавволи соли 1370 х. (21 июли соли 1950) фағтидааст:

Ҳай, ҳай ки чу барқ аз назар рафт,

Ҳай, ҳай бо шитоб чун саҳар рафт.

В-аз тири нигоҳ тезтар рафт,

Чун гард аз саводи дар рафт.

Вақте бӯи муҳаббатам буд,

Бо ҳар сари мӯли улфатам буд.

Эй, гӯшуда нури дидаи ман,

Эй, озуи наврамидаи ман.

Эй, наҳли басар расидаи ман,

Раҳме ба ҳади ҳамидаи ман.

Рафти агарам зи чашми бедор,

Бинмой маро ба хоби дидор.

Эй, боғу баҳори ман кучои?

Эй, лолаузори ман кучои?

Хушнағмаи ҳазори ман кучои?

Гар рӯи наменамои охир,

Бифурист паёме, эй мусофир!

Матни рӯи қабри Абдулло Қаддоф (вафот охири асри XVIII- аввали XIX). У марди хушсӯхбат ва рафики некахлоқ буда ба мучарради зистааст:

Басо тоқ шуд ҳаробу ҳамои бесутун баҷост,

Бунёди ишқ, бин ки чист он маҳками у фидаф?

Порча аз матни рӯи қабри Биби Соҳиббегим бинти Комрон, завҷаи Шохмахмуд, ки соли 1170х. (1756-1757) фағтидааст:

Эй сарв, соя аз сари мо бар гирифта,

Худ рафтаву олами дигар гирифта.

Эй хоки тира, дилбари маро азиз дор.

Ин нури чашми мост, ки дарбар гирифта.

Дар Панҷаи Шох ном мазор, дар рӯи қабри Мир Муҳаммадалихони Озод (вафот 1336-1943):

Даври гардун, ки надорад чуз бедод,

Тоға доғе ба дили азли ҳунар боз ниҳод.

*Бурд аз маҷмаи арбоби сухан мардеро,
Ки дар ақсоми сухан дастрасаиш буд зиёд.
Соҳибшӯҳрат дар олами камолу дониш,
Аъни он Мир Муҳаммадалихони Озод.
Ҳайф аз он табъи сафо, оҳ аз он тиннати соф,
Ки чу ганҷ, дуру гавҳар ба таи хок фитод.*

Матни рӯи қабри духтари Поянда Султон, ки 18 мохи
ҷумоди аввал соли 1089х. (14 октябр 1669) ғавтидааст.

*Рафтисеу дарду доғи туам ёдгор монд,
Сад ҳасрат аз ту дар дили умедвор монд.
Он ақс ки, бувад, орзуи ҷон зи даст шуд,
Ин ҷони зормонда, надонам, чи қор монд.*

Матни рӯи марқади муаллимаи диниёт Биби Фоти-
ма, ки дар синни 87, соли 1370х. (1950) ғавтидааст:

*Муттақия, зоҳида, исматмаоба, олима,
Фозила, ғайза, риёза, адиба, нозима,
Ростгӯ, ҳақҷӯ, некухӯ, қадрдони обрӯ,
Фарди нисвони замони хеш Биби Фотима.
Сарфи таълиму таалум нақди умри худ намуд,
То қавояш буд бар ҳолу вучудаш солима.
Табъаш аз меҳмон шукуфта чун мизоҷ аз бӯи
хуш,*

*Бар руҳи мӯзҷочу мискин буд хандон доимо.
Аз камоли хулқӣ неку дар ғайбу дар ҳузур,
Менамуди аз ҳама кас эҳтироми лозима,
Ғарқи зикру фикру авроду вазоиф рӯзго,
Дар дили шабҳо ба умри худ набуди ноима.
Рӯзи ҷумға нуздаҳум аз моҳи мавлуди шариф,
Шуд ба ҷаннат сини ҳаштоду ҳафтум озима.
Мисрае аз сояи ғавташ зад рақам килки Халил,
Ло ҳақу ҷуд иллоҳи боду ҳусни хотима.*

Аз матни рӯи қабри Мир Ҳабибулло, ки соли 1330
(1911) ғавтидааст.

*Ғигон к-аз гардиши чархи ситамқор,
Ба ҷои об хун аз дидагон рафт,
Ман аз бедоди гардун доғ доғам,
Ки аз ҷавраш чиҳо бар ину он рафт.*

Кунун Мир Ҳабибуллои марҳум,
 Чу нур аз пеши чашми дӯстон рафт.
 Ягона саиди олии саб буд,
 Зи насли воиз он қутби замон рафт.
 Ба мулки ҷовидон зин дори фой,
 Ҷароғи равшани ин хонадон рафт.
 Матни рӯи қабри тифл:
 Тифле ки чу ҷон азиз медоштамаш,
 Як лаҳза ҷудо зи худ намедоштамаш,
 Ман парвардааму замонааш бурд ба хок,
 Эй хок, чунон дор, ки ман доштамаш.

Дар санги қабри сардор Гуломалихон, ки соли 1339
 (1920) вафот кардааст, чунин байтҳо кандаанд
 Ҳар кас, ки дар қаламрави мулки ҷаҳон буд,
 Медон яҳин, ки тири қазоро нишон буд.
 Нагирифт коми хеш кас аз даҳри бесубот,
 Чандин қазор сол агар комрон буд.
 Афсус, сад дарег, ки аз сари аҷал,
 Нокому номурод ҷавоне ки дар ҷаҳон,
 Сарве фиканда шуд, ки дар бӯстон шуд.
 Бе ӯ баҳору боғи ҷавони хазон буд.

Ӯ ҳамчу тир рафт, вале модараш зи ғам,
 Ҳамчун ҳилол лоғару пушташ камон буд.
 Сад ҳайф аз ҷавони ӯ, к-аз ҷаҳон бирафт,
 Ҳар кас шунид рузу шаб, ӯ дар фиғон буд.

Дар худуди кариияи Зиндабобон зиёратгоҳе бо номи
 Шоҳи Ҳамадон маъруф аст. Ин номро ба Мирсаид Али
 Ҳамадонӣ, ки дар Кулоб мадфун аст, нисбат медиҳанд.

Ин шахс гуё дар Кулоб ва гоҳе дар Пағмон тавақуф
 доштааст. Соҳиби мазори номбурда сартароши ин шахс
 буда, мӯйҳои Амир Саиди Ҳамадониро дар ҳамин мадфун
 дафн мекардааст. Билохира қарору васияти худӣ уро ҳам
 конеъ гардонида дар ин ҷо дафн кардаанд. Ин абъет дар
 болон сари сартарош мастур аст:

Мири хурд аз ҷаҳон бирафт ҷавон,
 Ҳақ кунад дар биҳишт маъволаш.

Дар ҳалиму ҳусн, ҳулқу сулук,
Кас набудӣ дар даҳр ҳамтояш.
Ваҳ, ки аз тундбодӣ сахти аҷал,
Шуд ба ранҷу табъ чу аъзолаш.
Аз бадан кард ногаҳон парвоз,
Тоири рузи аршпаймолаш.
Зери ин тӯдаи мағок афсус,
Шуд, ниҳон руи моҳсимолаш.
Ҷустам аз пири ақл таърихаш,
Ғарқи ҳайраташ бишуд сарополаш.
Чун сар аз баҳри ғам кашиду бигуфт,
«Бод дар ҳулд доимо ҷолаш».

Мисраи охир моддаи таърих буда аз он санаи 1205
ҳиҷрия /1790-1791/ ҳосил мешавад.

Ин сана ба соли ҳаёти Мир Сид Алии Ҳамадонӣ
мувофиқат намекунад. Шояд лавҳи мазори сартароши
замони ӯ баъди чандин муддат гузошта шуда бошад.

Порча аз матни санги мазори «Зиёрати Ошикон ва
Орифон».

Дод аз дасти ҷафои чархи каҷрафтдор дод,
З-он ки як гул зин гулситон хурраму хандон
намонд.

Ҳар касе омад чанд рӯзе зиндагони карду рафт,
Ҳеч кас инҷо ба номи ғеш ҷовидон намонд.

Навҷавонеро зи пой афканд акнун к-аз ғамаш,
Рузу роҳат пиру барноро ба ҷисму ҷон намонд.

Порча аз матни руи қабри навоб Ҷабборхон, ки соли
1270 (1853-1854) ҳиҷрия ғавтидааст.

Шовӣ чи мумкин аст дар ин мотамсаро,
То ҷодари сина ба сари мост осмон.

Чун нуқтаи мадори фалак наъш мурдааст,
Дар мурдагонае чун бизияд зиндаву шодмон.

Порча аз матни руи қабри Ҳадича, модари Амир
Шералихон, ки соли 1280 ҳиҷрия /1863-1864/ вафот карда-
аст.

Оҳ аз ҷафои чархи ситамгар, ки борҳо,
Бар подшоҳу бандаву пиру ҷавон гузашт.

Ҳар гул, ки шуд шукӯфта бо гулзори коинот,
Бо доғи дил чу лола аз ин гулистон гузашт.
Ҳар дил, ки аз танъуми гетӣ нишот ёфт,
Охир ба ранҷу ғуссаву меҳнат зи ҷон гузашт.
Аз меҳнати замона чӣ гӯям ки то чиҳад,
Дар мардуми замона хусус-ин замон гузашт.
Хуршед аз қабоили афғон ғуруб кард,
Ки афғон сад қабила зи ҳафт осмон гузашт.

Дар руи қабри профессор, ки номаш маълум насту-
дааст, чунин хат хонда мешавад:

Эй аҳли ҳаёт, маргро ёд кунед,
Худро зи ғами замона озод кунед.
Чун мегузаред бар сари турбати мо,
Бояд, ки ба як фотиҳаам шод кунед.

Дар руи оромгоҳи Оллоҳёрхон, ки 7 моҳи зулкаъда
соли 1224 хичрӣ /16 декабраи 1809/ ғавтидааст чунин
матн боқӣ мондааст.

Эй марг чӣ хонаго, ки вайрон кардӣ,
Дар мулкӣ вучуд ғорати ҷон кардӣ.
Ҳар гавҳари ноёб, ки омад ба ҷаҳон,
Бурдиву ба зерӣ хок пинҳон кардӣ.

Порча аз катибаи руи қабри Раҳимхон, ки соли 1249
хичрӣ /1833-1834/ ғавтидааст.

Дареғу ҳайф к-аз олам ту, эй ҷони ҷаҳон, рафтӣ.
Ҳазор афсӯс аз хулқӣ нақӯят к-аз миён рафтӣ.
Раҳимхон, аминал мулк к-аз дунёёву дун охир,
Барои сӯҳбати хуррон ба фирдавси ҷинон рафтӣ.
Лиқои ҳазрати ҳақ дошти манзур к-аз олам,
Кашиди пову барканди дилу домантакон рафтӣ.
Ҳавои гулшани хулдӣ барин дар хотират раҳ ёфт,
Ки барканди ба кулли дил зи асбоби ҷаҳон рафтӣ.
Вазир ба дастӣ аъдо шарбати талхи аҷал нӯшид,
Ту ҳам дилхун аз ин олам ба ҷисми нотаваон рафтӣ.
Чу аз бодӣ аҷал нахли вучудат сарнагун гардид,
Ба сазни боғи шеван шуд, ки сарв аз бӯстон рафтӣ.

*Ба зери токи ғаброъ ғавҳари зотат чу шуд пинҳон,
Аён шуд мотамат, андар миёни дӯстон рафтӣ.*

Порча аз матни руи қабри Биби Марямҷон, ки соли
1308 хичрӣ /1890-1891/ вафот кадааст.

*Фигон аз ғардиши чархи ситамгар,
К-аз ӯ ҳаргиз надидам хотири шод
Зи тунбоди аҷал афканд ногоҳ,
Қаде к-аз ӯ зиҷул шуд сарви озод.*

Матни руи қабре, ки соли 978 хичрӣ /1570-1571/ канда
шуда, дар зиёрати Хоҷа Шохмахмуд ном мазор махфуз
аст:

*Ногоҳ зи тундбоди ҷонсӯзи аҷал
Нахли ҳади хушхиромаш афтод зи по.
Таърихи вафоташ аз хирад ҷустам гуфт:
«К-он сарв зи по фитод аз боди фано».*

Интихоб аз катибаҳои қабри Шохзода Нодир писар
ри Темуршоҳ, ки соли 1220 хичрӣ /1805-1806/ вафот кардааст.

*Осудагӣ аз ҷаҳони фонӣ маталаб,
З-ин чархи қабуд меҳрубонӣ маталаб.
Ҳеҷ аст ҷаҳони фониву ҳарчи дар ӯст,
Ҷуз дӯст ба даҳр то тавонӣ, маталаб.
То чанд тавон ба дарду ҳирмон будан,
Дар ҳайд зи ҷаври зулм ихвон будан,
Шуд тоқати ман тоқ наҷоте, ё раб!
Зин беш наметавон ба зиндон будан.*

Хошим Шоик афандя сафири амири Бухоро дар Кобул,
баъд аз ғалабаи революсияи Халқӣ дар Бухоро ба ватани
худ барнагашт. Хошим Шоик чун марди олим ва фозил дар
соҳаи маорифи кишвари Афғонистон дохили кор шуда
хидмати ирфонӣ басар бурд. Ӯ 17 моҳи муҳаррами соли
1374/15 сентябри 1954/ вафот кард.

Хошим Шоик писар надошт. Духтарон ва ҳамсари
ӯ /духтари Азизуллоҳон/ қабрашро обод карда руи санг
марсияро кандаанд, ки онро Халилуллоҳ Халилӣ навишта
та буд:

Фозилу маъруф Ҳошим Шоикӣ оличаноб,
 Осмони илму донишро дурахшон офтоб.
 Соҳибӣ таснифу таълифу татаббӯъ дар улум,
 Маҳзани анвоъ, маълумот чун чандин китоб
 Хомаи гавҳарфишонаш муқтадир дар назму наср,
 Қувваи зехну баёнаш дар мубоҳис комъёб.
 Устоди донишу фазлу адаб дар мамлакат,
 Баҳраандӯзони файзаш хорич аз ҳадду ҳисоб.
 Қадраш афзун назди арбоби маориф ар ҳама,
 Бӯстони илму донишро зи бас дод обу тоб.
 Аз тариқи қадри хидматҳои ирфонӣ бувад,
 То абад устоди авлоди ватан ўро хитоб.
 Менамудӣ урси Бедилро ҳамасола, зи бас
 Буд қадри пешвоёни адаб пешаш савоб.
 Ошкоро мешудӣ ҳангоми сӯҳбат, он ки ўст,
 Пой то сар донишу фарҳангро лаб-лубоб.
 Ба ҳузураш маҳфили аҳли адаб будӣ хунук,
 Маҳфили аҳбобро ў гарм карда чун шароб
 Ў гулистони вафоро нахли гулшанзеб буд,
 Ў зи девони муҳаббат буд фарди интихоб.
 Кӯҳ назди иззу тамкинаш сабук монанди коҳ.
 Аз баҳори хулқи некаш тоза табъи шайху шоб
 Он Бухорӣ сӯҳбати гарму дили пурсӯз дошт,
 Нисбаташ бо аҳли шӯҳрат буд чун обу сароб.

.....
 Чун барояш мағфират мехостам беҳад Халил.
 Хомаам зад соли фавташро рақами «Ғуфрон маоб»¹

Аз марсияи устод Халилуллоҳ Халилӣ маълум мешавад, ки Ҳошим Шоик шаҳси соҳибмаълумот буда дар таърихи илму ирфони Афғонистон ҳиссаи арзандае гузоштааст. Ин ҳиссаи ўро мо аз шеъри зерин низ равшан ҳис менамоем:

Хуфта ин ҷо Ҳошими Шоик, ки дар фазру адаб,
 Қарнҳо шуд, модари гетӣ қарини вай назод.
 Хонақоҳи Мавлавиро охирин шамъи умед,
 Дарсгоҳи Буалиро вопасин барқи мурод.

1. Марсия иборат аз 31 байт буда, мо аввал ва як байти охири онро овардаем.

*Роздони Фаҳр Розӣ дар умури фалсафа,
Раҳшиноси Бу Ҳанифа дар маҳоми иҷтиҳод.
Аз Бухоро то ба Кобул в-аз Ҳири то Кошгар,
Чашми арбоби назар гардид аз ӯ равшан савод.
Маҳфилаш соҳибдилонро раҳнамоӣ файзу ҳудс,
Маҳзараш аҳли назарро раҳбари куи рашод
То шавад соли вафоташ офтобе назди халқ,
Килки ман гуфт аз паи таърихи ӯ «мағфур бод».
/Аз ибораи «мағфур бод» соли 1333 шамсӣ ҳосил
мешавад/.*

Порча аз матни руи қабри Бубуҷон бинти Муҳаммад
Усмонхон, завҷаи Аминулдавла, ки ба синни 21 солагӣ дар
таърихи 24 раби ул-аввал 1284 /27 июли 1867/ вафот
кардааст:

*Зери ин торуми забарҷади фом,
Гули умед касе начид ба ком.
Парвард моида зи хуни ҷигар,
Карда лабрез заҳри марг ба ҷом.
Ҳар ки дар вай даме бар роҳат зист,
Хурд зин ҷом бодаи ноком.
Озу афсусу ҳайф мерӯяд,
То ҳиёмат зи турбати Баҳром.
Пас манех дил дар ин ҷаҳони хароб,
Роҳаташ зиллату лаҳаданҷом.*

Матнҳо аз санги сари қабри Амирзода Азим соҳиб,
ки соли 950 ҳиҷрӣ /1543-1544/ вафот кардааст:

*Эй, рехта чун гул ба ҷавони дар хок,
Чун домани гул пераҳани умри ту чок.
Рӯзе, ки ба дил ғами ту ба хок барам,
Нола зи дилам барояду лола зи хок.*

*Дар мотами ту даҳр баче шеван кард,
То лола зи хуни дида дар доман кард.
Гул ҷайби қабои аргувонаш бидарид,
Қумри намади сиеҳ дар гардан кард.*

Эй нури ду дидаи ҷаҳонафрӯзам,
Рафтиму зи ҳиҷри ту сиеҳ шуд рӯзам.
Будем ба ранги шамъ равшан ҳарду,
Айём тура бикӯшту ман месӯзам.

Порча аз лавҳи мазори Марям Билқис бинти Мухаммад Азимхон, ки соли 1297 /1880/ ҷавтидааст.

Сад оҳу сад дарег зи бедоди ҷаҳон,
К-аш нест эътибор на пиру на ҷавон.
Аз шоҳу аз гадоу набиву валию қутб,
Дастӣ аҷал ба хоки сич мекунад ниҳон.
Аз хок парда гар фиканӣ, нек бингарӣ,
Бинӣ дигар ҷаҳон, ҳамагӣ хуфта нотагон.

Порча аз матни қабри зане, ки соли 1298 ҳиҷрия 1881/ ҷавтидааст.

Оҳ аз ин даври сипеҳру гардиши гардуни дун,
Сад фиғон аз номуродиҳои чархи воҷгун.
Ҳар кучо бинад дилеро шоду маҳзун созадеш
Гул ба тороқи ҳазону гунча шуд лабреси хун.
Шаҳди осоиш кам асту талхкомиҳо бисе,
Шарбати айше намеёбам аз ин тоси нагун.

Матни лавҳи мазори Пирдустхони Ачказой, ки соли 1289 ҳиҷрия /1872-1873/ вафот кардааст. Марсия ба калами Тарзӣ тааллуқ дорад.

Фарёд мекунам зи ҷафоҳои осмон,
К-аз вай чӣ фитнаҳо, ки ба аҳли замин расид.
Ҳардам зи вай ҳазор балоҳои ногаҳон,
Бар хисравони Руму ба султони Чин расид.
Тарзӣ, зи марг шукӯҳ чи дорӣ, ки аз ҳазо,
Аз модар ҳар ки зод ба ӯ худ ҳамин расид.
Яксар зи дасти марг халоси наёфтааст,
Гар филмасал касе ба сипеҳри барин расид.
Хушдил диле ки то ба дами вопасини марг,
Имон ба бар гирифта ба ҷонофарин расид.
Тарзӣ, чу соли реҳлати ӯ хост аз хирад
Гуфто, ки пои вай ба биҳишти барин расид.

Порча аз лавҳи мазори Муҳаммад Сиддикхон, ки 10 моҳи шавводи соли 1257 хичрӣ (26 ноябри-1841) вафот кардааст:

*Эй сарв, соя аз сари мо баргирифта,
Худ рафтаву олами дигар гирифта.
Эй хоки тира, дилбари моро азиз,
К-ин нури чашми мост, ки дарбар гирифта.*

*Эй марг чи хонаҳо, ки вайрон карди,
Дар мулки вучуд ғорати ҷон карди.
Ҳар гавҳари ноёб, ки омад ба ҷаҳон,
Бурдиву ба зери хок пинхон карди.¹*

Аз лавҳи мазори Муҳаммад Сиддикхон, ки соил 1330 (1911-1912) фаотидааст:

*Эй чархи пурситез, зи ҷаври ту сад фиғон,
Карди баҳори ин гули бехорро хазон.
Аз мешаи ситеза фасту фано нагун
Карди фиканда қомат ин сарвро ягон.
Озу фиғон, нола зи ошӯби дасти ту
Дорад ҳамеша ҳулқи замӯ марду анису ҷон.
Дар рӯзу шаб ба теғи аҷал ҳар ҷафо кунӣ.
Мақтули дасти хеш амиру фақирӯ хон,
Эй, даври сифлпарвар в-эӣ чархи вожгун.
Як дил зи ҷаври ту набуд шод дар ҷаҳон,
Кушти чароғи суруру сард зи зулқарам
Аз тундбоди марг...рӯз ногаҳон.*

Матни зиёрати Ҳочаи Мулло, уламои замони хеш буда, нисбаташ ба ҳазрати шайхулислом Аҳмади Ҷомӣ мунтаҳя мешавад (441-536х./1049-1141).

*Ҳоча Мулло - орифи равшанзамир,
Соҳиби илму амал, Абдулбасир.
Дошта аз Аҳмад ул-Ҷомӣ насаб,
Зиндадил он шайхулисломи кабир.
Карда дар ҳафтӯду ду нӯҳ сол ҳаёт,
Илму дин таълим бар барноғу пир.*

* 1. Ин рубоӣ дар болооёя Зарафшон низ дучор мешавад

*Рафту шуд баъд аз саду бисту се сол,
Кашфам акнун вақти ғавти он шаҳир.
Гуфтам аз рӯзу маҳу солаш, Халил,
«3-ин ҷаҳон панҷи раҷаб шуд гушагир».*
1251 х./1835-1836.

Порча аз санги рӯи қабри Абдуллоҳони шаҳид, ки ба санаи 1257 (1841-1842) тааллуқ дорад
*Дареғу оҳ зи бедоди чархи дунпарвар,
Фигон зи гардиши афлоку кинаи аҳтар,
Набуд бар руҳи онои ки раҳгузори ғубор,
Бубин, ки оқибаташ фарши хок шуд бистар.*

Порча аз матни рӯи қабри Якубхон, ки соли 1293 (1876) ғавитдааст:
*Чӣ гӯям аз ҷафовау ҷаври афлок,
Назист як дил даме бо хотири шод.
Агар лаҳза касе ором ҷӯяд,
Зи оромӣ ба нооромӣ, ба фарёд.*

Матни рӯи қабри шахси номаълум дар дехаи Тарахели Кобул, ки соли 1026 (1617) қандаанд:
*Гули боғи шараф пажмурда шуд, ҳайф
Фитод аз тундбод он сарви озод
Дар аёми фироқаш аҳли дилро,
Баромад дуди оҳ, аз ҷони ношод.
Чу доим дар ғазо мебуд қораи,
Ба таъриҳаш бигӯ «доди ғазо дод».*

Матни рӯи қабри зане, ки 3 моҳи рамазон соли 1379 (8 июни 1960) бо дасти шавҳараш кушта шудааст:
*Ин хоктӯда маскану маъвои он касест,
К-аз дасти зулму кинаи шавҳар шаҳид шуд.
Ин мадфуни касест, ки дар мавсими шубоб,
Дебочаи китоб ҳаёташ сафед шуд.
Авроҳи зиндагонияш аз сар-сари ситам,
Дар дашти бекарони ҷафо нопадид шуд.
Дасти ҷафоу зулму таъди гулуи ӯ
Бифшурд он ҳадар ки зи ҷон ноумед шуд.*

*Ин осмони ифату покиза домани,
Дар қатлгоҳи ҷаври қатил ул-саъид шуд.*

*Афсуси туро хурам, ки дори қасре
Гури падарат вале фаромӯш шуда.
Шахрия*

Дар сари қабри амир Олимхон (1910-1920).

Дар байни роҳи васати қабристони Шаҳадон Солиҳини Кобул, қариби Гунбади Се-Улуғ, бинои гунбадноки на чандон калон намудор аст. Роҳи мошингарди ноободӣ камбар, дар қисмати болоии ин бино хат кашидааст. Деворҳои бино ва гунбади онро бо каҳгил андова кардаанд. Руи боми атрофи гунбад пур аз сангҳои хурду калон. Маълум мешавад, ки баъзе аз раҳгузарон ба руи ин бино санг мепартофтанд. Аз се паҳлуи бино даромадгоҳи бедар мондаанд, ки бо воситаи онҳо ҳар чонвар дохили он шуда метавонад. Дар ин гунбад Олимхон - амири охиринаи гурезаи Бухоро дафн шудааст. Дар руи санги мармари гаҳвора шакли фарои руи қабри ӯ ин ибора хонда мешавад: «Ин ҳазораи (девор, панҷара) пуралам хомили қабзаи хоки иморат ва фаҳоматбунени саъдатпаноҳ подшоҳи ҳафтуму охири силсилаи мангитияи Бухорои Шариф, яъне чаноби олии мағфур амир Саид Олимхон ибн марҳум амир Саид Абдулаҳад, ибн амир Саид Музаффархон, ибн Саид Насруллоҳон, ибни амир Саид Хайдархон, ибни амир Шохмурод, мулақаб ба Маъсуми ғозӣ, ибни амир Донёлхон мебошад, ки дар соли даҳуми салтанати он марҳум аморати Бухорои Шариф аз тарафи қуфори рус истило ва ҳудаш ба сурати муҳочир, фи-сабилулло, ба хоки ҳамсоияи муҳсин ва муслими худ - Афғонистон паноҳанда шуда. Баъд аз инқилоби бисту се сол зист. Дар ин хоки исломӣ ба умри 64 солағӣ, рӯзи шанба, 9 савр 1323 шамсей, мутобиқи панҷуми ҷумодаи ул-аввал 1363 ҳиҷрӣ нидои арҷаъиро лаббайқ ва чашм аз дунёи фанӣ пушида.

Ҳақтаъоли руҳашро дар ҷувори раҳмати хеш ҷо диҳад. Омни!»

*Аз санаи руи санг маълум мешавад, ки Олимхон 29

мохи апрели соли 1944 вафот кардааст. Уро «подшохи хафтум ва охири силсилаи манғития» номида, ачдода амир то Дониёл номбар шудааст. Таачуби мо дар он аст, ки барои чӣ у «подшохи ҳаштум» ё «подшохи даҳум» неву «подшохи хафтум» номида шудааст. Фарз кардем, ки ташаббускори у, худ муаллифи ин мати иштибоҳ кардааст. Дар он сурат барои чӣ номи Муҳаммад Раҳим - асосгузори хонадони Манғития фаромуш шудааст? Агар ин ном фаромуш намешуд Олимхонро «подшохи ҳаштум» номидан раво буд. Баъди вафоти амир Хайдар (1800-1826) писарони у амир Хусайн (ё Мирхусайн) ва Саид Умар тақрибан чор моҳ зиёдтар ҳукм рондаанд. Агар ҳукмронии дуи онҳо ба инобат гирифта мешуд, Олимхон мебоист «подшохи даҳум» шуморида шавад. Шояд муаллифи матнӣ рӯи қабри Олимхон аз таърихи ҳукмронии манғитҳо дар Бухоро пурра огоҳ набошад. Бо мақсади равшан намудани ин фикрҳо мо дар Қобул бо ду писари Олимхон, ду набераи духтарии у ва яке аз домодҳояш сӯҳбат карда будем. Ҳеҷ кадоми аз онҳо ҷавоби қаноатбахшқунанда гуфта натавонистанд. (Боқад кайд намуд, ки дар Афғонистон аз Олимхон 13 писар ва 15 духтар мондааст).

Ба фикри мо иштибоҳ дар матнӣ рӯи қабр қасдан аст. Чунки Муҳаммад Раҳим соли 1753 бар хилофи қонун ва муқарароти мавҷуда бо зарби яроқи хоричӣ, яъне ёрии шоҳи Эрон, ба ҳокимияти Бухоро соҳиб шуда буд. Ҳол он ки хонадони сулолаи манғития дар аморати Бухоро ҳуқуқи ҳукмрониро надоштанд. Бинобар ин барои пинҳон намудани таърихи худсарӣ, дар рӯи қабри охири амирами Бухоро номи амирами аввалиро аз хонадони Манғития сабт накардаанд.

*Мешавад номи ҳунарманд пас аз марг баланд,
Дона сарсабз нашуд то ба таҳи хок нашуд.
Сайидо.*

ДАР САРИ ТУРБАТИ ХУСРАВИ ДЕХЛАВИ ВА ҲАМДИЁРОНИ Ӯ

Дар шаҳри Дехлӣ маҳалле маъруф аст, ки «Даргоҳи Низомаддин авлиё» ном дорад. Шаҳси бо ин ном дафншуда аслан аз Бухоро буда, номи аслиаш Муҳаммад бинӣ Аҳмад бинӣ Али ал-Бухорист. Ӯ соли 1236 таваллуд ёфта, аз Бухоро ба Лохур омада, дар соли 1326 дар Дехлӣ ғавтидааст. Муслмонони Ҳиндустон уро «Султон ул-машоих» ва «Султон авлиё» номида, гунбаде дар рӯи мазораш бардоштаанд. Баъд аз он бар фарози он сандуке аз ҷӯби сандал сохтаанд, ки кандилҳо ва занҷирҳои тилло аз он овезон буд. Дар паҳлуи мазори Низомаддин авлиё масҷиде бино кардаанд, ки мавсум ба ҷамоатхона буда сутуни васати ин масҷид аз санги сурхи якпардагист. Дар дохили масҷид катибаҳои бисёр зебо бо хатти насх манқур мебошад.

Хуллас, Низомаддин дар Ҳиндустон шахси эътимоднок аст ва бе сабаб нест, ки одамони мутабартарин дар назди мазори ӯ мадфун шудаанд.

Дар қисми ҷанубии мазори Низомаддин макрабаи панҷаракории зеборо аз санги мармар мебинем, ки он оромгоҳи шоири номи Хусрави Деҳлавист. Шоир дар моҳи зулкаъда соли 725 ҳиҷрӣ (октябр-ноябри 1324 милодӣ) баъди шаш моҳи Низомаддин ғавтидааст. Саид Маҳдӣ ном шахс, мутахаллус ба Номӣ гирди мазори Хусрави Деҳлавиро соли 997 ҳиҷрӣ (1588-1589 милодӣ) девор гирифтааст. Дар соли 1016 ҳиҷрӣ (1607-1608 милодӣ) шахси дигар бо номи Умодаддин Ҳасани Бурҷӣ бар сари қабр макраба бино намуд. Ба рӯи қабри шоир бошад, ба таври умуди лавҳа гузошта ин матнро ба рӯи он кандаанд:

*«Заминро аз ин лавҳ шуд сарфарозӣ,
Ба даврони Бобур, шаҳаншоҳи Ғозӣ».*

*Мир Хусраву хусрави мулки сухан,
Он муҳити фазлу даръёи камол.*

Насри ӯ дилкаштар аз маи маин,

Назми ӯ софитар аз оби зилол,
Булбули дастонсарои беқарин,
Тутии шаккармақоли бемисол,
Аз паи таъриху соли фаоти ӯ
Чун ниҳодам сар ба зонуи хайл,
Шуд «адимул мисл» як таърихи ӯ
Дигаре шуд «тутии шаккармақол».

Харрараху /навишт/ Шаҳобул муаммой ал-Яздя

Чуноне ки мебинем, дар ин матн соли вафоти Хусрави Дехлавӣ ду маротиба ба воситаи ибораҳои «адимул мисл» ва «тутии шаккармақол» оварда шудааст, ки аз ҳар кадоми он моддаи таърих-санаи 725 хичрӣ ҳосил мешавад.

Баъд аз ин матн ба хатти настаълиқи рез байти зерин катиба шудааст:

«Зи ҳарфи васли ҷонон содиқ омад лавҳи хоки
ман,
Тариқи содалавҳи бас нишони ишқи поки ман».

Баъди ин байт ин китъа сабт шудааст.

Маҳдихоҷа Саид бо ҷаҳу ҷалол,
Шуд бонии ин асоси бешибҳу мисол.
Гуфтам «саъи Ҷамили Маҳмудхоҷа»
Таърихи бинои ин чу қарданӣ суол.

Дар ин байт моддаи таърих «Саъи ҷамили Маҳдихоҷа» буда, аз он санаи 897 хичрӣ ҳосил мешавад /1491-1492 милодӣ/.

Ҳамаи матнҳои болои дар рӯи як санги амудӣ аз номи Бобур сар карда, сабт шудааст. Вале ин сана 35 сол бо таърихи ҷилуси Бобур дар Ҳиндустон ихтилоф дорад. Ӯ соли 932 хичрӣ /1525-15526 милодӣ/ бар тахти салтанати Ҳиндустон нишаста буд. Зохиран созандаи моддаи таърих ба иштибоҳе роҳ додааст /Маҳдихоҷа яке аз умарои дарбори Бобур ва шавҳари хоҳари ӯ буд/.

Дар деворҳои макбараи Хусрав низ матнҳо сабт шудаанд. Масалан, дар рӯи девори ғарбӣ ин ғазал аз худи Хусрав, ки ба Низомиддин бахшидааст, мастур аст:

*«Эй шарбати ошиқи ба ҷомат,
В-аз дуети замон, замон паёмат.
Шуд силки фарид аз ту манзум,
З-он аст, ки шуд лаҳаб Низомат.
Ҷовиду баҳост банда Хусрав,
Чун шуд ба ҳазор ҷон гуломат».*

Дар рӯи девори чанубӣ ин рубой навишта шуда:
*«Маро номи некисту Хоҷаазим
Ду шину ду лому ду ҳофу ду ҷим.
Агар ном ёбӣ ту з-ин ҳарфҳо,
Бидонам, ки ҳасти ту марди фаҳим.
Котиби мазкур набераи шайх Фариди Шаккарганҷ».*

Ин рубой муаммоест, ки номи Хусравро дар нихон дорад, бадин тартиб ҳал мешавад:

Ду шин дар алифбои арабӣ ба 600 баробар аст. Ин ракам ба ҳисоби абҷади адади «Ха» - аввали ҳарфи номи Хусрав; Аз ду лом раками 60 ҳосил мешавад, ки ҳарфи «син»-ро медиҳад; Аз коф раками 200 ҳосил мешавад, ки раками «ре»-ро медиҳад; Аз ду ҷим раками 6 ҳосил мешавад, ки дар ҳисоби абҷад раками ҳарфи «вов» аст. Аз ҳама ҳарфҳои дар ракамҳо пинҳон шуда /Х, С, Р, В/ калимаи «Хусрав» ҳосил мешавад.

Дар рӯи девори шарқии бино ин катиба мастур аст:
*«Эй Хусрави беназири олам,
Бо равази ту маро ниёз аст.
Таъмир намуд Тоҳир оро,
«Бо равази бигу, ки ҷои роз аст».*

Мисраи охир моддаи таърих буда, аз он соли 1014 хичрӣ /1605-1606 милодӣ/ ҳосил мешавад.

Дар ҳамин сол дар девори шимолӣ низ хат навиштаанд.

Рӯи деворҳои беруни оромгоҳи Хусрав низ хат дорад. Яке аз онҳо:

*«Шай мулки суҳан Хусрави сару солори дарवेशон,
Ки номаш ҳаст бар лавҳи ҷаҳон чун нақш дар
хоро,*

*Чунон дар сурати хуби суханпардоз шуд табъаш,
Ки зебе дод аз он сурат ба хубӣ лавҳи маъниро.
Шуд ӯ Ғаввоси даръёи тафаккур в-аз муҳити фазл
Бурун овард дарҳои маъониро аз он даръё.
Ба соли панҷ панучу ҳафтсад аз ҳичрати Ҳазрат
Зи дор-ул-мулки дунъё кард рехлат қониби уқбо.
Оқибат бахайр бод!»*

Дар ҳамин девор аз 10 сатр иборат матни сӯфиёна низ навишта шудааст.

Дар айвони рӯбарӯи макбара Икром ном шахс дар соли 1226 ҳичрӣ /1811-1812 милодӣ/ иборат аз 4 сатр матн кандааст.

Аз матнҳои болои маълум мегардад, ки ба шоири забардаст - Хусрави Дехлавӣ мардуми Ҳиндустон эҳтиром ва эътиқоди бузург доштааст.

Оромгоҳи Хусрав, ки сачдагоҳи натавон мардуми Ҳинд, балки ҳамаи мухлисони шеъри тоҷикӣ-форсӣ ва ҳамаи дӯстдорони назм гаштааст, бинандаро ба ҳаяҷон меоварад. Бе ихтиёр сӯханони Ҳофизи Шерозӣ ба забон меояд, ки гуё шоир онро ба унвони ҳамин зиёратгоҳ гуфта бошад.

*Бар замине, ки нишони кафи пои ту буд,
Солҳо сачдаи соҳибназарон хоҳад буд.*

Байни оромгоҳи Хусрави Дехлавӣ ва зиёратгоҳи Низомиддин як чанд макбараи аз санги мармари сафеди панҷарагулчин ҷой гирифтааст. Аз рӯи матни руи қабр яке аз он мазори Чаҳоноро, духтари саввӯми Шохчаҳон буда чунин матн ба рӯи сангаш сабт аст:

*«Ба Ғайри сабза напӯшад касе мазори маро,
Ки қабрипӯши Ғарибон ҳамин гиёҳ бас аст.»*

«Ал-факира ал-фонията Чаҳоноро, муриди хоҷагоҳи Чист, бинти Шохчаҳон, подшоҳи ғозӣ, аноруллоҳу бурҳона. Сана 1092 ҳичрӣ (1681 милодӣ).»

Чаҳоноро хатти хуб ҳам дошта, ба забони тоҷикӣ гуфтугӯӣ мекардааст. Дар саҳифаи китоби «Сад панди Лукмон» чунин навиштааст: «Инчанд сухан, ки Хоҷа Абдулло

Ансори, шайх ул-ислом, дар вақти худ гуфтааст, агар хазор забон дошта бошам, ки таъриф натавонам кард, гушрову чону дилро ачаб хабар медиҳад, агар тавфик рафик гардад. Харрару Чахоноро, муриди хазрати шайх Хоҷа Муъинаддини Чистӣ.

Тақрибан 400 метр берунтар, дар қисми ҷанубии ин мақбараҳо оромгоҳи шоири шаҳир Асадуллоҳон Ғолиб дар зери чортоқи кучак аз санги мрамори сафед ҷой гирифта аст. Калимаи «Ғолиб» моддаи таърихи валодаи Ғолиб буда, аз он санаи 1212 ҳиҷрия (1797-1798 милодӣ) ҳосил мешавад. Шоир дар соли 1285 ҳиҷрия (1868-1869 милодӣ) вафот карда аст. Дар рӯи мазори Ғолиб яке аз шогирдонаш, ки Маҷруҳ таҳаллус дошт, ин байтро гуфтааст, ки он ба рӯи санги мрамор сабт шудааст.

*«Раҳқи урғиву фаҳри толиби мард,
Асадуллоҳон Ғолиби мард».*

Чуноне, ки маълум аст Мир Саид Алии Ҳамадонӣ, ки дар шаҳри Кулоб мадфун аст, дар Ҳиндустон, маҳсусан дар Кашмир, шӯхрати бузург дорад. Мехмоне, ки аз Кашмир ба Тоҷикистон меояд, кӯшиш мекунад, ки ба зиёрати оромгоҳи ӯ расад.

Мир Саид Алии Ҳамадонӣ дар соли 714 ҳиҷрия (1312-1315 милодӣ) дар шаҳри Ҳамадон тавваллуд ёфта, ду маротиба ба Кашмир сафар кардааст: солҳои 774 ва 785 ҳиҷрия (1372-1373 милодӣ). Соли 785 ҳиҷрия (1383-1384 милодӣ) ӯ аз Кашмир ба Хатлонзамин меояд ва дере нагузашта дар ин ҷой /соли 786 ҳиҷрия (1384-1385) вафот мекунад.

Дар шаҳри Сринагари Кашмир, дар маҳалле, ки гуё аввалинбор Саид Алии Ҳамадонӣ дар он ҷо намоз гузоридааст, бо ташаббуси писараш Саид Мухаммад хонақоё бино кардаанд. Ин хонақоё мавсум ба «Хонақоҳи муалло» ё «Масҷиди шоҳи Ҳамадон» дар маҳалли Алаваддинпур, мобайни пули саввум ва ҷаҳоруми шаҳр воқеъ аст.

Хонақоҳи Амир Саиди Ҳамадонӣ соли 798 ҳиҷрия (1395-1396 милодӣ), яъне баъди даҳ соли вафоташ, бино ёфтааст. Ин таърих дар «Оинаи Акбарӣ» ном асари Абул-фазл ёд шудааст. Тамоми он бино аз китъаот, ҷуби захми (ғавс) ва мукааб аст, ки рӯихам чун хишт насб кардаанд.

Дар васати он бино толори васеъи мураббаъ карор дорад.

Дар даромадгоҳи ин хонакоҳ, дар самти дасти рост ин байт мактуб аст.

*Эй дил агарат матлаби файзи ду ҷаҳон аст,
Ру бар дари шоҳаншоҳи Ҳамадон аст.*

Дар дигар самтҳои ин хонакоҳ, дар болои меҳроб ва ғайра байтҳои гуногуни суфиёна навишта шуда, дар онҳо таърихи вафоти Мир Саид Алии Ҳамадонӣ зикр ёфтааст.

*Хонаҳо ҳаст ин макон ё масҷиди аҳсоистӣ,
Маскани амнуамон ё ҷаннатул маъвостӣ,
Қубаи нур аст ё сарчашмаи оби ҳаёт,
Ё магар аз раҳмати ҳақ хаймаи барпостӣ.
Дар пешонаи бино ин рубоӣ катиба шудааст:
Ҳар файз, ки дар собиқаи ҳарду ҷаҳон аст,
Дар пайрави ҳазрати шоҳи Ҳамадон аст.
Шоҳи Ҳамадон он ки шаҳаншоҳи ҷаҳон аст,
Эй ҳок бар он дида, ки дар райбу гумон аст.*

Дар доҳили хонакоҳ, дар болои меҳроб ин рубоӣ, ки зоҳиран аз ҳуди Саид Алии Ҳамадонӣ пиндоранд, манкушаст:

*Шоҳо, зи қарам бар мани дарвеш нигар,
Бар ҳоли мани ҳастаи дилреш нигар.
Ҳар чанд наям лоиқи бахшоиши ту,
Бар ман мангар, бар қарам хеш нигар.*

Аз катибаҳои рӯи қабри шуарои тоҷику форсабони Ҳиндустон мо танҳо интиҳобан баъзе намунаҳо овардем. Ба хотири осори меъморие, ки дар болои оромгоҳи Мир Саид Алии Ҳамадонӣ дар Қулоб ҳоло таъмир шудааст, мо аз мақоми ӯ дар шаҳри Сринагар баъзе маълумотҳои дарҷ намудем. Вале дар Ҳиндустон шоирони зиёде дафн шудаанд, ки омӯхтани катибаи рӯи қабри онҳо аз аҳамияти илмӣ ҳоли набуда, соли таваллуд ва вафоти онҳоро равшан мегардонад. Дар ин соҳа олимони Ҳиндустон хеле кор кардаанд. Омӯхтани катибаҳо давом дорад. Бовари дорем, ки ин кор барои адабиётшиносонӣ тоҷик, барои дӯстдорони шеърӣ тоҷику форс аҳамияти махсус дорад.

*Оқибат дар иштиёқи якдигар
Гаштаанд ин ҳар се дар як ҷо муқим.
Гуфт таърихи вафоти ӯ Фанӣ,
«Таври маънӣ буд равшан аз Калим».*

Аз мисраи охир моддаи таърих 1061 хичрӣ (1651 милодӣ) хосил мешавад, ки соли вафоти шоир Калим мебошад.

Мухаммад Маълум Бехгарӣ, мутахаллус ба Номӣ аз рачул ва ҳамчунин аз хаттотони маъруфи дарбори Акбар подшоҳ буда соли 1019 хичрӣ (1610-1611) вафот кардааст. Катибахон ба хатти настаълик ба дасти ӯ канда ё навишта шуда натавонад. Дар шарҳи холи ӯ навиштаанд, ки «Китобнависи хушхати болодаст буд».

Чанд катиба, ки аз ӯ буда ба рӯи сангҳо кандааст:

Чанд бихусбӣ ту дар ин хобгоҳ,

Хез, ки бисёр дароз аст роҳ.

Сана 1014 хичрӣ (1605-1606)

Дар лавҳае, ки дар рӯи қабри Гулғалишоҳ дар баладаи Чотсу (дар наздики Чайпур) мавҷуд аст, ин рубоӣ аз Номӣ:

Ҷом аз маи айш талхком афтода,

Ин маҷлисӣ бода нотамом афтода.

Бингар, зи ҳарифон маъ ҷом афтода

Мастана бихоб, ҳарқадом афтода.

Сана 1010 хичрӣ (1601-1602)

Дар харобаҳои боғ, маъруф ба Боғи Хисом (вилояти Дакан).

Сохтаи ин хонаро то дӯсте манзил кунад,

Варна оқил умри худ қай сарфи обу гил кунад.

Тавон қарда тамоми умрро масруфи обу гил,

Ки шояд даме соҳибдиле дар вай кунад манзил.

Дар шаҳри Ногавр, дар хонаҳои Ториқин, чаҳор катиба мавҷуд аст. Яке ба хатти худӣ Номӣ ва сеи дигар ба хатти фарзандаш Мири Бузург мансубааст. Писараш монанди падар хаттоти номи будааст.

Матни аввал ба хатти Мири Бузург.

Номӣ, бикӯшу чашми басират дароб,
Бунёди замона ҳамчу нақшест бар об.
Бо ту гӯям, ки ҳосили дунё чист?
Бедорӣ як замону дигар ҳама тоб.
Зи афсонаи дигарон биё ибрат гир,
Зон пеш ки бишнаванд афсонаи мо.

Дидам чӯғзе нишаста дар субҳи пагоҳ,
Бар кунгураи мақбараи Шервоншоҳ,
Фарёдкӯнон зи рӯи ибрат мегуфт:
Ку он ҳама ҳашмату кучо он ҳама ҷоҳ.

Бар сари турбати ман чун гузари, ҳиммат тоҳ,
Ки зиёратгаҳи риндони ҷаҳон хоҳад буд.
Худ рафтему кунҷи мазоре гирифтаем,
То бори душӣ касе нашуд устухони мо.

Дар сари қабри Шайх Муҳаммадали Ҳазин.

Шайх Муҳаммадали Ҳазин ё Муҳаммадали бини Абутолиби ул-Гелонӣ-мутаваллуд дар Исфаҳон, ба соли 1103 ҳиҷрӣ (1691-1692), муаллифи «Мачмуаи Ҳазин», «Тазкират ул-муосирин» ва «Қўллийт».

Соли 1146 ҳиҷрӣ (1733-1734) ба Ҳиндустон муҳоҷират карда, дар он ҷо китоби «Тазкира»-ро дар шарҳи ҳоли шуарои муосири худ таълиф фармудааст.

Соли 1185 ҳиҷрӣ (1771-1772) дар шаҳри Банораси Ҳиндустон вафот кард. Ба рӯи қабраш ҷунин матнҳо сабт гаштааст:

Забондони муҳаббат будаам дигар намедонам,
Ҳамин донам, ки гӯш аз дуст пайғоме шунид инҷо
Ҳазин аз пойи раҳнаймо бисе саргаштай дидам,
Сари шуридаро болики осоиш расид инҷо.
Дар пойни лавҳаи санг хонда мешавад:
Равшан шуд аз висоли ту шабҳои тори мо,
Субҳи ҳимматаст ҷароғи мазори мо.

* Ҳоча Муинаддин Чинтия, орифи қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ

(асри XIV мелодя) нахустин касе буд, ки мабоди тасса-
вуфи исломиро ба Хиндустон овардааст. Оромгоҳи ӯ дар
шаҳри Аҷмири Хиндустон буда «Даргоҳи Шариф» ном дорад.
Дар болои дарвозаи он якчанд мати сабт гаштааст. Яке
аз он матнҳо, ки санаи 1065 хичриро (1654-1655) дорост,
чунин хонда шудааст:

*Манзари рӯкаши айвони бизишт аст ин ҷо,
Ҳадиқаи чашми милку қолаби хишт аст ин ҷо.
Дар азал ҳарчи ки шуд сабт ба лавҳе маҳфуз,
Ҳоҷа бар санг дар ҳеш навиштаст ин ҷо.
Поӣ аз сар кун ва оҳиста рав, оҳиста хиром,
Орифо, тобгаҳи Ҳоҷаи Ҷист аст ин ҷо.*

Боз:

*Бадбахт касе, ки рӯ битобад,
Зин даргаҳу дар дигар наояд.*

Дар болои дарвозаи мақбараи Ҷалолиддин Маҳмуд,
маъруф ба Пири Чандон Хухайни, ки орифи маъруф буда,
моҳи шаъбони соли 858 хичри (июл-август 1454) вафот
кардааст. Қабри ин шаҳе дар ноҳияи Дакан, дар шаҳри
куҳна, ки мавсум ба Гугӣ аст:

*Умрат дароз бодо чандон, ки бекиҳоят,
Давлат ҳамеша бошад, душман ба зерӣ поят.
Касе ки на ин қарда, ин қардааст тамом,
Ба ҷуз некномӣ намонад мудом.*

Дар шаҳри Аҳмаднигор Ғолибхон ном шаҳе мадфун,
ки соли 970 хичри (1562-1563) кушта шудааст. Дар рӯи
қабраш ғазале аз Шамсиддин Муҳаммад Котибии
Нишопури ё Таршизи катиба шудааст, ки ду байти аввали
он ин аст:

*Мо ошиқему кушта шудан эътибори мост,
Шамшери ишқи тез зи санги мазори мост.
Бе захми теғи ишқ зи олам намеравем,
Берун шудан зи маърака бе захм ори мост.*

Қабри Али Барид зери бинои оля ва муаззам дар
ҷануби ғарбии шаҳри Бедар (дар наздикии шаҳри
Хайдарободи Дакан) воқеъ буда, дар атрофи девори оромгоҳ

ашъори олии бисёр нағз аз Аттори Нишопурӣ ва Саъдии Шерозӣ кағиба шудааст. Таърихи вафот дар рӯи санг 987 хичрӣ (1579) сабт гаштааст.

Ашъори Аттор, ки дар девори хонакоҳ навишта шудааст.

*Эй ҳамнафасон, аҷал омад ба сари ман,
Аз пой дарафтодаму хун шуд ҷигари ман.
Ду тозагуле будам андар чамани бог,
Имрӯз фуру рехт ҳама болу пари ман.
Ёрони азизон ба сари хоки ман оянд,
В-аз хок бипурсанд нишону хабари ман.
Гар хоки ҷаҳон ҷумла ба гарбол бубезанд,
Ҳаққо ки ниғбанд нишону асари ман.
Рафтаи ба ҷунон ҷой, ки боз омаданам нест,
Ҳам нест умедам, ки кас ояд ба сари ман.
Аттор, диле дорам аз дард ба хун гарқ,
Ҳаққо, ки нағд ду ҷаҳон дар назари ман.*

Аз ашъори Саъдӣ (аз «Бустон»):

*Дареғо, ки бе мо бисе рӯзгор,
Бирӯйд гулу бишкуфад навбаҳор.
Касоне ки аз мо ба ғайб андаранд,
Биёяндӯ бар хоки мо бигзаранд.
Тафарруҷунон дар ҳавову ҳавас,
Гузаштем бар хок бисёр кас.
Чаро ҷовидон мондан уммед монд?!
Чу касро навид, ки ҷовид монд?!*

*Доманкашон, ки меравад имрӯз бар замин,
Фардо губори колбудаи бар ҳаво равад.
Ҳокат дар устухон равад, эй нафси хираҷашм,
Монанди сурмадон, ки дар ӯ тӯтиё равад.*

لوح مزار زن از دیهه ورغنزۀ ناحیۀ کتاب (عصر ۱۶).

Лавхи мазори зан аз деҳаи Варганзаи райони Китоб (асри XVI)

لوح مزار از دهبه و رغنزه ناحیه کتاب (عصر ۱۵).

- Лавхи мазор аз деҳаи Варғанзаи райони Китоб (асри XV)

به غیر از امیر نامبرده متن روی قبر هاشم شایق را اقتباس نمودیم. این شخص بخاری سفیر عالم خان در افغانستان بود. شاعر معروف افغان خلیل الله خلیلی به وفات این مرد مرثیه نوشته است. از گفته های استاد معلوم می شود که هاشم شایق شخص صاحب معلومات بوده، در تاریخ علم و عرفان افغانستان حصه ارزنده ای گذاشته است.

در سرزمین هند

بخاریان نامی در سرزمین هندوستان زیاد بودند. یکی از آنها محمد بن احمد بن علی البخاری نام داشته، با لقب نظام الدین اولیاء معروف گشته است. آدمان معتبرترین در نزد مزار او مدفون شده اند. معروف ترین آنها آرامگاه شاعر نامی خسرو دهلوی می باشد. او در ماه ذوالقعدة، سال ۷۲۵ هجری (اکتبر - نوامبر سال ۱۳۲۴)، بعد شش ماه نظام الدین اولیا فوتیده است.

در روی سنگهای عمودی منتهای زیادی که به عصرهای مختلف منسوبند، کنده اند.

در دیوارهای مقبره خسرو نیز متنها ثبت شده اند. مثلاً، در روی دیوار غربی این غزل از خود خسرو که به نظام الدین بخشیده است، مستور است:

ای شربت عاشقی به جامت
وز دوست زمان زمان پیامت
شد سلک فرید از تو منظوم
ز آن است که شد لقب نظامت
جاوید و بقاست بنده خسرو
چون شد به هزار جان غلامت

که ظاهر از او گشت آثار رحمت
شد از خارزار جهان سوی باغی
که آنجا شکفته ست گلزار رحمت
چو نازل شد انوار رحمت به روحش
بجو سال فوتش ز «انوار رحمت»
عبارت «انوار رحمت» ماده تاریخ بوده، از آن سال ۹۰۶ هجری
(۱۵۰۱-۱۵۰۰) حاصل می شود.

قطعه سنگ روی قبر شاگرد عبدالرحمان جامی - عبدالغفور لاری در
هرات:

چو شد عبدالغفور آن کامل عصر
به عقبی غرق از دریای غفران
سر آمد روزگار فضل و دانش
فرورفت آفتاب علم و عرفان
چو خواهی روز و ماه و سال فوتش
بگو «یکشنبه و پنجشنبه»
عبارت «یکشنبه و پنجشنبه» ماده تاریخ بوده، سال ۹۰۲ هجری (۲۲
دسامبر ۱۵۰۶) حاصل می شود.

در کتاب مذکور متن لوح مزار بزرگان دیگر هرات آورده شده است.
در کابل، پایتخت جمهوری اسلامی افغانستان مزار و قبرستانهایی که
شخصان معروف گذشته مدفون گشته اند، زیاد است. متن لوح مزار بعضی
آنها، از جمله امیر بخارا عالم خان در کتاب مذکور (۱۹۲۰-۱۹۱۰)
اقتباس شده است.

ما کوشش کرده اسراری را کشادن می خواهیم که با کدام سبب
عالم خان به جای پادشاه دهم، پادشاه هفتم بخارا نامیده شده است.

طوطی شکرستان فصاحت، بلبل بوستان بلاغت، محضر اسرار معنی، انوار
الفاظ فکریه، یعنی مجدالدین سنایی در سنه ۵۲۵ (۱۱۳۱-۱۱۳۰) «
مزار خواجه ابوبکر بلغاری، عالم ساحة طریقت و همزمان حکیم
سنایی، در قسمت شمالی شهر غزنین، در دامنه کوه واقع است. سال تعمیر
بنای مزار در روی سنگ مرمر ۹۶۴ هجری (۱۵۵۷-۱۵۵۶) ثبت شده
با چنین رباعی ختم می شود:

این منزل دل کشای گردون فصاحت

کز نور و صفا آمده رشک جنت

بر لوح زمانه از پی تاریخش

بنوشته فلک منزل کیوان رفعت

این دو متن نمونه‌ای است از کتیبه‌های غزنی و هنرمندی استاهای خط
این شهر باستانی.

شهر هرات در تاریخ تمدن آسیای مرکزی سهم بی‌نهایت ارزنده‌ای
دارد. بزرگان زیاد از اهل علم و معرفت در این شهر حیات به سر برده،
ایجاد کرده مدفون گشته‌اند. یکی از چنین شخصان بزرگ مولانا
عبدالرحمان جامی می باشد که لوح مزارشان چنین متن را داراست.

«...طاوس روح مقدس، عنقای قاف لاهوت، شاهباز بلند پرواز اوج
جبروت، محبت انوار قدم، کاشف اسرار عموم حکمت، مسند نشین کعبه
عالی مقامی، بلبل خوشاهنگ بهارستان بلند نامی، عارف نامی و قطب کرام
مولانا نورالحق و الملت و الدین عبدالرحمان الجامی».

به روی قبر نوایی در هرات (در باغ بهزاد) سال ۱۹۴۵ سنگ مرمر
سیاه گذاشته، به روی آن قطعه‌ای که تاریخ شناس معروف زمان او
خواندمیر گفته بود، کنده‌اند:

جناب امیر هدایت پناهی

هم صداگی با کشور دور دست

خطهای روی سنگ که دارای شعرهای فارسی تاجیکی می‌باشند، بیرون از حدود آسیای میانه زیاد پیدا شده‌اند. نمونه‌های بهترین این نوع خطها در حدود جمهوری آذربایجان نیز گرد آمده‌اند. مقصد این چاپ مقایسه متن کتیبه‌های آسیای میانه، با کتیبه‌های آذربایجان می‌باشد که صرف نظر از همدیگر دور بودن این سرزمینها، کننده‌ها تقریباً یک مضمون متن را به روی سنگ مناسب دیده‌اند. تکرار شدن یک متن و احتیاج مندی کننده‌ها به آنها، جالب دقت بوده، در آینده برای آموختن علاقمندی ادبیات و مدنیت خلق تاجیک با خلق ترک زبان آذربایجان سرچشمه نادر تاریخی و ادبی خواهد گشت.

کتیبه‌های شهر غزنین و هرات

در عصرهای ۱۰-۱۲ شهر غزنی به یکی از مراکزهای علم و ادبیات مبدل می‌شود. در این شهر فردوسی، بیرونی، عنصری، فرخی، سنایی و بسیار شاعر و عالمان دیگر زندگی کرده، اثرهای بی‌زوال خود را آفریده‌اند. آثار تاریخی که در غزنی بنا شده، قسماً تا زمان ما آمده رسیده‌اند، در تاریخ تمدن نه تنها خلقهای این سرزمین، بلکه در تاریخ مدنیت خلقهای جهان حصه ارزنده‌ای گذاشته‌اند.

به روی قبر شاعر و فیلسوف عصر ۱۱-۱۲ - سنایی که در شهر غزنی مدفون است، دو سنگ گذاشتند. در روی یکی از آنها به غیر از عباره‌های عربی چنین متن خوانده شد:

صادر شد وفات شیخ العالم الفاضل، شمس العارفین، قطب المحققین،

و طبقهای گوناگون، کوزه، چراغ سیاه و دیگر اشیای روزگار آرایش
ظرفهای مذکور را دوچند می کردند.

در چهار یک سوم عصر ۱۳ برای با متنهای موافق زیب دادن ظرفهای
سفالی، کلال گران پارچه‌ها را بیشتر از «شاهنامه»ی فردوسی، داستانهای
نظامی، رباعیات عمر خیام و از ایجادیات خودشان انتخاب می نمودند.
در عصرهای ۱۷-۱۵ این عنعنه، یعنی آرا دادن ظرفهای سفالی،
قیمت خود را گم نموده، کاسبان بیشتر برای ثبت نمودن پارچه‌های شعر و
نثری گوناگون ظرفهای مسی و برنجی را انتخاب می کنند. آنها همه گونه
پارچه‌های شعر را استفاده نمی کردند، بلکه آن متن را انتخاب می نمودند
که به ظرف تیار کرده‌اشان موافق باشد و ذوق بدیعی خریدار را قانع
کنانیده تواند. مثلاً، در روی طبقچه شمع‌دان، چنین بیت سعدی را مناسب
دانسته‌اند:

شبی یاد دارم که چشمم نخفت
شنیدم که پروانه با شمع گفت:
که من عاشقم گر بسوزم رواست
ترا گریه و سوگواری چراست؟
در روی نی سرخانه دار (چبوک) چنین بیت نوشته شده‌است:
لبت را می مکم خواهی نخواهی
که دلدار عشقم شیرینی هوس دارم
استاها قاشق را با ضرب تیشه تیار می کردند. در دسته قاشق چنین بیت
مناسب دانسته می شد:

تیشه‌ها خوردم به سر فرهادوار
تا رسیدم بر لب شیرین یار

خاک بر سر کرده می گوید که سلطان جرعدا

خط روی شیخ از دیبه خاسه:

دارم المی بگویم ای هم نفسان

بی آبی خاسه مرا کاهش جان

از یک پدری اگر دو فرزند شود

در موسم آب دهی شوند دشمن جان

در پامیر هم به دیوار خانه های استقامتی و قلعه ها خط می نوشتند. یک

نمونه خط روی دیوار را هنوز سال ۱۸۹۸ از دیوار قلعه وند یا قلعه
راهرو کوچانیده اند:

دوران شکست شیشه امید به سنگ

از دل صدای ناله در این کوهسار رفت

آنها که روز دولت عالی بتافتند

با صد فغان و ناله خونبار رفت

در این بیتهای حیات ساکنان بدخشان، احتیاج مندی آنها به آب و زمین،

ناامیدی از دوران کهن و امیدهای بهتر گردیدن زندگی انعکاس یافته است.

چنانی که دیده می شود، خط دیوار مضموناً از خط روی سنگها کم

فرق می کند. بنابر آن در کتاب مذکور خطهای دیوارها که هنوز سال

۱۸۷۰ گرد آمده، تا زمان ما نرسیده اند، اقتباس آورده ایم. این خطها

نمونه ایجادیات مردم کوهستان بوده، افکار اجتماعی، آرزو و عقیده

گذشتگان خود را در قرن ۱۹ افاده کرده اند.

خطهای روی ظرفها

هنوز در زمان نشو و نمو دولت سامانیان ظرفهای نقشین سبزدار، کاسه

از بلبل خوشنوا چمن می ماند
به از همه چیز نشان هر حرف گیری
من خاک شوم (این) خط من می ماند
خط روی سنگ از دیبه لنگر ناحیه اشکاشیم:
لباس عمر آمد خوبتر از هر چه می خواهی
ندارد در لطافت هیچ عیبی غیر کوتاهی
خط از دیبه تنگ:

آنان که کهن شدند آنان که نوند
هر یک به مراد خویش آیند و روند
این کهنه جهان به کس نماند باقی
ما هم برویم و دیگران آیند و روند
مردمی باشد که باشد شه شناس
تا شناسد شاه را در هر لباس
خط روی سنگ از دیبه ماتروی (وادی یزغلام):

غنی نام دارم ولی مفلسم
به ظاهر طلا و به باطن مسم
خط روی سنگ از دیبه قلعه حسین ناحیه قلعه خم (درواز):
هر دم از درماندگی بر در تو شاه و گدا

۱ این رباعی واریانت دیگر رباعی خیام است که معمول ترش این است:
آنان که کهن بوند و آنان که نوند
هر یک پی یکدیگر یکایک بشوند
وین ملک جهان به کس نماند جاود
رفتند و رویم و باز آیند و روند

روزی که به لوح هستی این نقش نشست

از هجر نی هزار بود و صد و شصت

آن دم که رود به خاک یاقوب حزین

مقصودش از این جهانیان فاتحه است

از این متن معلوم می‌شود که یاقوب نام ساکن آب‌بردان سال ۱۱۶۰

هجری (۱۷۵۱-۱۷۵۰) حولی بنا نموده، به‌کننده خوشخط محمد

سمیع فرموده است که تاریخ آنرا به روی سنگ ابدی گرداند.

عموماً می‌باید تذکر داد که در عصر ۱۸ در کوهستان تاجیک آرامی

روی داده، ساکنان آن نسبتاً آسوده‌وار به ساختمان منزلگاه و باغ و

راههای خود مشغول می‌شوند.

از دیار بدخشان

بدخشان دیار پراسرار و قدیمی است. ولی سرچشمه‌های خطی دایر به

تاریخ عصرهای میانه و قسماً نو این دیار نهایت کم باقی مانده است. از

همین سبب هر یک سطر معلومات خطی برای تاریخ این ولایت به اهمیت

کلان علمی صاحب است. یک نمود این مأخذ تاریخی - کتیبه‌ها می‌باشند

که دایر به خرید و فروش زمین، احتیاج‌مندی به آب و کندن جویبارها،

عقیده ساکنان بدخشان، احتیاج مادی و معنوی آنها، شهادت می‌دهند.

خطهای روی سنگ از دیبه شذر ناحیه روشن:

که در یاد توام بسیار بسیار

فراموشم مکن زنهار زنهار

کمینه درگاه قاضی خوشحال بیگ

از لاله‌رخ گل سمن می‌ماند

شعرهای به روی سنگ در کوهستان تاجیک از خود باقی گذاشته بابر،
صرف نظر از کوتاه مضمونی خود، نه تنها میراث او را پره می گردانند، بلکه
یک صفحه ترجمه حال این شخص تاریخی می باشند.

آخرین متن با دست کننده عصر ۱۶ میلادی ثبت شده، به سال
۱۵۹۲ تعلق دارد. بعد آن تزل این صنعت والا در کوهستان مشاهده
می شود. به روی قبرها گذاشتن سنگهای کتیبه دار نیز قطع می گردد. سبب از
بین رفتن این عادت، شاید ضبط ماوراءالنهر از طرف شیانیخان و خرابی
مملکت باشد.

عنینه این صنعت قدیمه را تنها در سنگ دیوارها و سنگهای سر راه
دچار آمدن ممکن.

در عصرهای ۱۸-۱۷ میلادی وضعیت دیگر شد. در حیات شخصی
یا جمعیتی اهالی کوهستان واقعه های گوناگون روی داده اند. دقت
کننده هارا آبادی ملکشان جلب کرده است. ما این را از خط روی سنگها،
پی برده می توانیم. باید همین را قید نمود که کننده ها کوشش کرده اند که
متن روی سنگهارا به سلک نظم کشند.

اولین متن از تاریخ آبادی کوهستان به ما خبر گذاشته، به عصر ۱۷
تعلق دارد. این متن در سنگ روی حولی ساکن دیبهه آب بردان کنده
شده است:

تاریخ بنای باغ چون خلد برین
از هجرت نبی هزار و صد (شمار یقین).
یعنی در کوه دامن سال ۱۶۸۸ میلادی باغی را بنا کرده، آبادی آنرا
ساکنانش به جنت نسبت داده اند.
در عصر ۱۷ محمد سمیع نام کننده «تاریخ بنای حولی» را در
زادگاهش چنین تصویر کرده است:

او از حدود قبرستان دیبه شمتیج: *سماوات علیها قلوبنا* (۱۰۷)
کافرا مردم شکارا یک زمان آهسته تر *البتا بیت* *تسلسل*
کآهوی بیچاره را با تیر پیکان کار نیست *الذی یهدی الی الله*
در سنگ دیوار دیبه شمتیج چنین بیت را سال ۱۰۷ هجری بابر
کنده است:

دلا معاش چنان کن که گر بلغزد پای
فرشته‌ات به دو دست دعا نگه دارد
یا خود:

به هیچ یار مده خاطر و به هیچ دیار
که بز و بحر فراخ است و آدمی بسیار
گرت هزار بدیع الجمال پیش آید

بین و بگذر و خاطر به هیچ کس مسپار
این بیتها در زمان بابر میرزا بین اهل علم و ادب معروف بودند. بسی
سبب نیست که مؤرخ معروف، یکی از نزدیکان او - خواندمیر در اثرش
«حیب السیر» بیت اولین این شعر را آورده است.

در بیغ عمر که بی روی دوستان گذرد
خوشا دمی که به یاران مهربان گذرد

کوهستان برای بابر راه گریز و پناهگاه موقتی بود. در این مکان او
انتظار وقت موافق برای اشغال سمرقند شده است. ولی کوششهای بابر
نتیجه نبخشیدند. بعد شکست خوری سوم، او بار دیگر با یاری لشکر
ایران، به سروری نجم ثانی قصد سمرقند کرده بود. ولی بعد تار و مارشوی
در نزد غجدوان او ابدی ترک آسیای میانه نموده، به هندوستان می رود و
در این جای دولت تیموریان هند را برپا کرد. در همین ملک بابر یکچند
اثر آفریده است - «بابرنامه»، دیوان شعرها، رساله دایر به عروض و قافیه.

محروم گشته، با واسطه سرگه زرافشان به حدود حصار گریختنش
کنده است. سبب اشتباه بابر شاید در آن باشد که او اثر خود را بعد یکچند
سال ترک نمودن ماوراءالنهر، در هندوستان نوشته، واقعه های سالهای
گوناگون را پی هم تصویر نموده نتوانسته است. چونکه بابر روزنامه نداشت
که واقعه های هرروزه را ذکر نماید.

خط روی سنگ از دیبهه آب بردان یگانه متنی است که تا حال از
میراث با دست خود بابر نوشته شده پیدا شده است. از روی خبری که دایر
به این خط در «بابرنامه» ذکر یافته است، مؤلف این سطرها سال ۱۹۵۳ به
کافتکاو آن به مستچاه رفته، سنگ را در همان جایی که آنرا بابر در اثرش
تصویر کرده است، پیدا نمود. خط روی سنگ از بسکه اولین و تا حال
آخرین دستخط شخصی بابر می باشد، دقت نه تنها عالمان شوروی، بلکه
جهانیان را نیز به خود جلب نمود. معلوماتها و مقاله ها دایر به این سنگ در
مطبوعات زیاده از ۴۰ دولت جهان چاپ شدند. این سنگ سال ۱۹۶۰،
در روزهای کارکنگره ۲۵ بین المللی شرق شناسان دنیا در نمایشگاه
دانشگاه دولتی مسکو به نام م. و. لومونوسوف و سال ۱۹۸۵ در ارمیتاژ
سن پترزبورگ گذاشته شد.

حالا این سنگ در شعبه تاریخ عصرهای میانه آکادمی علوم
جمهوری تاجیکستان محفوظ است.

در حدود یکچند دیبهه های دیگر خطهای روی سنگ پیدا شدند که از
روی سنه، امضا و حسن خط تخمین می رود که با دست بابر میرزا نیز کنده
شده اند.

هنگام سفر یکم خود سال ۹۰۷ هجری (۱۵۰۱-۱۵۰۲) بابر میرزا
که جوان و هنوز شعرگویی نمی کرد، به روی سنگها بیتهای زیرین حافظ و
دیگر شاعران معروف فارس و تاجیک را کنده است. یکی از بیتهای کنده

جنگها کرده و ترددات نموده اند که زبان قلم از شرح و تعداد آن عاجز و کبیر است.

با مقصد برقرار نمودن تخت و تاج سلاله خاندان تیموریان بابر پایتخت این دولت - شهر سمرقند را یکچند مراتب اشغال کرده باشد هم، ایستادگری کرده نتوانسته، آنرا ترک نموده است. بابر در اثر خودش واقعه سال ۹۰۷ هجری قمری را تصویر نموده، نوشته است که او در اراتپه می ایستاد، خبر رسید که شیبانی خان شهر خجند را اشغال نمود. بابر که برای مبارزه با شیبانی خان قوه ای نداشت، مجبور می شود که در کوهستان پناه یابد.

او از قطارکوه ترکستان گذشته، به مستچاه می آید، با عرف و عادت مردم این جای، از جمله با عادت به روی سنگها کندن خط آشنا شده، خود به این کار مشغول می شود. موافق معلومات در بابرنامه ذکر یافته در نزد چشمه آرزخک دیبهه آب بردان بابر از «بوستان» سعدی چنین پارچه ای را تصویر حال خود شماریده، به روی سنگ کنده است:

شنیدم که جمشید فرخ سرشت

به سرچشمه ای بر به سنگی نوشت

بر این چشمه چون ما بسی زدند

برفتند تا چشم برهم زدند

گرفتیم عالم به مردی و زور

ولیکن نبردیم با خود به گور

حرفه بابر، ۹۱۷ هجری قمری خود دانسته، در این

دایره به تاریخ کندن این خط بابر در «بابرنامه» خود اشتباه کرده است.

یعنی خط روی سنگ رانه در سال ۹۰۷ هجری (۱۵۰۲-۱۵۰۱)، بلکه

سال ۹۱۷ هجری (۱۵۱۲-۱۵۱۱)، بعد سوم بار از شهر سمرقند

معروف ترین خط روی سنگ سر راه

ظهیرالدین محمد بابر (۱۵۲۰-۱۴۸۳) در تاریخ همچون ارباب دولتی، لشکرکش، واقعه‌نگار و شاعر معروف است. او پایه‌گذار سلاله تیموریان هند بود. دایر به سرگذشت و سهم او در علم عروض کتابهای زیادی نوشته‌اند.

معلومات زیرین در اثرهای به او بخشیده، دچار نمی‌آیند.

در «تاریخ متفرقه» نام اثر مؤلف گمنام که به عصرهای ۱۷-۱۸ میلادی منسوب است، چنین معلومات خوانده شد:

تولد بابر به تاریخ هشت صد و هشتاد و هشت گفتند.

اندر شش محرم زاد آن شه مکرم

تاریخ مولودش هم آمدش محرم^۱

التماس نام ماندن را از حضرت خواجه احرار ناصرالدین عبیدالله نموده‌اند. آن شخص به خطاب ظهیرالدین محمد مشرف ساخته‌اند. چون به زبان ترکان ظهیرالدین محمد به آسانی جاری نمی‌شده‌است. بابر هم نام نهادند. سن مبارک آن حضرت به دوازده رسیده بود که پادشاه شدند، به تاریخ پنجم ماه مبارک رمضان، روز سه‌شنبه، سنه هشت صد و نود و نه^۲ در خطه اندیجان که پایتخت ولایت فرغانه است، مدت سیزده سال در ماوراءالنهر با سلاطین چغتای، تیموری و ازبک (یعنی سلاله شیبانی)

۱ شش محرم سال ۸۸۸ هجری قمری مطابق است به ۱۵ ماه فوریه سال ۱۴۸۳ میلادی.

۲ پنجم ماه رمضان سال ۸۹۹ هجری قمری مطابق است با ۱۰ ژوئن سال ۱۴۹۴ میلادی.

عبدالرحمان مشفقى نسبت داده‌اند.

در طرف دیگر همین سنگ شخص نامعلوم متن زیرین را کنده‌است:
ای چشم سیاه تو مرا کشت صد بار
دیده رخ رعنائی تو دیوانه شدم یار
چو ناگه (کم) شد از حسن و جمال
به عشق دل سوخته بی‌نوا مکن عار
کلمه «بی‌نوا» در سطر آخر شاید تخلص مؤلف کننده باشد.
سلطان حسن یغناپی در حدود مسجدها نیز از خود میراثی گذاشته‌است.
در روی سنگ سر راه او سال ۱۵۴۵ چنین بیتها را مناسب می‌بیند:

روزی که بود اذ السماء و انفطرت
و آن دم که بود اذ النجوم انکدرت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات
گویم صنما بای ذنب قنلت
(این متن به رباعی عمر خیام مانندی دارد).
در زمان زندگی سلطان حسن در یغناپ دیگر استاکار به مثل
محمد شریف پسر اوزباقی، سید حسن، پسر خواجه درویش و دیگران
حیات به سر می‌بردند. آنها نیز به زبانهای عربی و فارسی منتهای جالب از
خود باقی گذاشته‌اند.

منتهای کنده استادان خط از وادی بلندکوه یغناپ شاهد آن است که
در عصرهای ۱۵-۱۶ میلادی، بدون حکمرانی لهجه سغدی در یغناپ،
اهالی این جای زبان فارسی را همچون زبان مادری خود دانسته، با این
زبان شعرهای کلاسیکان ادبیات فارس و تاجیک را می‌خواندند، ایجاد
می‌کردند و همراه ساکنان دیگر دیبه‌های سرگه دریای زرافشان، در
عرصه تمدن خلق تاجیک حصه ارزنده خود را گذاشته‌اند.

قسمت جنوب با قطارکوه حصار احاطه شده، بعضی دیهه‌های آن در بلندی زیاده از ۳۰۰۰ متر از سطح بحر جایگیر شده‌اند. در این وادی زبان یغنایی، یکی از لهجه‌های زبان قدیمی سفیدی تا زمان ما آمده رسیده‌است. در یغنا بکننده‌های خط روی سنگ به زبانهای فارسی و عربی کم نبودند، یکی از آنها که ملک کلان یغنایی نام داشت، در حدود مسجاء، سال ۱۴۲۸ چنین متن را باقی گذاشته‌است (با خط دیوانی):

با حکم خدا طی رضا درنگرفت

با خلق به جز روی ربا درنگرفت

هر حيله که با تصرف عقل آمد

کردیم ولیک با قضا در نگرفت

یکی از ککننده‌های خوشخط خط نستعلیق، از یغنا بسلطان حسن نام داشت. نمونه‌های خط او، منسوب به عصر ۱۵ و ۱۶، در حدود مسجاء و یغنا بباقی مانده‌اند. در حدود دیهه پتیب یغنا بسال ۱۴۶۲ او به روی قبر شرف‌الدین پسر عبدالعطاییک نام شخصی به زبان عربی و فارسی متن ککنده، با چنین بیتها آنرا به آخر رسانیده‌است:

شاهی است که هر دو کون یک دانه اوست

شمعی است که جبرئیل پروانه اوست

ای اهل خرد چشم خود را بکشا

شلی و جنید و لیث دیوانه اوست

به روی سنگ مرمر نه چندان کلان سلطان حسن بیتهای زیرین را ککنده‌است:

شاهای بقای عمر تو با دوا هزار سال

روزی هزار ساعت و ساعت هزار سال

این بیت بین فارس زبانان معروف بوده، بعضیها آنرا به شاعر

ماند به یادگاری کالنفش فی الحجر
 به دنیا دل نبندد هر که مرد است
 که دنیا سر به سر اندوه و درد است
 به گورستان نظر کن تا بینی
 حریفان یا شریکانت چه کرده است
 بیتهای زیرین با دست عبدالولی در سنگ سر راه کنده شده است.
 با آدمیان خوش است دنیا همه دم
 غیبت بود از حضور ایشان همه غم
 گر بار موافقی به دست افتاد
 از جور زمان نالی نی بیش و نی کم
 سنه ۹۳۸ (۱۵۳۱-۱۵۳۲)

از متنهای با امضای عبدالولی باقیمانده معلوم می شود که او شخص
 شعر دوست، با معرفت و خطاط استا کار بود. عبدالولی به روی سنگها
 بیشتر متنهای پند آمیز را از فولکلور دیارش و کتابها انتخاب می کرد.
 صنعت خط کنی از عبدالولی به اولادانش - نبیره و ابیره و جویره او
 گذشته، تقریباً دو صد سال کسب و کار آنها گشته است. یکی از اولادان
 عبدالولی - شاه عبدالله سال ۱۱۸۷ (۱۷۷۴-۱۷۷۳) چنین بیت را به
 روی سنگ خاطره کرده است:
 جمع می سازد به دامن هست هر جا سنگ کوه
 نازند بر شیشه جمعیت ما سنگ کوه

استا کاران یغناپی

وادی یغناپ، تابع فلغر بوده، از قسمت شمال با قطار کوه زرافشان، از

ز آن روی بر آینه دل ماند غبار

باقی پسر محمد نام خطاط صاحب خط قیاق سنگهارا با نثر مسجع و
بینهای دل خراش زیب می داد. او هنر خط کنی را از گذشتگان خود
آموخته در عصر ۱۶ میلادی همچون خطاط ماهر معروف گشته است.
نمونه کارهای تا زمان ما رسیده کننده های نامبرده، شاهد آن است که
آنها نه تنها همچون مردان اهل سواد نام بر آورده بودند، بلکه برای تازه
نگاه داشتن زبان فارسی حصه گذاشته، کوشش کرده اند که در کتیبه های
روی قبرها کلمه های مشکل فهم عربی را به زبان فهمای کوهستانیان زبان
فارسی تاجیکی عوض نمایند.

یکی از کتنبده های صاحب خط مسجاهی که سال تولد و وفاتش معلوم
گشت، عبدالولی (۱۵۴۲-۱۴۶۱) پسر قاضی یوسف بود.
در دوام ده سال آخر عمرش، یعنی بعد از سال ۱۵۳۱، عبدالولی ۷۰
ساله صاحب منصب گردیده، وظیفه قاضیگی را به عهده می گیرد. آبرو و
اعتبار این شخص را از عباره های در سنگ روی قبرش ثبت گشته تصور
کردن ممکن.

او سزاوار چنین سخنان گشته است:

حاکم شرعی، مقبول ملوک و سلاطین، امام الهمام، سید الحکام،
افضل الایام، مربی الفقرا، مقوی الضعفاء و هكذا.

متن مذکور با چنین بیت ختم شده است:

طریق رحمت حق آن جوان و آن پیری
که یاد آورد از کاتبش به تکبیری

در حدود دیبه های ناحیه فلغر و مسجاء، چند کتیبه به قلم عبدالولی
تعلق داشته، با بینهای زیرین آرا یافته اند:

بنوشته ام از آن که بشنویدم در خبر

۱۳۸۰ میلادی، در روی سنگ سر پل کهنه دیبه آبردان کنده شده‌اند:
این پل چو ممر جمله کوهستان است
هر دو سر وی نگر به کوهستان است
ای قاری کلان زیارت کعبه رسی
درخواه ز خدا که بند بر عصیان است.

ضیاءالدین اولین کننده کوهستان تاجیک می‌باشد که کتیبه‌های سر
قبرها را به زبان فارسی، با شعر و رباعیها، با خط دیوانی زینت داده‌است.
مثلاً، در روی قبر جوان پسری که سال ۱۳۸۹ فوتیده‌است، او رباعی
ذیل را مناسب می‌بیند:

گل برگ چو رخساره پاک تو نبود

آتش چو فراق سوزناک تو نبود

برباد شدی تو ناگهان بود افسوس

ای آب حیات وقت خاک تو نبود

از میراث گردآمده استادان خط معلوم می‌شود که در آخر عصر ۱۴
و ابتدای عصر ۱۵ میلادی در کوهستان تاجیک خطاطان زیادی حیات به
سر برده‌اند. به غیر از نامبرده، یکی از استادان خد دیوانی حاجی محمود
و پسر او و دو نفر نبیرگانش بودند. آنها طبع شاعری نیز داشتند. مثلاً،
یکی از نبیره‌های او، که جلال‌الدین نام داشت، برای سر قبر دو فرزندش
مرثیه کرده‌است. یکی از پسران او سید قاسم نام داشته، سال ۹۱۷
هجری قمری غوره مرگ گشته‌است. به سنگ سر قبر او چنین متن مناسب
دانسته می‌شود:

وای پیک اجل ای اختر کج رفتار

داغی به دلم نهادی در فصل بهار

در نه صد و هفده کرد نقل از عالم

محبت خویشاوندان آنها با یک سخن بازی به خود خاص، وفات یافت
صالحه، کریمه، شریفه، زین‌المستورات» و هكذا.

دیگر متن به همین مانند با نثر مسجع و خط زیبا، منسوب به سال
۱۵۸۰ چنین آرا یافته است: «وزیدن باد اجل در فصل خزان به
نازک‌نهایی که سرو از قامتش متحیر مانده، عارضش گل را ز روی نازکی
بر خار مانده، از حقه لعل او پسته خود را در پوست پیچیده و از نرگس
مخمورش در پیچ و تاب افتاده، مانند قمری مادرش نمود سیاه در بر کرده»
و هكذا.

در این متن که دو سطر آخر آن افتاده است، تصویر مرحومه، غم و
اندوه مادر و عادت پیراهن سیاه پوشی ماتم‌زدگان هویدا گردیده است (نام
فوتیده معلوم نیست). اکثر متنهای روی قبر زنان با نظم ختم می‌شود.

این متنها نه تنها اهمیت علمی-ادبی دارند، بلکه بعضی عرف و عادت
مراسمی کوهستانیان را تا زمان ما رسانیده، از موقع اجتماعی زنان تاجیک
در عصرهای ۱۶-۱۴ درک می‌دهند.

کتیبه‌های قرنهای مختلف دسترس ما گشته شهادت می‌دهند که نه تنها
در پایتخت مملکت یا شهرهای بزرگ مرکز تجارت، بلکه در کوهستان
دور دست مکتب خطاطی به خود خاص عمل می‌کرد. آنها از طبقه
پیشقدم با معرفت زمان خود بودند و در انکشاف حیات معنوی مردم
بهم باسزایی گذاشته‌اند. تنها با شرف دستان معجزه‌کار آنها یادگارهای
خطی زمانهای گذشته دسترس ما گردیده‌اند. بنابر آن می‌باید نسبت به
خطاطان قدرشناسی نموده، نام بعضی آنها را به خوانندگان امروزه معرفی
نماییم.

یکی از خطاطان آخر عصر ۱۴ و سیمه اول عصر ۱۵ میلادی
ضیاء‌الدین پسر مولانا بهاء‌الدین بود. اولین خط به قلم او تعلق داشته، سال

از حدود دیگر دولتها گرد آوردن متنهای روی سنگها به زبان فارسی تاجیکی شاهد رندشونده و وسیع پهن گشتن این زبان در عصرهای مختلف می باشد. متنهای مذکور برای آموختن تاریخ زبان فارسی در هندوستان و افغانستان و دیگر ممالک دارای اهمیت علمی است. علاوه بر آن بعضی از متنهای به چاپ حاضر شده حالا هم می توانند، مورد استفاده قرار گیرند.

متنهای فارسی ملکهای گوناگون پیوند عصر و نسلهاست. میراث در کتاب گرد آمده پیوند آثار قدیمه نیاکان با ادبیات و هنر امروزه شده می تواند. *راهنمای جامع به زبان فارسی در هندوستان* ۱۵۰-۱۵۱
گرد آوردن و آموختن کتیبه های مملکت های دور دست، رسم و آیین و زبان آنها می باشد. چه در ماوراءالنهر و خراسان یا قفقاز، چه در افغانستان و هندوستان، مردم دردمند به کلاسیکان ادبیات فارس و تاجیک - سعدی و حافظ، خسرو و جامی، هلالی و بیدل و دیگران مراجعه نموده، در میراث این بزرگان به درد خود درمان روحی می جستند. امروز ما به میراث نیاکان رو آورده، عنعنه های آنها را از نو برقرار نموده، از آنها نه تنها احساس دل نیاکان را تصور می نمایم، بلکه تسلای دل خود هم می گردانیم. به سنگ روی قبر نظر انداخته، گذشتگان را یاد می کنیم. به یاد می آریم آن بزرگانی را که ما را به دنیا آورده اند، در زندگی اشان تخم نیکی کاشته اند، اخلاق حمیده تشویق کرده، به ما حالا صاحب مصلحت و عزیزند.

در روی قبر زنان

در سمرقند و کوهستان دور دست و جایهای دیگر به روی قبر زنان نیز کتیبه می گذاشتند. در کتیبه های به روی قبر زنان گذاشته شده مهر و

آنها را هنگام کافتکاو هر ساله خود در دوام زیاده از سی سال، اساساً از سرگه زرافشان و یک مقدار از کوهستان پامیر، ناحیه‌های گوناگون جمهوریهای همسایه - ازبکستان و قرقیزستان گرد آورده‌ایم. برای اثبات هم‌زایی مردم بدخشان، حتی آذربایجان دوردست با ساکنان کوهستان، ما در این کتابچه شعرهای از آن جایها پیدا کرده‌را همچون نمونه آورده‌ایم.

آموختن کتیبه‌های کوهستان به ما امکان می‌دهد تصدیق نماییم که کوهستان در گذشته ناحیه خلوت پسمانده نبود. اوج انکشاف مدنیت آن به عصرهای ۱۵-۱۶ راست می‌آید. این‌را حتی معاصران همان دور نیز تأکید کرده‌اند. مثلاًکننده معروف کوهستان عبدالولی (۱۵۴۱-۱۴۶۱) دوره حیات به سر برده‌اش را «عصر العلوم و التقوی» نامیده‌است.

کننده‌های در این کتاب نامبر شده و آنهایی که با سببی نامبر نشده‌اند، از طبقه با معرفت مردم کوهستان بوده، در انکشاف حیات معنوی نه تنها دیار خود، بلکه عموماً آسیای میانه سهم باسزایی گذاشته‌اند. خطهای نادر آنها از قدیمه بودن مدنیت خلقهای آسیای میانه گواهی می‌دهد.

کننده‌های کوهستان برای تازگی زبان فارسی تاجیکی حصه گذاشته، کوشش کرده‌اند که در کتیبه‌های روی قبر عباره‌های عربی‌را با فارسی تاجیکی به اهل کوهستان فهما عوض نمایند. بنابر آن کتیبه‌ها در آموختن تاریخ زبان فارسی تاجیکی همچون سرچشمه نادر حصه ارزنده‌ای می‌گذارند.

خطهای دیوار و روی ظرفها نیز همین نوع مقصدرا دارند. چونکه بعضی بیتهای از سنگهای کوچانیده، در دیوارها نیز دچار آمده‌اند. بیتهای هم‌مضمون از مکانهای گوناگون برای آموختن هم‌بستگی حیات مدنی و ادبی گذشتگانمان از منفعت خالی نیست.

بار دیگر ثابت می‌کند که مردم کوهستان از ایجادیات نظامی، سعدی، خیام، حافظ، جامی، بیدل و دیگر کلاسیکان ادبیات واقف بوده‌اند. یک قسم شعرهای از کتابها در بین اهالی پهن گردیده، شکل‌های گوناگون، بعضاً ویران آنرا دربر کرده، به روی سنگها کنده شده‌اند. خلص، سرچشمه شعرهای استفاده شده کهنه‌ها فولکلور با ادبیات خطی بود. در این باره خط‌کنهای معروف کوهستان حاجی محمود (عصر ۱۵ و عبدالولی (عصرهای ۱۶-۱۵) به روی سنگهای سر راه تکرار همدیگر نموده، یک بیت معروف زمان خود را کنده، اهمیت کتب خود را تأکید کرده‌اند:

بنوشته‌ام از آن که بشنودم در خبر

ماند به یادگار کالتفش بالحجر

کوهستانیان آدمان شعر دوست بوده، خودشان نیز شعر می‌گفتند. دلیل این گفته‌ها انکشاف همه طرفه ایجادیان ذهنکی مردم سرگه زرافشان است که نمونه‌های آن چون کتاب علیحده و در اثرهای فولکلوری به چاپ رسیده‌اند. شاعره دلشاد برنا (۱۸-۱۹۰۵) در اثر خود تاریخ مهاجران نوشته‌است که «خلق کوهسار مستجاه و فلغر شاعران برجسته و سرودهای عجیب دارند». این جا همین را باید قید کرد که با سبب پیچ در پیچی خط یا رسیدن آسیبی به سنگها خواندن بعضی متنها دشوار بود. در نوبت خود در بعضی شعرهای روی سنگ سکه یا خود نارسایی وزن و قافیه حس کرده می‌شود. یک سبب این نوع کمبودها کم سوادی بعضی از مؤلفان و کننده‌ها بود. به این مانند کمبودها در ایجادیات شاعران خلقی که خط و سواد کم داشتند، مشاهده می‌شود. آنها با اصول خلقی فولکلوری ایجاد می‌کردند. از جهت وزن و قافیه و قاعده‌های عروض خراب باشند هم، شیره و مضمونهای بکر داشتند.

منتهای در این کتاب گرد آمده، خطهای روی سنگ می‌باشند که ما

متاعهای در موزه‌ها محفوظ بوده، شمارا دعوت می‌نماید که به تماشای این وادی پراسرار سفر نمایید.

هنگام سفر به نظر شما مناره‌های لاین که تقریباً ده عصر پیش قامت راست کرده، شاهد واقعه‌های گوناگون حیات خلق این وادی شده‌اند، نمایان می‌گردند. شما قلعه‌هایی را می‌بینید که هنوز اسرار خود را نهان می‌دارند و نوبت حفريات آنها نرسیده‌است. خلاصه در اکثر دیبه‌های این وادی کهن باقی‌مانده‌های مدنیت اجدادان را می‌بینید. هنرمندان، نقاشان، سنگ‌تراشان و کنده‌کاران عصرهای مختلف رنج برده، هنر جاود به بازار هنرمندان عرضه کرده‌اند. هر کدام از این هنرها شاهدی زیبان تاریخ بوده، تنها در دست متخصصان ساحه‌های گوناگون «زبان برآورده» از گذشته خیر می‌دهند. افسوس که اکثر هنرمندان و کاسبان که دستان معجزه‌کار آنها مدنیت خلقهارا تا زمان ما آورده رسانیده‌است، بی‌نام و نشان مانده‌اند. ولی ما نام آنها را دانستن می‌خواهیم.

تنها کتیبه‌های سیر شمار کوه دیوار، سنگهای سر راه و روی قبر نام خطاطان ماهر را نگاه داشته‌اند. کتیبه‌ها شاهد «زبان دار» عصرهای کهن می‌باشند. بازیافته‌های پر قیمت شهادت می‌دهند که مردم کوهستان شامل مدنیت به خود خاص بوده، در شکل و تکاملات منبعدة مدنیت خلق تاجیک و دیگر خلقهای آسیای میانه سهم ارزنده‌ای گذاشته‌اند. در این باره به نوشته‌های پایه‌گذار سلاله تیموریان هند بابر مراجعه می‌کنیم.

بابر میرزا (۱۴۸۳ - ۱۵۳۸) به مستچاه سفر کرده، در اثرش «بابرنامه» نوشته‌است که «در این کوهها به روی سنگ نوشتن شعر و بعضی چیزهای دیگر برای اهالی عادت بوده‌است».

کنده کارهای کوهستان متن روی سنگ را از کلاسیکان ادبیات فارس و از شاعران تا به حال نامعلوم محلی انتخاب کرده‌اند. آموختن این متنها

محققان امروزه به کتیبه‌های روی قبر همچون به سرچشمه نادر تاریخی و ادبی نظر می‌کنند. از منتهای دسترس گشته دانستن ممکن که گذشتگان ما به کدام درجه بها گرفته، سزاوار مهر و محبت بی‌پایان آنها گشته‌اند. کتیبه‌ها اینچنین تاریخ وفات هر کدام را دقیق می‌گردانند.

نویسنده معروف تاجیک، شادروان ساتم الوغزاده خیلی خوب گفته‌اند: «تاریخ ملت ما گاهی مضحکه نبوده‌است. دردانه‌های بی‌بها آن به رشته‌ای از فاجعه کشیده شده‌اند». زمانهایی بود که اردوهای استیلاگر واسطه خراسان و ماوراءالنهر یکی پس دیگر گذشته‌اند. آنها به تمام کتابخانه‌های باشکوه که از خصوصشان تا زمان ما تنها روایتها رسیده‌است، رحم ننموده، نابودشان ساختند. بربرها حتی سنگهای نوشته‌را به زمین گورانندند، به دریا غرق کردند، پاره پاره نمودند... با مرور زمان، رفته رفته صنعت عنونوی - خطهای روی سنگ، شخها، روی قبرها از بین رفت. ما از نوشتجات روی قبر، از شعرهای شاعران، از رؤیه دل‌خراش ماتم‌زدگان، محروم شدیم. با گذشتن یک نسل نسل دیگر نمی‌دانست که عزیز او، قبر والدین در کدام قسمت قبرستان بود. متأسفانه، در قبرستان یک ترتیب معین جایگیرشوی قبرها نبود و نیست. وقتی که داخل قبرستان می‌شوید، می‌باید احتیاط کارانه قدم گذارید که قبر شاعری، عالمی، عامی یا آدمی را زیر پا می‌کنید! پیش از همه به آموختن کتیبه‌های در بالا آب دریای زرافشان باقی مانده نظر می‌اندازیم.

شما تاریخ تاجیکستان را ورق زده، در اکثر باب آن از گذشته اهالی سرگه زرافشان - فلغر، یغناپ و مستچاه، صفحه‌ای خوانده می‌توانید. وقتی که موزه‌های کشورشناسان شهر دوشنبه، پنجیکت، اوراتپه، مسکو، سن پترزبورگ، خجند و تاشکندرا نمائشا می‌کنید، از محصول کار کاسبان، هنرمندان این وادی عتیقه‌ای را می‌بینید. کتابهای تاریخی و

بر زمینی که نشان کف پای تو بود
سالها سجده صاحب نظران خواهد بود
حافظ

پیشگفتار

عادت نشانه گذاری به روی قبر خیلی قدیمی است. تا عصر ۱۱ خشتهای مخصوص را که شکلهای گوناگون را با تصویرهای هر خبیله داشتند، به روی قبر می گذاشتند. مقصد نشانه گذاری به آسانی پیدا نمودن آرامگاه خویش و اقبای خود بود. آهسته آهسته نقشه های روی خشت را متنهای کوتاه مضمون عربی عوض نمودند. ولی پاره خشت در روی خاک توده قبر دیر نمی پایید، در زیر پای چار پایان می شکست یا زیر خاک می ماند.

با همین سبب از عصر ۱۱ سر کرده، خشت را سنگهای کوه و دریا عوض نمودند. آن وقت احتیاج به سنگ تراشی نبود. این وظیفه را آب و باد «اجرا» کرده بود. قیراق سنگها تا عصر ۱۴ میلادی در بعضی ولایتها تا عصر ۱۹ میلادی، به روی قبرها گذاشته می شدند. از عصر ۱۴ صنعت سنگ تراشی برای روی قبر به میان آمد. استاهایی پیدا شدند که آنها سنگ خارا، مرمر، سنگ موسی و دیگر نمود آنرا استاکارانه حجاری نموده، صیقل می دادند. کننده های خوشخط به روی آنها موافق طلبات زمان و خواهش طرفین متنهایی زیبا می کردند. مقصد این کار عرض احترام به خاطر فوتیده، قدرشناسی و نشانه گذاشتن در روی قبر خویشاوندان بود.

دولت گورکانی، در سال ۹۱۷ هجری کتبه شده و همچنین قدیمی ترین کتیبه که از همین منطقه می باشد، سنگ قبری است، متعلق به شخصی به نام ناصر پسر محمد که پیر و شیخ آهنگران بوده در سال ۴۸۴ هجری کتبه کاری شده است.

تعدادی از این سنگ نوشته ها حاکی از آن است که شعر و ادب و فرهنگ تنها در شهرها و مناطق مرکزی رایج نبوده بلکه در روستاهای دور و مناطق کوهستانی نیز رواج داشته است و شاعران و هنرمندانی در این مناطق وجود داشته اند که گمنام مانده و آثارشان به روزگار ما نرسیده است. خوشبختانه نام چندین شاعر محلی توسط این سنگ نوشته ها شناخته و پیدا شده است. و همچنین نام حکاکان معروفی که این سنگ نوشته ها را به یادگار مانده اند، مشخص و معلوم شده است. تعداد بیشتر این سنگ نوشته ها توسط خود حکاکان و یا با خواهش دیگران حکاکی شده و تعدادی نیز با فرمان بزرگان آن روزگار کتبه کاری شده است. بخشی از این نوشته ها اشعار و سخنان مردمی و عامیانه و بخشی دیگر اشعار و اقوال بزرگان شعر و ادب و نوشته های دینی و قرآنی است. به هر صورت انواع این سنگ نوشته ها و لوحه ها و ظرف نوشته ها و غیره نمایگر تمدن و فرهنگ کهن و گسترده ای است که تا دل روستاها و مناطق کوهستانی نیز نفوذ داشته است.

کتاب "سنگ هم دلی دارد" که توسط پژوهشگاه فرهنگ فارسی تاجیکی سفارت جمهوری اسلامی ایران تقدیم خوانندگان گرامی می شود، نتیجه کوشش چندین ساله ای است که جهت شناسایی انواع سنگ نوشته ها صورت گرفته است. این گونه آثار که در واقع جزو آثار غیرمدون فرهنگ ایرانی می باشند از نگاه مسائل ادبی، تاریخی و هنری سهم و جایگاه ویژه ای دارند. این کتاب با معرفی تعدادی از آثار کتبه کاری شده در نقاط مختلف به ویژه تاجیکستان، این امکان را فراهم ساخته است تا دوستانان فرهنگ ایرانی بتوانند چه گوشه های ناشناخته و نازیک و دربرده مانده فرهنگ و تمدن درخشان ایرانی واقف شوند و زمینه های تازه و نوینی را جهت تحقیقات تاریخی، ادبی و هنری بدست آورند.

سید رسول موسوی

سفر فوق العاده و تام الاختیار

جمهوری اسلامی ایران در جمهوری تاجیکستان

آبانماه ۱۳۷۸

مقدمه

این کتاب شامل تعدادی از نوشته های کهن کتیبه ها و ظروف و لوحه های کاغذی مناطق مختلف آسیای مرکزی است و از هندوستان تا قفقاز را فرا می گیرد و زندگی اجتماعی و امور اقتصادی و فرهنگی مردمان این نواحی را از قرون وسطی تا قرن ۱۹ میلادی منعکس می کند. این نوشته ها به لحاظ مختلف درخور توجه و دارای اهمیت تاریخی، ادبی و فرهنگی می باشد.

برخی از این سنگ نوشته ها و لوحه ها و ظرف نوشته ها که هم به زبان فارسی و هم به زبان عربی می باشد، زوایای تاریخ فرهنگ ایران زمین را روشن کرده و اطلاعات کتب مختلف قدیمی را کامل ساخته و مسائل نامعلوم تاریخ و فرهنگ و هنر مردم آسیای مرکزی را تا حدودی آشکار می نماید، و همچنین مطالب و مواد ارزشمندی را جهت تحقیق و بررسی مسائل هنری و فولکلوریک و خطاطی و ادبی در اختیار متخصصان و پژوهشگران قرار می دهد. انواع کتیبه ها و نوشته های گوناگونی که در این کتاب آورده شده است به بخش های زیرین تقسیم گردیده است:

- ۱- سنگ قبرها.
 - ۲- سنگ نوشته های مختلف ادبی و تاریخی.
 - ۳- دیوارنوشته ها و در و پنجره نوشته ها.
 - ۴- ظرف نوشته ها و خطوطی که روی وسایل مختلف کنده شده است.
 - ۵- لوحه های کاغذی.
- این کتیبه ها و آثار از مناطق کوهستان زرافشان، برخی از نواحی بدخشان، ازبکستان، قیرقیزستان، آذربایجان، بعضی مناطق افغانستان و هندوستان می باشد. بیشتر این کتیبه ها از منطقه قسمت علیای رودخانه زرافشان که در آثار تحقیقی با نام کوهستان یا غرجهستان ذکر شده است، جمع آوری شده است.
- تاریخ این کتیبه ها مختلف است و در بین آنها سنگ نوشته هایی است که در ناحیه عینی و مستجاء پیدا شده و دارای اهمیت است. مثلاً در روستای آب بردان، کتیبه ای پیدا شده که با دست ظهیرالدین بابر، مولف بابرنامه و موسس

سنگ هم دلی دارد

پژوهنگاه فرهنگ فارسی تاجیکی

احرار مختاراف

دوشنبه ۱۹۹۹

سنگ هم دلی دارم

پژوهشگاه فرهنگ فارسی تاجیکی

احرار مختاراف

دوشنبه ۱۹۹۹